

Передмова

У контексті традиційної класифікації наук важко уявити, щоб дисципліна, яка вже самою назвою, підпадає під рубрику соціологічних наук, раптом у супереч формальній логіці, опинилася серед правознавчих.

Однак нам уявляється, що соціологія права як власне юридична дисципліна має великий і значною мірою поки ще не витребуваний теоретично-методологічний потенціал. Використання в повному обсязі досягнень загальносоціологічної думки, сучасних підходів до проблем соціального характеру може істотно збагатити наші уявлення про право як соціальний інститут, дати глибше розуміння його внутрішніх зв'язків з природою соціального. На підставі зазначеного продуктивніше розглядати правову реальність як реальність соціально сконструйовану.

В такому випадку під соціологію права підпадає не лише емпіричне різноманіття форм правового життя в різних конкретних суспільствах, але й приховані за ним структурні основи розвитку, перетворення соціального в правове, єдині для будь-яких суспільств. На наш погляд, висловлюючись більш стислосоціологія права має справу з аналізом соціального в правовій реальності.

Соціологія, як відносно самостійна галузь знань склалась в Україні значно пізніше, ніж в інших країнах світу. Сьогодні, в процесі національного відродження України, становлення незалежної держави і громадянського суспільства, демократизації суспільного життя соціологія розвивається дуже швидко, зростає зацікавленість в ній з боку суспільства. Суспільство все більше усвідомлює, що без соціологічної науки неможливо творення правової держави. За досить не тривалий час свого розвитку, вона посіла місце науково-теоретичного базису всіх наук гуманітарного циклу.

Указ Президента України від 25.04.2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні» по суті інституалізував вказане місце соціології в системі суспільствознавчих наук.

Одночасно Указ вказує на потребу розвитку всіх трьох рівнів соціологічних знань (за Мертоном), у тому числі й галузевої соціології, в даному випадку соціології права. Особливе місце присвячено не лише розвитку науки, але й розробці навчальних дисциплін необхідних для підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Вивчення соціології права – важлива складова професійної підготовки не лише юристів, а й педагогів, психологів, економістів, кримінологів та інших фахівців.

Актуальність нового наукового напрямку і навчальної дисципліни, викликана насамперед тим, що без всебічного аналізу соціально-правових проблем важко розкрити перспективи розвитку правової системи, її ролі в якісному вдосконаленні соціальних відносин, а також розробити наукову платформу здійснення правової реформи, покликаної забезпечити верховенство закону в усіх сферах життя суспільства, посилити механізм підтримки правопорядку на основі розвитку народовладдя.

Дослідження соціологічних аспектів права сприяють формуванню і реалізації концепцій правової держави.

Соціологічні дослідження в праві орієнтовані на вивчення суспільних відносин, які складаються в період формування правових актів, тобто при підготовці перекладу соціальних відносин на мову юридичних норм та і при реалізації правових приписів в соціальну поведінку особистості і суспільних груп.

Актуальним є те, що важливим компонентом соціології права є соціолого-правові дослідження. Спираючись на соціологічну теорію права, яка розробляється як в загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках, вони забезпечують фактологічну базу правознавства, посиляють його зв'язок з практикою.

У соціологічній науці про право ще чи мало питань залишаються спірними, тому автори цієї праці намагались показати різні точки зору на окремі проблеми і розкрити перспективи її розвитку.

Автори з вдячністю врахують зауваження і побажання читачів у своїй подальшій роботі.

Тема 1. Предмет соціології права

1. Дискусія у юридичній науці про соціологію права
2. Методологічні підстави соціології права
3. Об'єкт, предмет і структура соціології права
4. Соціологія права в системі соціально-гуманітарних і юридичних наук
5. Функції соціології права

1. Дискусія у юридичній науці про соціологію права

На V Міжнародному соціологічному конгресі 1962 р. соціологія права була офіційно визнана галуззю наукового знання. Однак питання про її природу, об'єкт, предмет і місце серед інших наук до цього часу залишається дискусійним. Зокрема, якщо в літературі далекого зарубіжжя переважає думка про те, що соціологія права є галуззю соціологічної науки, то у нашій вітчизняній науці одні з вчених вважають її правовою дисципліною, інші – однією з галузей соціології.

У чому ж полягають розбіжності між правознавцями і соціологами? А чи не вірніше погодитися з угорським вченим К. Кульчаром, який стверджує, що саме соціології права властивий міждисциплінарний характер юридико-соціологічних досліджень? Щоб розв'язати цю проблему, звернімося до аргументів сторін.

Правознавець В. В. Лапаєва пише: «Без використання теоретичного потенціалу юридичної науки соціологія права не може... набути статусу повноцінної наукової дисципліни і являтиме собою комплекс емпіричних досліджень, що не виходять на фундаментальні проблеми правового життя суспільства. Здається, що найплідніше соціологія права може розвиватися в рамках правознавства як галузь, насамперед, правового знання». Автор вважає, що в соціології права треба переносити дослідницький інтерес з питань дії вже прийнятого законодавства – на виявлення соціальних норм, які потребують законодавчого закріплення. У зв'язку з цим, потрібні юридична компетентність, розуміння природи права, його змісту, і відповідно соціологія права за своїм предметним змістом тяжіє до юриспруденції.

Ми ж переконані, що соціологія в цілому, і кожна з її галузей, окремо, містять у собі теоретичний і емпіричний рівні у їх розходженні і взаємозв'язку. Водночас, право – це складне

соціальне явище, його вивчають як правові, так і неправові науки, а необхідність правової регуляції обумовлена соціальними реаліями.

Логіка наукового пізнання, розвитку науки припускає виникнення нових дослідницьких напрямів, що збільшують можливості наукового пізнання. У цьому ж руслі розвиваються дослідження права. Поглиблюється їхня диференціація і виникають нові наукові напрями в юриспруденції. Поряд з цим формуються неюридичні наукові дисципліни, що ставлять своєю метою вивчення різних сторін правової реальності. Таким чином, значення терміну «науки про право» значно ширше поняття «правові науки».

Відомий правознавець В. А. Туманов, використовуючи протиставлення вивчення «права ззовні» (що характерно для соціології) вивченню «права з середини» (властиве юриспруденції), робить висновок: «Для того, щоб вивчати право ззовні, потрібно добре знати його з середини. Саме цього часто не вистачає авторам, які приходять у право із соціології, і тоді соціологія права виявляється зведеною в основному до використання правового матеріалу для ілюстрації соціологічних установок і рішень... Соціологія права цілком може розглядатися як складова частина юридичної науки, одним з аспектів її діяльності».

На розходження між правовою наукою і соціологією при вивченні «права ззовні» і «з середини» свого часу вказував Ж. Карбоньє. Однак це нагадує більше метафоричне висловлювання, ніж наукове судження. Справді, чи можна однозначно стверджувати, що соціологія вивчає «право ззовні»? Для правознавця, мабуть, соціологічні дослідження в галузі права уявляються саме в такий спосіб. Але ж позиція соціологічної теорії юридико-соціальних досліджень є не «зовнішніми», а змістовними дослідженнями права «з середини», такими дослідженнями, які відповідають предметній специфіці соціології. Вивчення правових інститутів є «внутрішнім» для юриспруденції, а для соціології вивчення «права з середини» є дослідження права як соціального інституту, з'ясування місця, ролі і функції його в суспільстві.

Той факт, що соціологія права у нашій країні дотепер характеризується правовою наукою, має історичне коріння. По-перше, у колишньому СРСР соціологія права довго розвивалася в межах правових наук та філософії права. По-друге, в умовах ідеологічної та адміністративної заборони на

соціологічну науку, протягом тривалого часу юридична наука базувалася на постулатах марксистсько-ленінської філософії. При цьому «соціологічні» питання права розглядалися з догматичних вузьконормативних позицій історичного матеріалізму. В результаті, жодної потреби у будь-якій спеціальній соціологічній теорії права не виникало.

З погляду соціологів, соціологія права – це цілком сформована галузь соціології, що має свій предмет і методи. Терміни «соціологія права» і «соціологічна юриспруденція» мають значеннєві відмінності і застосовуються для позначення дисциплін (напрямів) різних наук – соціології і юриспруденції. Терміном «соціологічна юриспруденція» позначаються дослідження соціологічної спрямованості в юридичній науці, а терміном «соціологія права» – соціально-правові дослідження в рамках окремої галузі соціології.

2. Методологічні підстави соціології права. Її об'єкт, предмет і структура

В соціологічній літературі превалує думка, що право є соціальним утворенням і тому не може бути зрозуміле поза соціальним контекстом. Так, американський соціолог Леон Мейхью зазначає, що «соціолог займається поясненням порядку і зв'язку в суспільному житті і, переслідуючи цю мету, часто підкреслює значення соціальних норм – сформованих соціальних правил, що сприяють координації людської діяльності. Однак соціолог не може зупинитися на цьому, оскільки йому відомо, що норми не можуть діяти автоматично, самі по собі. Люди – ось хто використовує норми, звертається до них, інтерпретує і застосовує їх. Лише усвідомивши собі цей процес, ми зможемо зрозуміти, як функціонують правові норми в соціальній організації і яким чином соціальна організація формує і, разом з тим, обмежує правовий процес. Правда, одного цього положення вкрай недостатньо».

Не претендуючи на всю повноту викладення питання методології соціології права, спробуємо розглянути ряд її вихідних моментів.

Перше – це розходження між правовими і фактичними суспільними відносинами, на які, зокрема, вказують В. М. Кудрявцев і В. П. Казимирчук. Дане розходження означає

для соціолога, що «життя» права в соціальному контексті опосередковуються цілями, інтересами тих чи інших соціальних груп, організацій, індивідів, а факт прийняття офіційної юридичної норми – не розглядається як єдина і достатня умова дії права в суспільстві.

У певному розумінні суспільство є сукупністю різних «сил впливу», «силове соціальне поле», у якому організації, установи, соціальні групи, індивіди мають свої індивідуальні інтереси. Вони обіймають різні соціальні позиції в соціальній ієрархії і тому володіють нерівними соціальними ресурсами: економічним, владно-політичним, визнанням-престижем. Одним із соціальних ресурсів є «правовий ресурс». У зв'язку з цим соціолога може зацікавити, у яких ситуаціях окремі люди, групи, що володіють високим соціальним статусом, значними соціальними ресурсами, мають можливість реально обмежити дію права.

Якщо право розглядати лише як сукупність норм, закріплених у правових актах, то тоді воно входить у сферу вивчення юриспруденції, і соціології тут робити нічого.

У соціологічній юриспруденції розходження фактичних і правових відносин дістало відображення в положенні про «право в книгах (кодексах)» і «право в житті». Уперше до цієї формули у своїй концепції «живого права» підійшов Є. Ерліх, пізніше вона дістала широкое поширення в США завдяки ідеям Р. Паунда. Близьке за змістом до співвідношення фактичних і правових відносин веберовське розходження «емпіричної» і «нормативної» значущості порядку. Про розбіжність правової реальності в юриспруденції і соціології говорить також Ж. Карбоньє.

Другою методологічною підставою соціології права можна назвати вивчення права як соціального інституту суспільства. Право в цьому випадку розуміється частиною соціального цілого; яке породжене соціальними потребами, виконує ряд потрібних суспільству функцій і забезпечує суспільну стабільність у взаємодії з іншими соціальними інститутами.

Важливий аспект інституціонального характеру права, крім іншого, полягає в тому, що його дієвість забезпечується державними інститутами, включаючи примус до виконання правових розпоряджень і накладення санкцій за їх порушення. «Соціологам властиво скептично оцінювати дієвість правил і норм у досягненні соціальних цілей без підтримки з боку соціальної організації», стверджує Л. Мейхью, і далі зазначає: «Із соціологічної точки зору право повинне розумітися як

соціальний процес, але усе більше з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес – значить зрозуміти функціональні значення правових норм: як вони проводяться в життя, як застосовуються, тлумачаться, й у кінцевому підсумку, за посередництвом шаблонів використання, втілюються в інституціональну структуру суспільства».

Право в соціології розглядається як багатогранне соціальне явище, передусім як соціальний інститут. Тут воно виражає об'єктивну нормативну структуру громадського життя, що визначає його соціальну обумовленість. Соціологи прагнуть вивчати соціальні відносини, які потребують законодавчого закріплення, досліджують реальний функціонально-регулюючий вплив норм права на різні сторони соціуму, його сприйняття, розуміння, знання різними категоріями населення; правові орієнтації і правове поведіння людей, а також державні і недержавні установи в сфері дії законодавства.

Наступна підстава соціології права спирається на одне з положень М. Вебера про те, що соціальний «порядок» забезпечується тим, що дії людей взаємоорієнтовані на існуючі соціальні постулати, що сприймаються ними і мають для них значення норм встановленого суспільного порядку.

Таким чином, якщо відсутні визнання реальної дійсності встановленого нормативного порядку, то емпірично він перестав існувати, незважаючи на те, що його ніхто де-юре не скасовував. Для веберовського розуміння значимості правового порядку в зазначеній ситуації припустима алегорія: «Образ короля розвалюється раніше, ніж його трон».

Третє. Соціологія права, як і загальна, стикається з антитезою, що виражає дюркгеймівській і веберівській погляд на суспільство. Е. Дюркгейм надавав особливого значення зовнішньому характеру об'єктивності, «речовності» соціальної реальності. У центрі уваги обох класиків соціології різні аспекти соціальної реальності. З одного боку, суспільство є об'єктивним фактом, воно формує індивідів і примушує їх до чогось. З іншого, на їхніх діях і пов'язаних з ними змістах тримається споруда суспільства. Ці два твердження містять парадокс соціального існування: суспільство визначає нас, а ми, у свою чергу, визначаємо суспільство.

Право, безумовно, є соціальним фактом, що об'єктивно визначає параметри громадського життя (тим більше, що воно має своє політико-інституціональне забезпечення), але разом з

тим сила права в суспільстві ґрунтується на особистісному факторі, на визнанні індивідами значимості юридико-нормативного порядку прийняття їх як своїх власних.

Четвертою методологічною підставою соціології права можна розглядати дюркгеймівську ідею «патології права» (дисфункції права). Як ми вже зазначали, право є соціальним інститутом, регулює відносини в суспільстві, забезпечує порядок і соціальну стабільність. На думку С. С. Алексєєва, «саме право по своїй вихідній суті являє собою утворення, яке продукується соціальним життям людей, що логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним упорядковувати волю, додавати їй визначеність і забезпеченість, а звідси – людський зміст, істинно людську цінність».

Однак у силу тих чи інших обставин об'єктивного і суб'єктивного порядку правові встановлення можуть не виконувати своїх функцій, а навпаки, дезорганізовувати суспільні зв'язки, не відповідати велінню часу. Вони можуть бути прийнятими у встановленому порядку, але не діяти, перероджуватися в імітаційну правову систему, у «абсурдне право». Яскравий приклад тому – Конституції СРСР 1936, 1977 р., проголошені в них права громадян і їхнє реальне здійснення в радянському суспільстві.

Отже, розглянуті методологічні основи соціології права дозволяють стверджувати, що ця галузь знання має свою наукову нішу в соціології, і цю сферу пізнання ніяк не можна звести до простої компіляції положень правових наук.

3. Об'єкт, предмет і структура соціології права

Загальновідомо, що об'єктом у науці є те, що підлягає вивченню. Як об'єкт тієї чи іншої науки виступає частина, сфера реальності: будь-яке явище, будь-який процес. Той самий об'єкт може вивчатися різними науками, але з позицій свого предмета і методу.

Предмет науки являє собою сукупність понять, методів, методичних прийомів тощо, за допомогою яких вона описує досліджувану реальність (об'єкт), його окремі сторони, аспекти та ін. У пізнавальній діяльності дослідники просуваються від вихідних даних і уявлень про об'єкт до все глибшого, всебічнішого, предметнішого знання об'єкта: знання про істотні властивості, зв'язки, відносини досліджуваного об'єкта, про закономірності і механізми його функціонування і зміни тощо.

Отже, *об'єктом* науки є деяка частина реальності, піддана науковому вивченню, а *предметом* – система наукових понять про властивості, стійкі зв'язки, відносини, закономірності досліджуваного об'єкта і отримання раніше невідомих нових знань.

Загальнонаукове уявлення про об'єкт і предмет науки в цілому стосуються і соціології права. Право у всіх його проявах є об'єктом вивчення юридичних і неюридичних соціальних наук: теорії права, галузевих правових наук, філософії права, соціології права та ін. Це твердження можна вважати вірним у тому випадку, коли об'єкт наук, що вивчають право, розглядається в найширшому змісті. У вузькому значенні об'єкт кожної з наук, у якій вивчається право, має свої відмінні риси.

Теорія права – це узагальнююча теоретична юридична наука, фактичну основу якої утворюють «виведені за дужки» загальні й повторювані дані конкретних юридичних дисциплін. Об'єктна сфера соціології права досить повно визначена В. М. Кудрявцевим і В. П. Казимирчуком та ін. Вони вірно зазначають, що до сфери цієї наукової дисципліни входить вивчення зв'язку між правом, як соціальним феноменом, і суспільством, а також його соціальних функцій, процесів трансформації юридичних норм у соціальне поведіння на всіх рівнях соціальної організації: суспільства, соціальних груп, установ, організацій і особистості.

Тут важливо зрозуміти, що об'єктом соціології права є не взяті окремо правове і соціальне, а їхній взаємозв'язок і взаємодія.

Соціології права немає там, де норми права і правовідносини розглядаються поза органічним прямим і зворотним зв'язком із суспільством і його сферами; немає її і там, де не розглядаються соціальні явища і процеси у взаємодії з правовими нормами і відносинами. З урахуванням цього, можна сказати, що під об'єктом соціології права розуміється вивчення соціального в праві і соціального призначення (ролі) права як складної (функціональної, структурної, інституціональної) частини соціуму.

З узагальненого об'єкта соціології права можна виділити два ключових, як нам уявляється, її об'єкти:

- 1) вивчення права як соціального інституту;
- 2) вивчення соціальних дій індивідів у юридично значимих соціальних ситуаціях (зміст дій (поводження), що виражає поєднання потреб, інтересів індивідів з нормами права і цілями правового регулювання).

Ці два об'єкти показують, що соціологія права має дослідницьку базу як на макро, так і на мікро рівні соціологічного аналізу. У конкретному дослідницькому проекті, звичайно, відбувається уточнення об'єкта стосовно цілей і завдань цього дослідження.

У найзагальнішому плані об'єкт соціології права – це право (правова реальність); у конкретному (вузькому) варіанті – це соціальне в праві, взаємодія права і соціуму. В об'єкті соціології права можна виділити два основних об'єкти: *право як соціальний інститут, і соціальні дії індивідів у юридично значимих ситуаціях.*

Предмет соціології права можна визначити як знання про соціальні закономірності функціонування і зміни права; форми прояву і механізми їхньої дії в поведженні і діяльності індивідів, соціальних – фактичних, а не номінальних груп, організацій, суспільства в цілому.

Найвідомішим протягом багатьох років залишається визначення соціології права як галузі наукового знання, дане С. В. Боботовим: «Соціологія права являє собою науку про соціальні умови існування, розвитку і дії права у суспільстві». Точніші акценти зроблені у визначенні Е. В. Тадевосяна: «...Соціологію права можна визначити як науку (галузь науки) про загальні і специфічні соціальні закономірності і механізми взаємодії права і суспільства як соціальної системи». Ми ж визначаємо цю галузь знання так: **соціологія права – галузь соціології, що вивчає соціальні закономірності функціонування,**

зміни і механізми взаємодії суспільства і його соціальної підсистеми – права і регулюємих ним (які підлягають регуляції) відносин між його суб'єктами (сторонами).

Структура соціології права. Вона може бути виділена за різними підставами. Найбільш диференційована її структура пов'язана зі структурою права і різноманіттям об'єктів пізнання. Так, за структурою права розрізняють соціологію цивільного права, кримінального права, конституційного права і т. ін.; за різноманіттям об'єктів пізнання – соціологію законодавчу, правосвідомості і правового поведіння, злочинності, функціонування судових і правоохоронних органів. Правда, у нашій країні ці напрямки розроблені нерівномірно, і в багатьох випадках йдеться лише про потенційні дослідницькі можливості. У соціології права, як і в соціології в цілому, їх можна виділити: за масштабом досліджуваних явищ – дослідження на макро і мікро рівнях; за характером дослідження – теоретичну й емпіричну соціологію; за цілями і завданнями дослідження – фундаментальну і прикладну.

4. Соціологія права в системі соціально-гуманітарних і юридичних наук

Як зазначалося, право вивчається різними науками. У міждисциплінарному розвитку наук виявляється дія двоєдиного процесу інтеграції і диференціації сучасного наукового знання.

Інтеграційні моменти виявляються в плідному взаємному використанні концептуальних положень, емпіричних даних, методичних прийомів. Основою міждисциплінарних зв'язків може розглядатися право (у найширшому змісті слова) у соціальних науках і юриспруденції.

Диференціація знань про право виявляється по-різному, цей процес відбувається як у юриспруденції, так і в інших соціальних науках. Вивчення права у вітчизняній науці стає усе багатограннішим.

Яке ж місце займає соціологія права серед наук, що включають у коло свого дослідницького інтересу тією чи іншою мірою феномен права? Щоб відповісти на поставлене запитання, треба чітко уявити, що соціологія права – це самодостатня соціологічна галузева наука, яка має свій предметний спектр

соціально-правових досліджень. Перешкод для того, щоб розвивався соціологічний напрямок у правознавстві (соціологічна юриспруденція), чи філософський напрямок в юриспруденції не існує. Однак це вже буде не соціологічне чи філософське вивчення правових явищ, а юридично-соціологічне дослідження права.

Викладена нами точка зору в чомусь близька до тієї, котру обґрунтовує В. С. Нерсисянц, і має деякі загальні положення з ідеями С. С. Алексєєва. Останній вважає, що на загальнотеоретичному рівні правознавство включає загальну теорію права, філософію права, соціологію права. Правда, він визнає різні рівні вивчення правових питань, зокрема, говорить про власне філософський і правознавчий (філософсько-правовий) рівні.

Кожна наука – теорія права, філософія права, соціологія права – являють собою самостійну дисципліну, і між ними здійснюється міждисциплінарна взаємодія. Соціологія права характеризується тісними зв'язками з філософією права як галуззю філософії і соціологічною юриспруденцією як галуззю правознавства. Будучи галуззю загальної соціології, соціологія права тісно пов'язана з іншими соціальними і правовими науками.

У публікаціях останнього часу питання про соціальні дослідження в галузі права подані під різними кутами зору. Тут і струшування пилу з обґрунтування положення, що соціологія права є частиною загальної теорії права, і розробка цієї проблеми з позиції, яка, по суті, отожднює соціологію права з напрямком «правового реалізму», «вільного права» в англосаксонському загальному, насамперед американському, праві. Але крім цього в літературі проводиться розходження між соціологією права як складовою частиною правознавства, з одного боку, і соціологією права як галузі соціологічного знання, – з іншого. Пропонується розглядати проблему в сукупності позитивних і негативних правових явищ, як одне з важливих відображень буття суспільства. Таким чином, наукова дискусія про об'єкт-предметну специфіку соціології права триває.

5. Функції соціології права

Соціологія права, будучи науковою дисципліною, виконує пізнавальну і практичну функції. Пізнавальна функція забезпечує приріст нового знання про досліджуваний об'єкт і дістає своє вираження в його теорії. Науково-теоретичне знання повинне бути концептуально обґрунтованим; дані, якими оперує

наука, отримані методично надійними способами, а теоретичні положення повинні бути перевірені.

Однак, соціологія права не є сферою лише чистого наукового знання. Вона також має практичне (прикладне) значення: орієнтується на розробку практичних рекомендацій, соціальних технологій для розв'язання реальних проблем у соціально-правовій сфері.

Крім названих вище, у літературі частіше за інші виділяють такі загальнонаукові функції: *світоглядну, методологічну, комунікативну, прогностичну* тощо.

Пізнавальна функція соціології права це, з одного боку, сукупність накопичених нею на певний момент знань, з іншого, ця сукупність знань завжди відкрита для нового знання. Соціологія права припускає можливість і потребу критичного ставлення до цих знань.

Наукове знання мусить задовольняти критерії вірогідності. Деякі положення соціології та її галузей, у тому числі й соціології права, звичайній людині уявляються самоочевидними, тобто такими, що не потребують проведення спеціальних досліджень для їхнього описання і пояснення. Але те, що раніше можна було лише припускати, завдяки отриманим даним стає відомим з певним ступенем вірогідності.

З іншого боку, пізнавальна функція соціології права полягає в тому, що інформація, теоретичні узагальнення повинні бути важливі не лише для дослідників, але й для широкої громадськості. До того ж наукові знання, що накопичуються у соціології права, мусять бути оригінальними і мати новизну стосовно інших галузей наукового знання.

Оригінальність досліджень соціології права ґрунтується на тому, що правова реальність, яку покликана вивчати ця наукова галузь, відмінна від правової реальності юриспруденції. На думку Ж. Карбоньє, завдання соціології права – показати, що відбувається у сфері права в реальному житті. Так, розгляд поведінки індивідів лише з погляду відповідності чи невідповідності правовим нормам недостатній для соціології права; поведінка особистості в соціології вивчається в значно ширшому соціокультурному контексті, чим обумовлені поведінчеські відхилення, якщо вони проявилися як девіантні, передкримінальні, деліквентні (злочинні) тощо, тобто ті, що мають або можуть мати юридичне, в тому числі кримінологічне значення.

Завершуючи аналіз пізнавальної функції соціології права, звернемо увагу на одну оригінальну ідею Ж. Карбоньє. Французький учений виділяє критичну функцію соціології права («дзеркало, що відображає») стосовно «догматичного права». У минулому таку функцію, з його погляду, виконувало римське право, пізніше – природне право, у ближчому нам часі – порівняльне право, а в соціалістичних країнах – марксизм. Можна погодитися, що соціологія права виконує критичну функцію стосовно правознавства, але, по-перше, усяка наука самокритична. По-друге, соціологія права не може розглядатися єдиним «критиком» правової науки. По-третє, соціологія права сама не може успішно розвиватися поза критикою – внутрішньою і зовнішньою. Справжній зміст критичної функції соціології права полягає в тому, щоб спільними зусиллями різних наукових напрямків збільшувати потенціал правових та соціально-правових досліджень і їхню практичну віддачу.

Для соціології значною мірою характерне її практичне призначення. Інакше їй загрожує схоластичне теоретизування, відрив від життєвих соціально-правових реалій і застій.

Можливості вітчизняної соціологічної науки використовуються в законотворчості. Так, соціологія права допомагає визначити ті сфери відносин у суспільстві, які вимагають правового регулювання, «супроводжують» законодавчий процес і вивчають ефективність дії тих чи інших законодавчих актів. У судочинстві, наприклад, дослідники вивчають інтереси сторін як прямо заявлені, так і приховувані ними; можливі канали тиску на суд і «соціальні» наслідки цього, ефективність загального і спеціального попередження правопорушень. Важливими є дослідження того, як сприймають рішення судової інстанції учасники судового процесу, який резонанс у суспільстві по справах, що мають широке суспільне звучання, формування правосвідомості, яке рольове поведіння професійних юристів і учасників судових процесів тощо.

Суспільна думка є найпомітнішою стороною діяльності соціологів. У соціології права вивчається стан правосвідомості різних категорій населення, їхнє відношення до прийнятих і діючих законодавчих актів, різних соціальних проблем, що вимагають правового регулювання, ставлення населення до діяльності судів, правоохоронних органів.

Сьогодні вітчизняна соціологія права проходить стадію формування і консолідації наукових сил. Вона – на початку вивчення соціально-правових питань і подальшого практичного доробку своїх досліджень.

Література до теми 1

1. Аберкромби И. Социологический словарь / Аберкромби И., Хилл Стивен, Тернер Брайан С. – М., 2000.
2. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218-234.
3. Бабосов Е. М. Прикладная социология : [учеб. пособие] / Е. М. Бабосов. – Минск, 2000.
4. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
5. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов : 35 тыс. слов / Булыко А. Н. – [3-е изд., испр. и перераб.]. – М. : Мартин, 2010. – 704 с.
6. Великий тлумачний словник української мови / упор. Т. В. Ковальова. – Х. : Фоліо, 2005. – 767 с.
7. Гіденс Е. Соціологія / Е. Еіденс. – К., 1999.
8. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
9. Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права / Ю. И. Гревцов. – СПб., 1996.
10. Елсуков А. Н. Краткий курс теоретической социологии : [учеб. пособие] / А. Н. Елсуков. – Минск, 1999.
11. Жоль К. К. Философия и социология права / К. К. Жоль. – К., 2000.
12. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47-59.
13. Зыков П. Г. О социальной природе права / П. Г. Зыков. – М., 1976.
14. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник

Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.

15. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / А. Г. Карась. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького., 2014. – 16 с.

16. Касьянов В. В. Социология права / Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. – Ростов-на-Дону, 2002.

17. Кобан О. Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.

18. Краткий словарь по социологии / под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.

19. Кудрявцев В. Н. Современная социология права / Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. – М., 1995.

20. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.

21. Кульчар К. Основы социологии права / Кульчар К. – М., 1981.

22. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов : [учеб. пособие] / Курганов С. И., Кравченко А. И. – М., 2000.

23. Марченко М. Н. Понятие и предмет социологии права / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2012. – № 5. – С. 21–37.

24. Мейхью Л. Социология права / Л. Мейхью // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.

25. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.

26. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

27. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс / В. М. Піча. – К., 2000.
28. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.
29. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 580-583.
30. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.
31. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер – М., 1994.
32. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
33. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
34. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
35. Тимошина Е. В. Петражицкий Л. И. и Эрлих Е. : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.
36. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.
37. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.
38. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.
39. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андреев, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.
40. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія

політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.

41. Яковлев А.М. Теоретические проблемы социологии права / А.М. Яковлев. – М., 1970.

42. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

43. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 2. Виникнення та розвиток соціології права

1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права
2. Соціологія права в концепціях О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших
3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін

1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права

У сучасній науковій літературі історія юридичної соціології вивчена поверхово. До сьогоднішнього дня не вирішене питання про час виникнення цієї наукової дисципліни, відсутня визнана періодизація її становлення і розвитку. Не встановлено наукову спадщину, яких саме вчених-правознавців, соціологів та представників інших наук варто віднести до її історії.

Можна погодитися з думкою Ж. Карбоньє, що юридична соціологія не могла передувати виникненню соціології як науки, з'явитися до того, поки О. Контом та іншими її класиками не були сформульовані вихідні положення соціології.

Часом виникнення юридичної соціології вважається кінець XIX – початок XX ст. Її основоположниками є Е. Дюркгейм, М. Вебер та Є. Ерліх – дуже різні і, навіть, конкуруючі в науковому плані дослідники, концепції яких дозволяють говорити про юридичну соціологію як про новий напрямок наукового знання.

Історичні і наукові передумови виникнення і подальшого розвитку юридичної соціології по суті ті ж, що й передумови появи і розвитку соціологічної науки. Особливості полягають лише у впливі на становлення юридичної соціології правової, філософсько-правової, політико-правової і соціологічної думки.

Історичні джерела соціології права, як і соціології в цілому, пов'язані з глибокими економічними, політичними та соціальними змінами, що відбувалися в Європі та Америці в Новий час, і особливо з історичним впливом американської і Великої французької революцій – що позначили рубіж трансформації цивілізації на початках визнання прав людини, економічної волі, політичної демократії. В ідейно-філософському плані ці зміни були проголошені філософією

освіти у ліберальних і природно-правових теоріях; у конституційно-правовому плані вони дістали вираження в американській Конституції (1787), Біллі про права (1789) та французькій Декларації прав людини і громадянина (1789).

Промислова революція змінила економіку, технологію, економічний уклад життя країн Європи та Америки. Завдяки їй відбувся перехід від мануфактури до промислового, індустріального виробництва. Розпочавшись в Англії в 60-х рр. XVIII ст., вона поширилася на північні райони Франції і Бельгії у 20-х рр. XIX ст. У Росію індустріалізація прийшла лише в останній чверті XIX ст.

Промислове виробництво призвело до створення акціонерних компаній, підприємств з іншими формами правового об'єднання і зміни правових форм економічної діяльності. Розвивалися патентне право, спрямоване на стимулювання нових технологічних розробок і використання технічних інновацій, договірне право. Істотно змінилося комерційне право, у якому дістали відображення широкі масштаби торгівлі, її нові форми (роздрібна та оптова), а також міжнародна, з'явилися нові аспекти транспортного права.

Промислове суспільство створило нові соціальні групи і класи. Підприємницький клас відкинув станові привілеї дворянства, проголосивши рівність людей перед законом і в прагненні до успіху в умовах вільної конкуренції. Соціальний статус людини визначало не її походження, а досягнення, соціально-визнаний внесок, забезпечений активністю, здібностями, талантом цієї людини.

Разом з економічними та соціальними змінами відбулися значні зміни в культурній сфері.

Складовою частиною процесів модернізації суспільства стали зміни в галузі права, що охопили різні його сторони. Наприклад, змінилися його ціннісні орієнтири, основними стали права людини і їх юридичні гарантії; чітко позначилися взаємозалежність «еволюції» права із суспільними потребами, соціальними змінами, а також потреба правового забезпечення суспільних, групових, індивідуальних інтересів; складне, динамічне, секуляризоване індустріальне суспільство зажадало виключення прямого насильства, сваволі і привілеїв як соціальних механізмів, що регулюють відносини в суспільстві. Право стало фактором, який витісняє насильство і привілеї зі сфери суспільних відносин («Consensus facit nuptias» – згода, в

країні діє право), і інтегровано увійшло в «тканину» сучасного індустріального і постіндустріального суспільства, ставши необхідною функціональною стороною соціальних відносин.

Усі ці соціокультурно-правові зміни повинні були дістати відображення в соціальній і соціологічній теоріях, інакше із соціологічних моделей суспільства випадав би один з найважливіших сегментів суспільної системи.

2. Соціологія права в концепціях О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших

Огюст Конт (1798-1857). Засновник соціології як самостійної науки. Саме він розробив термін «соціологія» (від латинського *societas*, тобто суспільство, і грецького – *logos*, тобто навчання). Якийсь час він працював секретарем відомого французького соціаліста-утопіста Клода Анрі де Сен-Сімона і перебував під великим впливом його ідей. На думку видатного французького соціолога Е. Дюркгейма, вже в роботах Сен-Сімона містяться всі основні ідеї контівської соціології. Однак, саме Конту належить заслуга оформлення цих ідей у цілісну концепцію, що поклала початок створенню нової науки про суспільство.

О. Конт дотримувався еволюціоністської концепції розвитку суспільства. При цьому він вважав, що основний вектор суспільного розвитку іде по лінії прогресу людського розуму, прогресу в пізнанні людиною навколишнього світу. У своєму трактуванні історії людства, Конт, слідом за Сен-Сімоном, розвивав **ідею трьох стадій духовної (інтелектуальної) еволюції**. Відповідно до сформульованого ним закону трьох стадій розумового розвитку людства, наше знання про світ проходить послідовно три різних стадії: 1) теологічну (природні явища уявляються дією надприродних божественних сил), 2) метафізичну (пояснення явищ світу ґрунтуються на різного роду абстрактних, умоглядних судженнях, здійснюються за допомогою метафізичних сутностей і причин, відірваних від життєвих реалій) і 3) позитивну, чи наукову (пізнання світу спирається на наукове знання про природу і суспільство, засноване на вивченні закономірностей, що емпірично спостерігаються, з використанням методології точних наук). Останнє О. Конт розцінював як кінцеве досягнення прогресу людського розуму.

Такою позитивною наукою про суспільство і є, за Контом, соціологія, покликана раціоналізувати організацію і функціонування соціального життя людства на підставі сполучення першоджерел порядку і прогресу.

Відповідно до принципів позитивізму, О. Конт розглядав соціологію як свого роду «соціальну фізику». У структурі соціології він розрізняв соціальну статистику, що має справу зі стійкими умовами існування будь-якого суспільного ладу (це немов би «анатомія» суспільного організму), і соціальну динаміку, що вивчає природні закони суспільного розвитку («фізіологія» суспільного організму).

Стверджуючи наявність об'єктивних закономірностей у розвитку суспільства, О. Конт обґрунтовував думку про те, що політика і політичні діячі не в змозі змінити природний хід історії. І ті політики, які не зрозуміли духу свого часу, закономірностей його розвитку (як, на його думку, не зрозумів цього Наполеон), приречені на невдачу. У цьому змісті теорія О. Конта була спрямована проти суспільних реформаторів, утопістів і різного роду революціонерів, тобто проти усіх, хто думає, що можна змінити хід історії або шляхом планування нового суспільства, або за допомогою насильства. У теоретичній же площині такий підхід намагався спростувати ідеї і положення раціоналістичної філософії XVIII ст., що розглядала суспільство, державу, право як продукти свідомої творчості людей (згадаємо концепцію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо).

У своїй позитивістській концепції суспільства Конт відкидав дух індивідуалізму й індивідуальні права людей. Право особистості, вважав він, – це аморальне й анархічне поняття, і в суспільстві, побудованому на засадах позитивної філософії, існуватимуть лише обов'язки. Разом із правами особистості Конт заперечував і право взагалі. Поняття права, стверджував він, повинне зникнути з галузі політики, як поняття причини – з фізики. Усі члени суспільства, відповідно до його уявлення про «соціократію», мусять виконувати свої суспільні функції, і в них залишається лише одне право – право виконувати свій борг.

Таке нігілістичне ставлення до права виключає саму можливість визнання соціології права в рамках і на базі контовської концепції позитивної соціології.

Ідеології індивідуалізму Конт протиставляв ідеологію солідарності людей. Ідеї О. Конта про соціальну солідарність

згодом дістали розвиток у роботах багатьох соціологів і соціальних філософів.

Е. Дюркгейм (1858–1917) – французький філософ і соціолог. Його основні роботи: «Про поділ суспільної праці», «Метод соціології», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя» й ін. Дюркгейм був засновником і видавцем журналу «Соціологічний щорічник», на базі якого сформувалася так звана французька соціологічна школа. В основі доктрини цієї школи лежали ідеї, сформульовані і розвинені Дюркгеймом.

Дюркгейм брав активну участь у суспільно-політичному житті Франції, що переживала важкі часи після придушення Паризької комуни в 1871 р. Будучи прихильником демократичних і ліберальних переконань, він виступав проти відродження монархії і встановлення інших форм «сильної влади» і відстоював потребу національної згоди. Дюркгейм вніс великий вклад у розробку концепції солідаризму, відповідно до якої можливе розв'язання класових конфліктів на підставі загального інтересу.

Він із співчуттям ставився до популярних наприкінці ХІХ ст. ідей соціалізму, але, будучи прихильником еволюційного шляху розвитку суспільства на основі компромісу між різними соціальними класами, відкидав революційні методи боротьби за соціалізм. Марксистську концепцію суспільства Дюркгейм не визнавав, вважаючи, що вона суперечить фактам, перебільшує роль економіки і недооцінює значення релігії як глибиннішого фактора соціального розвитку. На думку Дюркгейма, економіка залежить від релігії набагато більше, ніж остання від першої.

На формування наукових поглядів Дюркгейма великий вплив зробили роботи таких видатних французьких мислителів, як Р. Декарт, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо (і насамперед його концепція загальної волі). Але найбільше Дюркгейму був близький контівський позитивізм. Як і в О. Конта, його підхід до дослідження суспільства був заснований на аналогії між суспільством і організмом як високоорганізованою системою органів і функцій. Разом з тим, в ряді принципів питань він розходився з основоположником соціології. Головна відмінність полягала в прагненні Дюркгейма зрозуміти причини соціальних явищ, сполучаючи емпіричний аналіз з теоретичним.

Виходячи з натуралістичної традиції раннього позитивізму, Дюркгейм розглядав суспільство як частину природи. Суспільство, писав він, це та ж природа, яка досягла найвищого свого розвитку. Тому вивчати суспільство треба за

допомогою тієї ж методології, що і природу. Соціологія, на його думку, це наука про соціальні факти, заснована на раціональному підході й емпіричних дослідженнях. В основі його методу, підкреслював Дюркгейм, лежить положення, відповідно якому соціальні факти потрібно розглядати як речі.

Дюркгейм поділяв соціальні факти на морфологічні (факти «анатомічного порядку»), які він називав «матеріальним субстратом суспільства» (до них він відносив щільність населення, інтенсивність спілкування між індивідами, наявність шляхів сполучення, характер поселень тощо), і духовні, нематеріальні факти – колективні уявлення. До такого роду соціальних фактів він відносив «вірування, прагнення, звичаї групи, узяті колективно». Останнім він надавав особливого значення.

У цілому соціальні факти, за Дюркгеймом, це явища соціального життя, що перебувають поза індивідом і впливають на нього. «Колективні способи чи дії мислення, – писав він, – існують реально поза індивідами, які постійно до них пристосовуються. Це речі, що володіють своїм власним існуванням. Індивід знаходить їх зовсім готовими і не може зробити так, щоб вони були іншими, чим вони є... Вони пов'язані з матеріальною і моральною перевагою суспільства над його членами. Безперечно, індивід відіграє певну роль у їхньому виникненні. Але щоб існував соціальний факт, треба, принаймні, щоб індивіди об'єднали свої дії і щоб ця комбінація породила якийсь новий результат.»

Право, моральність, релігія – це, за Дюркгеймом, духовні соціальні факти, колективні уявлення, звички. Ці колективні звички виражаються «у якій-небудь формулі, що повторюється з вуст у вуста, передається вихованням, закріплюється навіть письмово. Такі походження і природа юридичних і моральних правил, народних афоризмів і переказів, догматів віри й ін.». Колективні звички немов би «нав'язуються» індивідам у примусовому порядку. Індивіди приймають і засвоюють їх тому, що вони, як витвір, колективне і вікове, наділені особливим авторитетом, що люди внаслідок виховання звикли поважати і визнавати. Таким чином, соціальний факт має примусову владу над індивідами.»

Саме цей примусовий характер Дюркгейм вважав головною відмінною ознакою соціального факту. Право Дюркгейм розглядав як особливий різновид духовних соціальних фактів, а саме – як такий соціальний факт, примусовий характер якого

особливо очевидний, оскільки він забезпечений примусовою силою держави. Організований характер санкцій є головною ознакою права, що відрізняє його від інших соціальних норм (наприклад, від норм моралі) і свідчить про те, що право є найсильнішим станом колективної свідомості.

Слідом за Контом, Дюркгейм обґрунтовував і розвивав ідеї соціальної солідарності. Тема соціальної солідарності є ключовою у дюркгеймівській концепції суспільства. Він розглядав солідарність як основну цінність і вважав моральним усе, що сприяє солідарності, яка змушує людину спілкуватися з іншими людьми. Чим міцніша солідарність у суспільстві, тим простіша мораль. Людина, яка живе в суспільстві, пов'язана з іншими членами суспільства системою обов'язків, що складають соціальну функцію людини, її соціальний борг.

Дюркгейм розрізняв механічну й органічну солідарність людей у суспільстві. **Механічна солідарність** переважає в суспільствах архайчного типу і для неї характерне «розчинення» індивідуальної свідомості у колективному початку. Ця солідарність уніфікує людей, робить їх однаковими. Нормативна регуляція такого суспільства заснована на правилах з репресивними санкціями, для правової системи характерна перевага кримінального права. У більш розвинених соціальних системах формується **органічна солідарність**, тобто солідарність, заснована на автономії індивідів, поділі їх функцій, на їхніх взаємозв'язках і взаємодіях. Ця солідарність обумовлена вже не подібністю людей, а їхніми розходженнями. У нормативній системі суспільств із таким типом солідарності переважають правила з реститутивними (тобто установчими порушеннями норми) санкціями, а в правовій системі домінують цивільне, комерційне, адміністративне, конституційне та процесуальне право.

Таким чином, органічна солідарність властива передусім розвиненим суспільствам. Найважливішим фактором органічної солідарності є в Дюркгейма поділ суспільної праці. Суспільство, у якому кожний виконує свою функцію у відповідності зі сформованим поділом праці, він називає органічним. Усупереч деяким концепціям, що трактують поділ праці як фактор соціальної дезинтеграції, Дюркгейм розглядає цей поділ як спосіб забезпечення єдності суспільства. Саме суспільний поділ праці й обмін людською діяльністю, що припускають залежність людей одне від одного, обумовлюють їхню потребу в

солідарності, необхідність домовлятися один з одним про погодженість способів життєдіяльності. Антагонізм праці й капіталу, а тим більше – соціальну революцію Дюркгейм вважав відхиленням від норми в результаті недостатньої регульованості відношень між класами. Він послідовно відстоював ідею потреби врегулювання класових стосунків убік забезпечення рівності можливостей, вважаючи, що саме на цьому шляху можна уникнути класових протиріч.

Багато в чому завдяки роботам Дюркгейма солідаризм (тобто концепція, яка стверджує, що рушійною силою суспільного розвитку є не класова боротьба, а відносини солідарності між членами суспільства) став одним із основних напрямків французької соціологічної і політико-правової думки.

Дюркгейм виходив з того, що умовою успішного забезпечення єдності суспільства є визнання всіма його членами певного набору об'єднуючих це суспільство цінностей. Йому належить заслуга в розвитку розуміння суспільства як ціннісно-нормативної системи. Цінності та ідеї, втілюючися в соціальних нормах, вважав він, стають інструментами соціальної регуляції. «Ефективність соціальної регуляції, на думку Е. Дюркгейма, залежить завжди не від зовнішнього примусу, а від відповідності норм ціннісним орієнтаціям суспільства».

Дюркгейм ввів навіть нове поняття «аномія» для позначення стану ціннісно-нормативного вакууму, коли старі соціальні норми вже не діють, а нові ще не створені. Цей стан особливо характерний для перехідних періодів у розвитку суспільства, коли руйнування старого випереджає формування нового. Одним із зовнішніх проявів такого стану аномії є зростання числа самогубств. Цією проблемою Е. Дюркгейм займався дуже серйозно, присвятивши їй одну із своїх книг, де встановив залежність між числом самогубств і ступенем ціннісно-нормативної інтеграції суспільства (групи). При цьому він виділяв три основних типи самогубств: егоїстичний (коли має місце слабкий вплив соціальних норм на індивіда і він залишається один із самим собою), альтруїстичний (поглинання індивіда суспільством, заради якого він жертвує життям) і анемічний (коли соціальні норми практично відсутні, тобто в суспільстві спостерігається ціннісно-нормативний вакуум).

Особливий інтерес з погляду соціології права являє трактування Дюркгеймом проблеми співвідношення нормального і патологічного в соціальному житті. Як приклад,

він наводить деякий ідеальний монастир, мешканцями якого є невідомі злочинці. Однак провини, що здаються неважливими в звичайному суспільстві, викликають там таке ж обурення, яке в звичайних людей викликає злочин. Оскільки, продовжував він, «не може бути суспільства, у якому індивіди більш-менш не відрізнялися б від колективного типу, то деякі з цих відмінностей неминуче носитимуть злочинний характер». Говорячи про корисну роль злочинів в еволюції, він посилається на дуже нетиповий випадок осуду Сократа. З погляду афінських законів, Сократ був злочинцем, але його злочин був корисним не лише для людства, але й для його батьківщини.

Таким чином, злочинність, згідно Дюркгейму, – не патологія, не соціальна хвороба і зло, а соціально потрібне, корисне явище, «фактор суспільного здоров'я», складова частина будь-якого здорового суспільства.

Умови, з якими пов'язаний злочин, потрібні для нормального розвитку суспільства, «нормальної еволюції моралі і права». Злочинність набуває «ненормальної форми», коли, наприклад, вона «досягає надмірного росту». До соціальної патології відносяться і ті випадки, коли злочинність знижується нижче звичайного, тобто нормального рівня, оскільки «цей удаваний прогрес пов'язаний з якимось соціальним розладом».

Трактування Дюркгеймом злочинності та інших форм порушення соціальних норм як нормальних соціальних явищ і необхідних факторів еволюції права, моральності і суспільства в цілому уявляється дуже спірним. Неминучість і поширеність правопорушень та інших антисоціальних явищ зовсім не означають їхньої соціальної нормальності, корисності та необхідності. Правова оцінка розповсюджених у суспільстві негативних явищ у якості нормальних девальвує сам зміст соціальної норми і знецінює значення соціальної регуляції.

Ця проблематика набуває в наш час особливої актуальності у зв'язку з посилюваною в християнських країнах з ліберально-демократичними режимами тенденцією до соціальної легітимації, а нерідко й офіційної легалізації різних форм поведінки, що відхиляється (вживання наркотиків, сексуальні відносини між особами однієї статі, одностатеві родини, квазірелігійні секти тоталітарної користі і т. ін.). Подібні, всезростаючі поступки, що відхиляються від норми поведінки, створюють ілюзію соціальної нормальності відповідних соціальних явищ, розмивають їхню соціальну природу і зміст нормативної

регуляції соціальних відносин, ставлять під сумнів нормативне значення форм соціального буття, об'єктивно потрібних для нормального існування суспільства.

В цілому в судженнях Дюркгейма про правові явища (про правову норму, злочинність і т. ін.) соціологічний позитивізм поєднується з корисливим позитивізмом. Для Дюркгейма, як і для будь-якого послідовного прихильника соціологічного позитивізму, якісні характеристики норми не мають змісту, а норма, як емпіричне явище, як суще без сутності, не має якісної визначеності. Критикуючи такий підхід, французький соціолог Г. Тард справедливо зазначав, що Дюркгейм змішує тут сталість явищ з їхньою нормальністю.

Нормовідображуюче значення тих чи інших явищ (факторів) визначається їх якісними, а не кількісними характеристиками. Широка поширеність антисоціальних (за їхньою об'єктивною природою і значенням) явищ не робить їх соціальною нормою. Наприклад, поширеність у сучасному суспільстві таких антисоціальних явищ, як алкоголізм і наркоманія аж ніяк не робить ці явища нормальними. Об'єктивно неможливий реальний соціум, у якому панують антисоціальні норми і явища. Немоżliве суспільство, яке складається лише з наркоманів, алкоголіків, самогубців, злочинців, словом, лише з осіб антигромадського поведіння.

Соціальна норма – це об'єктивне за своєю природою правило поведінки членів суспільства, обумовлене об'єктивними потребами їх виживання, самозбереження, відтворення і розвитку як певної соціально організованої і функціонуючої цілісності. Саме ця глибинна об'єктивна потреба соціальних норм для будь-якого соціуму лежить в основі їх об'єктивної загальної значимості і можливості їх сприйняття всіма членами даного соціуму в якості загального правила поведінки. Саме об'єктивна соціальна якість певного типу (форми) поведінки і відношення визначає як їх нормовідображуючі (нормативні) значення, так і, як наслідок цього, ступінь поширеності, сталості відповідних типів (форм) поведінки.

Макс Вебер (1864–1920) – класик німецької соціології, філософ і історик. Його основні роботи – «Протестантська етика і дух капіталізму», «Про категорії розуміючої соціології», «Економіка і суспільство».

Головний зміст соціології і соціальної філософії Вебера – концепція прогресуючої раціональності як визначального

вектора історичного розвитку. Йдеться про постійну тенденцію до раціоналізації всіх сфер життя західного суспільства. Це виражається у формуванні і розвитку раціональної економіки (економіка капіталістичного способу виробництва), раціональної релігії (протестантизм), раціонального управління (раціональна бюрократія) і т. ін. Раціоналізацію Вебер розглядав як подолання (модернізацію) традиційних, патріархальних форм життя. Він говорив про прогресуючу раціональність як неминучу долю Заходу.

Особливу увагу у своїх соціологічних дослідженнях Вебер приділяв виявленню факторів, що сприяють виникненню раціональної європейської культури, причин відсутності цього типу культури в інших частинах світу. Аналізуючи цю тему в роботі «Протестантська етика і дух капіталізму», він звернув увагу на роль релігії в процесі зародження і розвитку капіталізму. Поштовхом до дослідження питання послужив той факт, що в тогочасній йому Німеччині серед власників капіталу і підприємців, а також серед вищих кваліфікованих прошарків робітників помітно переважали протестанти, у той час як католики відігравали далеко не настільки значну роль у торгово-промисловій і фінансовій сферах. Міркуючи над цим фактом, він прийшов до висновку, що саме протестантська релігія дала первісний імпульс до формування того, що він назвав «духом капіталізму». Під цим поняттям він розумів специфічне світовідчуження, в основі якого лежить етика праці і засноване на ньому збагачення як головний зміст людського життя. Аналізуючи свого роду кодекс життєвих цінностей і правил капіталізму, Вебер резюмує їх так: ідеалом цієї системи є «кредитоспроможна добropорядна людина, завдання якої – розглядати збільшення свого капіталу як самоціль. Суть справи полягає в тому, що тут проповідуються не правила життєвого поведіння, а викладається своєрідна «етика», порушення якої розглядається не лише як дурість, але і як свого роду порушення обов'язку».

Він критикував уявлення історичного матеріалізму про те, що ідеологія капіталізму (дух капіталізму) виникає в результаті надбудовного відображення базисних економічних відносин. Первинний характер, за Вебером, носять не економічні відносини, а релігія, що обумовлює певні поведінкові установки людей. Саме сформована під впливом релігії спрямованість людей на специфічний тип поведінки в сфері насамперед господарських відносин і сприяє, відповідно Веберу,

формуванню і розвитку капіталістичної економіки. Те значення, що Вебер надавав ролі релігії, вбачаючи в ній по суті основний рушійний фактор суспільного розвитку, свідчить про моністичний характер його підходу до дослідження закономірностей розвитку суспільства.

Його нерідко критикували за перебільшення ролі релігії і протестантської «господарської етики» у становленні західноєвропейського капіталізму. Однак не можна не визнати обставину, що такий підхід дозволив Веберові по-своєму концептуально відповісти на запитання про роль релігії як ідеологічного фактора в процесі становлення і розвитку західного капіталістичного суспільства.

Для сучасної вітчизняної соціології права, що досліджує фактори, які впливають на формування правової культури і правової свідомості населення, веберівський підхід до аналізу ролі релігії у формуванні економічних відносин і відповідних їм правових і політичних форм становить певний інтерес.

Антипозитивізм М. Вебера проявився не лише в орієнтації на моністичний підхід до дослідження закономірностей розвитку суспільства і відмовленні від позитивістської концепції множинності факторів суспільного розвитку, але й в тому, що свої антипозитивістські погляди він виклав у концепції розуміючої соціології і теорії соціальної дії.

Розуміюча соціологія у трактуванні Вебера заперечує пізнавальну цінність характерних для соціологічного натуралізму прямих аналогій між природою і суспільством. Вона виходить з того, що людина пізнає суспільство не як зовнішній спостерігач (натураліст), а через пізнання і розуміння самої себе. Тільки пізнаючи і розуміючи саму себе, людина може зрозуміти той зміст, що вкладають у своє поведіння інші люди, пізнаючи соціальну реальність.

Ідеї розуміючої соціології були сформульовані ще до Вебера, однак саме він ввів у науковий оборот термін «розуміюча соціологія». У Вебера вона тісно пов'язана з його концепцією теорії соціальної дії. Розуміюча соціологія вивчає поведінку індивідів, які вкладають у свої дії певний зміст, виявляють і розуміють цей зміст. Таку дію індивіда, у якій закладено певний зміст і доступну розумінню інших людей, Вебер називає соціальною дією. При цьому соціальною він вважав дію, зміст якої співвідноситься з поведінкою інших людей.

З позицій соціології права особливий інтерес являє веберівська класифікація типів соціальної дії, у рамках якої він виділяє:

- цілераціональну дію (властиві ясність мети, раціонально співвіднесеної з осмисленими адекватними їй засобами і з можливими наслідками цієї дії);

- ціннісно-раціональну дію (дія, заснована на вірі в безумовну цінність самої дії як такої, коли людина бачить у цій дії свій борг);

- афективну дію (дія, заснована на емоційному стані);

- традиційну дію (звичайне, повсякденне поведіння, засноване на звичці).

Відповідно до веберівського розуміння соціальної дії як осмисленої дії, орієнтованої на відповідну реакцію з боку інших людей, до типу соціальної дії відносяться лише дії раціональні і ціннісно-раціональні види дії. З них найраціональнішою є цілераціональна дія, у якій ідея раціональності подана в чистому вигляді. У різних типах суспільств переважають різні види соціальної дії. При цьому раціоналізацію соціальної дії Вебер розглядав як основну тенденцію історичного розвитку.

Помітне місце у творчості Вебера займають дослідження з соціології політики, присвячені механізмам соціального визнання влади в якості законної (тобто механізмам легітимації влади). Багато аспектів цієї тематики (питання легітимації державної влади, особливості різних форм і способів організації і діяльності держави і т. ін.). відносяться і до предметної сфери соціології права. Проблема легітимності – ключова проблема будь-якої влади, у тому числі й у політичній сфері. Історія утвердження й падіння різних режимів влади показує, що криза влади завжди починається з кризи її легітимності. Втративши віру в легітимність влади, люди втрачають і мотивацію до підпорядкування їй.

Вебер виділяв три типи легітимації влади і відповідно три типи панування і підпорядкування: 1) раціональний, 2) традиційний і 3) харизматичний.

При раціональному типі легітимації влади люди підкоряються їй виходячи з власних інтересів. При цьому йдеться про підпорядкування не особистостям, а законам, що є загальними як для керованих, так і для керуючих. Тому такий тип панування і підпорядкування М. Вебер ще називав легальним. Формою легітимації влади тут є демократичні вибори (влада

легітимна тією мірою, за якої вибори носять законний, демократичний характер). Апарат управління складається зі спеціально навчених чиновників-бюрократів. Відповідно до веберівської концепції раціональної бюрократії, бюрократична організація історично прийшла на зміну патріархальній середньовічній адміністрації з її корупцією та протекціонізмом.

У системі раціональної бюрократії, що в ідеальному варіанті є свого роду машиною управління, справи здійснюються компетентними, безсторонніми, безпристрасними виконавцями, незважаючи на суворе, відповідно до законодавства і процедур, діловодство. Тут усі рівні перед єдиним порядком, закріпленим у законі, усе підпорядковане формально-правовим засадам. Така бюрократія однаково ефективно служить будь-якому політичному режиму. Цей тип легітимації влади, за змістом веберівської концепції, в історичному плані характерний для розвинених капіталістичних країн Західної Європи і США.

Традиційний тип легітимації влади обумовлений звичкою до підпорядкування, заснованої на вірі у священність і непорушність традиційного способу життя. Легітимність влади тут, як правило, заснована на спадкоємних правах. У чистому вигляді традиційний тип легітимації існує в патріархальній державі, що значною мірою відтворює модель родини. Інша форма традиційного панування – станова.

При патріархальній формі підпорядкування піддані перебувають у повній залежності від пана, а до керування можуть залучатися люди як з вищих, так і з нижчих верств суспільства на підставі особистої відданості панові. При становій формі доступ до влади визначений головним чином місцем у становій ієрархії. У рамках традиційної форми панування і підпорядкування відносини між владними і підвладними носять чисто особистісний характер у тому змісті, що панування пануючих поширюється на особистість підвладних їм людей, а підвладні особисто (опосередковані, без опосередкування через правову форму, через загальний для пануючих і підвладних закон) підлеглі пануючим, позбавлені особистої незалежності. Тут відсутнє право як абстрактно-загальна форма суспільних відносин, у тому числі й у сфері організації і здійснення влади.

Харизматичний тип легітимації влади заснований на харизмі носія влади. Харизма (від грецьк. *charisma* – божественний дарунок) – надзвичайна здатність, властива

певному індивіду і виділяє його серед інших (магічна сила, дарунок пророцтва, сила розуму, волі і т.ін.). Харизматики, за Вебером, – герої, засновники світових релігій, великі завойовники, творці держав, видатні політики. При всіх очевидних відмінностях, між традиційним і харизматичним типами панування їм властиві і деякі істотні загальні риси, що відрізняють їх від раціонального типу легітимації влади. І в тому і в іншому випадку йдеться про авторитарний тип влади, а відносини між пануючими і підвладними носять особистісний характер (особиста відданість підлеглих, їхня особиста залежність і т.п.). Правда, якщо при традиційному типі влади відносини панування і підпорядкування спираються на звичку і традиції, то влада харизматична заснована на вірі в харизму, відданість влади тут носить емоційно забарвлений характер.

Якщо виходити з критеріїв веберівської класифікації, то можна сказати, що в політичній історії Росії чітко виділяються два типи легітимації влади: традиційний (дореволюційна Росія) і харизматичний (більшовицька Росія на чолі з комуністичними вождями). Характеризуючи пострадянську Росію середини 90-х років XX ст., сучасні дослідники зазначають, що ситуація в країні «демонструє переплетення традиційних і харизматичних способів легітимації влади при крайній нерозвиненості раціональних обґрунтувань».

Веберівська типологія легітимації влади значима не лише для соціології політики, але й для соціології права і держави. Разом з тим специфіка юридико-соціологічних досліджень вимагає більш конкретизованих і профільованих у юридичному плані типологій права і відповідних правових форм організації і діяльності держави, функціонування державної влади. У цьому відношенні для соціології права безпосередній інтерес являє розроблена в рамках юридичної загальної теорії типологія права і держави. В основі цієї типології лежить критерій рівня правової розвиненості різних (минулих і сучасних) систем позитивного права і держави, якщо специфічно розвиваються соціальні явища (нормативно-регулятивні і владно-організаційні інститути) з певними ступенями росту, що виражають реально досягнуту міру волі, рівності і справедливості в тих чи інших суспільствах. Ця типологія дозволяє на основі єдиної шкали показників розвитку права, як принципу формальної рівності визначити ступінь правової і, відповідно, державно-правової розвиненості окремих суспільств, класифікувати їх за

однотипними групами з позицій порівняльних юридико-соціологічних досліджень, проаналізувати стан і тенденції розвитку права і держави не лише в окремих країнах і регіонах, але й у світі в цілому.

Є. Ерліх (1862–1922) – австрійський правознавець. Його монографія «Основи соціології права», видана в 1913 р., позначила важливу віху – появу соціології права як окремої дисципліни. Головна думка цієї роботи виражена в передмові до неї в такому програмному положенні: «У наш час, як і за всіх часів, центр ваги розвитку права не в законодавстві, не в науці права, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». Поряд з розробкою теоретико-методологічних проблем соціології права він одним із перших серед юристів став проводити дослідження (у тому числі й опитування населення, вивчення ролі суду, судової практики і т. ін., що зараз називаються конкретно-соціологічними).

Опитування населення Буковини (Австро-Угорщина) дали йому підставу стверджувати, що там реально діяло приблизно лише близько третини статей Австрійського цивільного укладення. Реально діюче право він називав «живим правом». «Живе право», вважав він, є результатом спонтанного процесу відображення права в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів, адміністрації, чиновників). Це «живе право» знаходиться не в статтях закону, а в практичних (фактичних) відносинах. Воно відрізняється від сухих ієрогліфів закону так само, як стрімкий водяний потік відрізняється від застійного ставка.

«Живе право» у трактуванні Ерліха – це внутрішній порядок людських союзів (держави, родини, корпорації і т. ін.). Щоб зрозуміти джерела, розвиток і сутність права, зазначав він, потрібно вивчити порядок, що існує в названих людських союзах. У цьому зв'язку велику увагу Ерліх приділяв дослідженню різного роду юридично значимих документів, які циркулюють у суспільстві і відбивають внутрішній порядок різних спільнот і союзів, – договорів оренди, шлюбних та іпотечних договорів, статутів торгових компаній, заповітів тощо.

Концепція «живого права» Ерліха дістала також назву концепції «вільного права», чи суддівського розсуду, оскільки судді, на думку Ерліха, повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», що бере свій початок у самому суспільстві, у фактичних суспільних відносинах.

Противники концепції «вільного права» і волі суддівського розсуду критикували Ерліха за розмивання законності, недооцінку ролі держави і її законотворчої діяльності, перебільшення ролі фактичних суспільних відносин. І ця критика багато в чому була справедливою. Адже відкидаючи зведення права до закону, Ерліх і його послідовники, по суті, відкидали і сам закон, підмінюючи його фактичними соціальними нормами. Очевидно, що таке вільне праворозуміння несумісне із загальним для всіх законом і єдиною законністю. Таке нігілістичне ставлення до закону й інших актів державної правотворчості є істотним недоліком цієї концепції права.

Свою соціологію права, розроблену в рамках юридичної науки, Є. Ерліх вважав не юридичною дисципліною, а одним із напрямків прикладної соціології. Правда, і вся наука про право повинна бути, на його думку, не чим іншим, як частиною соціології. Заперечення самостійності юриспруденції він дуже непереконливо обґрунтовував посиланням на те, що право являє собою певний аспект суспільного буття. Очевидно, що при такому підході соціологія, по суті, повинна була б містити в собі всі суспільні науки, втрачаючи свою власну предметну своєрідність.

Толкотт Парсонс (1902–1979) – американський соціолог-теоретик, засновник системно-функціональної школи в соціології і творець загальної теорії дії. У його роботах значна увага приділена проблематиці права як соціального явища. Інтерес Парсонса до права був обумовлений його розумінням соціології як науки, що «вивчає структури і процеси, які мають відношення до інтеграції цих систем.»

А право, як відомо, є одним з найважливіших факторів соціальної інтеграції, тобто фактором забезпечення єдності суспільства як цілісної системи.

Роль права, як інструменту соціальної інтеграції, досліджувалася Парсонсом у ширшому контексті аналізу інтегративної функції усієї нормативної системи суспільства. «Ядром суспільства, як системи, – писав він, – є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організується колективне життя популяції». При цьому Парсонс підкреслював, що хоча в усіх високорозвинених суспільствах основна частина нормативної системи має правовий статус, було б невірним недооцінювати значення інших нормативних регуляторів, серед яких він виділяв мораль, що йде, на його думку, своїм корінням

в релігію. «Фактична ефективність правових систем, – зазначав він, – багато в чому залежить від одержуваної ними моральної підтримки як систем, що володіють з погляду більшості людей, на яких поширюється їхня дія, «внутрішньо властивою» їм справедливістю». Через таку моральну підтримку і моральне обґрунтування права здійснюється, згідно Парсонсу, зв'язок між правовою і ціннісною системами суспільства.

Завдяки такому зв'язку між цінностями і нормами, з одного боку, забезпечується реальне здійснення ціннісних орієнтацій, а з іншого, стимулюється виконання нормативних вимог. Подібне співзвуччя системи норм із соціальними цінностями Парсонс називав «легітимізацією нормативної системи». При цьому він зазначав, що «ціннісні передумови американського суспільства сформульовані у таких історичних документах, як Декларація незалежності, преамбула до Конституції і Білль про права».

Одним із важливих аспектів парсоновської соціології є теорія соціального контролю. Соціальний контроль Парсонс розглядав як процес, за допомогою якого зводяться до мінімуму розбіжності між системою нормативних чекань суспільства і фактичним поведінням людей. Таким чином, соціальний контроль виступає як найважливіший засіб забезпечення соціальної інтеграції. Роль правової системи як частини системи соціального контролю, Парсонс вбачав у тому, що право шляхом установлення загальних норм задає ясні, видимі рамки соціального контролю в суспільстві, чітко конкретизує цінності, змушує виконувати свої вказівки за допомогою сили.

Безсумнівний інтерес для соціології права являє і парсонівський підхід до розробки питання про соціальну дію, найповніше викладеної у його роботі «До загальної теорії дії». Для розуміння теорії соціальної дії Парсонса варто мати на увазі, що в рамках його концепції соціальна дія – це дія, регульована нормами і здійснювана в загальному контексті системи соціальних цінностей. Порядок суспільства обумовлений тим, що «соціальні діячі виконують очікувані від них ролі, розділяють запропоновані цінності і норми.»

Спеціальну увагу Парсонс приділяв дослідженню конкретного механізму соціальної дії, в основі якого лежать суб'єктивні орієнтації індивіда. При цьому він виділяв мотиваційні і ціннісні орієнтації. Перші, згідно Парсонсу, відображають особисті переваги індивіда – його знання, емоції,

оцінки; другі – виражають пануючі в суспільстві уявлення про добро і зло, моральне й аморальне, схвалюване і не схвалюване.

Парсонс вніс помітний вклад у розвиток теорії соціалізації. Під соціалізацією він розумів процес засвоєння індивідом цінностей і норм суспільства, процес, за допомогою якого «цінності і норми передаються і навіюють». При цьому він розглядав соціалізацію індивіда передусім як інтерналізацію ціннісно-нормативних очікувань суспільства. Підтримка, потрібна для існування соціуму нормативного порядку, забезпечується насамперед шляхом інтерналізації цінностей і норм суспільства його членами. Інтерналізація єдиних для суспільства цінностей і норм різними його членами є, згідно Парсонсу, головною умовою досягнення соціальної солідарності, тобто інтегруючого суспільства консенсусу з ключових питань громадського життя. Додатковим фактором, що підсилює соціалізацію, він вважав взаємозв'язок соціальних інтересів людей (особливо економічних і політичних). «Суспільство, – писав він, – не може підтримувати стабільність перед лицем різних потреб і напружень доти, поки інтереси його громадян не зв'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями».

Розроблена Парсонсом соціологічна концепція суспільства, як ціннісно-нормативна система, становить значний інтерес для досліджень у рамках соціології права сьогодення, проблем взаємодії права з іншими соціальними нормами і цінностями, аналізу місця і ролі норм права в соціонормативній і ціннісній системах суспільства.

3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін

Лев Йосипович Петражицький (1867–1931) – виходець із дворянської родини. Закінчив юридичний факультет Київського університету, потім продовжив навчання в Німеччині. Після повернення в Росію він викладав у Київському університеті, згодом очолив кафедру енциклопедії права Петербурзького університету, замінивши на цій посаді Н.М. Коркунова. Цілий ряд його учнів стали в подальшому відомими вченими в галузі соціології і соціології права (П. Сорокін, Н. Тимашев, Ж. Гурвич, Н. Кондратьєв та ін.). Як і

інші представники соціологічного напрямку в теорії права, Петражицький брав найактивнішу участь у політичному житті країни, будучи прибічником конституційної монархії. За своїми політичними поглядами він був помірним кадетом. Петражицький входив до Центрального комітету партії кадетів і обирався від цієї партії депутатом першої Державної думи. Після розгону Думи, Петражицького в числі інших депутатів, які підписали «Виборзьку відозву», засудили на три місяці тюремного ув'язнення і позбавили політичних прав. У 1921 р. він переїхав до Польщі, де очолив кафедру соціології Варшавського університету.

За своїми філософсько-методологічними орієнтаціями Петражицький залишався в цілому в рамках позитивістського підходу. Однак він істотно розсунув традиційні рамки позитивістської методології і методи психологічного аналізу явищ громадського життя, а саме такого соціального явища, як право.

У своїй роботі «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» Петражицький трактує право як особливе психічне явище, розуміючи під правом переживання імперативно-атрибутивного характеру. «Те, до чого ми себе вважаємо зобов'язаними, – писав він, – уявляється нам належним іншому як щось йому належне, наступне йому від нас, так що він може чекати на відповідне виконання з нашого боку». Наприклад, якщо одна людина виконала для іншої якусь роботу, попередньо домовившись про оплату, то їхні відносини набувають імперативно-атрибутивного характеру: одна з них почуває себе зобов'язаною сплатити відповідно до попередньої домовленості, а друга чекає на цю оплату як на щось їй належне. Подібного роду правові емоції Петражицький називає інтуїтивним правом.

Аналізуючи співвідношення інтуїтивного права з позитивним правом, Петражицький зазначає, що в ситуаціях розбіжності між інтуїтивним і позитивним правом інтуїтивне право фактично домінує при вирішенні того чи іншого питання: у тих випадках, де інтуїтивно-правові думки сторін щодо їхніх взаємних обов'язків і прав збігаються за змістом, сторони, звичайно, діють відповідно до вказівки їх інтуїтивно-правової совісті (навіть якщо їм відомо, що за позитивним правом вийшло б інше рішення). Там же, де справа із самого початку обговорюється і зважується за позитивним, чи правом внаслідок розбіжності сторін, вона доходить до звертання до позитивного

права, останнє набуває вирішального значення. Але й у цьому випадку, вважає Петражицький, інтуїтивне право впливає на хід і результат справи, оскільки наголошує на тлумаченні і застосуванні позитивного права з позицій досягнення рішень, що погоджуються з вказівками інтуїтивно-правової совісті. Тут йдеться про вплив інтуїтивного права на правонаступника (наприклад, на суддю, який на основі свого правового відчуття, тобто свого інтуїтивного права, вирішує, чи можна застосовувати в тому чи іншому випадку аналогію закону і т. ін.). Крім того, інтуїтивне право, на думку Петражицького, впливає і на законотворчий процес через правосвідомість законодавця.

З іншого боку, і позитивне право впливає на формування і розвиток інтуїтивного права людини через її виховання в дитинстві (у родині, школі) і її наступну соціалізацію (тобто засвоєння нею норм і вимог суспільства, потрібних для життя в соціумі). Петражицький приділяв велику увагу виховній ролі права. У цьому зв'язку він, зокрема, писав: «Граючи свій складний психічний концерт на різних струнах людської емоційної душі, змушуючи діяти одні емоційні схильності, придушуючи дію інших, наприклад, звірячих, злісних, взагалі антисоціальних, право неминуче веде до розвитку і зміцнення одних соціальних схильностей, до ослаблення і руйнування других. Розумне право являє собою складну і могутню школу соціалізації народного характеру, пристосування його до розумного гуртожитку. Невдале право може поширювати деморалізацію, отруювати народну душу, в усякому разі протидіяти здоровому психічному прогресу».

У цьому зв'язку Петражицький вважав, що у своїй правовій політиці законодавець повинен вивчати та враховувати у ході законотворчої діяльності різні форми сформованого і діючого в суспільстві інтуїтивного права, і за допомогою офіційно встановлюваного (позитивного) права підтримувати прогресивні форми і протидіяти відсталим, консервативним формам і проявам інтуїтивного права.

Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968) народився в родині бідного ремісника. В дитинстві вів бродячий спосіб життя, підробляв випадковими заробітками, однак при цьому зумів закінчити церковнопарафіальну школу. З п'ятнадцяти років – член партії есерів. У 1909 р. поступив до Санкт-Петербурзького психоневрологічного інституту (де незадовго до того була відкрита перша в Росії кафедра

соціології), а потім перевівся на юридичний факультет університету. Його дипломна робота «Злочин і кара, подвиг і нагорода. Соціологічний етюд про основні форми суспільного поведіння і моралі» (1912–1913 рр.) була дуже добре зустрінута науковою громадськістю. Активно брав участь у революції, якийсь час був особистим секретарем О. Ф. Керенського, редагував газету «Воля народу». У цей період він написав серію брошур, у тому числі: «Проблема соціальної рівності», «Форми правління», «Сутність соціалізму», «Кому і як обирати в Установчі збори?» й ін. Політичні погляди П. О. Сорокіна являли собою, за його власною оцінкою, різновид «соціальної ідеології, заснованої на етиці солідарності».

Більшовицький переворот П. О. Сорокін не сприйняв, але, визнавши фіаско есерівської програми, вийшов з партії есерів. Його опублікований у газетах відкритий лист із цього приводу привернув увагу і був прокоментований В. І. Леніним у відомій статті «Цінні визнання Пилипи Сорокіна». У 1919 р. йому вдалося організувати й очолити в якості декана перший у Росії соціологічний факультет. У 1920 р. вийшла основна робота його російського періоду «Система соціології». У 1922 р. разом з великою групою видних представників суспільно-політичної думки був висланий із країни. Спочатку він облаштувався у Празі, а потім перебрався до США. Тут П. О. Сорокін швидко зумів набутися світової популярності і в 1930 р. очолив соціологічний факультет Гарвардського університету, яким керував до своєї відставки. У цей час були опубліковані найзначніші роботи Сорокіна, що зробили його класиком соціологічної думки, – «Сучасні соціологічні теорії» (1928) і «Соціальна і культурна динаміка» у чотирьох томах (1937–1941). Розвиваючи свої ранні ідеї про соціальну солідарність і етику любові, він виступив із програмою порятунку людства на базі «альтруїстичної любові і поведінки» і заснував у Гарварді Центр по вивченню творчого альтруїзму. У 1964 р. 75 річний Сорокін був обраний головою Американської соціологічної асоціації.

У російський період життя Сорокіна його наукова діяльність тяжіла до сфери юриспруденції і була пов'язана насамперед із становленням російської школи соціології кримінального права і теоретичної кримінології. У своїй першій великій роботі «Злочин і кара, подвиг і нагорода» він висловив оригінальну ідею про доцільність доповнення кримінального

права його прямою протилежністю – «нагородним правом». Усі правила людського поводження (у тому числі й правові) поділяються, відповідно Сорокіну, на дозволені, заборонені і рекомендовані. Під впливом змін соціального середовища ці правила (шаблони групового поводження) змінюються. Однак тенденція до зміни правил поведінки нерівномірно поширюється на всіх членів групи, що викликає конфлікт шаблонів поводження, і відповідно – конфлікт усередині групи. В результаті група або розпадається, або її єдність забезпечується за допомогою таких механізмів, як кара і нагороди.

Дуже цікавий аналіз Сорокіна динаміки застосування кар і нагород. На його думку, у нерозвинених, примітивних суспільствах покарання і нагороди носять інтенсивніший характер, ніж у суспільствах розвинуеного типу.

Це пояснюється тим, що в міру ускладнення соціального життя, розширення його різноманіття прискорюється зміна шаблонів поводження. У процесі пристосування суспільства до прискореного темпу відновлення шаблонів поводження вироблені суспільством нормативи стають уже не настільки прямолінійними й однозначними, а гнучкішими, а тому й не потребують таких твердих санкцій і таких ефективних стимулів, як колись. Звідси Сорокін робив висновок про наявність історичної тенденції до прогресуючого падіння санкцій і зниження значимості нагород у регулюванні поводження людей у суспільстві, що, на його думку, повинне призвести до повного зникнення таких форм впливу на поводження людей, як кари і нагороди. Відповідно до таких поглядів на природу покарань і їхню роль у житті суспільства Сорокін рішуче і наполегливо виступав за скасування страти.

Аналізуючи з позицій соціологічного підходу поняття злочину, він акцентував увагу на соціальних аспектах цього явища. При цьому у своєму трактуванні природи злочину Сорокін орієнтувався на психологічну школу права свого вчителя Л. Й. Петражицького і вважав, що ознаки злочинності треба шукати в природі тих специфічних психічних переживань, наявність яких у душі індивіда обумовлює кваліфікацію ним відповідних поведінкових актів як злочинних. У цьому зв'язку він полемізував з Е. Дюркгеймом, який вважав, що вчинок злочинний у тих випадках, коли «він ображає сильні стани колективної свідомості», тобто деякі сукупні вірування і почуття того чи іншого співтовариства. Такий підхід, що

ставити індивіда в повне підпорядкування колективній свідомості, на думку Сорокіна, невірний. Індивід, який випереджає своє суспільство і відкидає його шаблони поведінки з вищої в моральному відношенні точки зору, не є злочинцем. Навпаки, шаблони поведінки, що нав'язуються йому суспільством, розглядаються ним як злочинні, оскільки вони ображають його індивідуальну свідомість.

Сорокін був автором одного із перших російських підручників із загальної теорії права. Критично аналізуючи у своєму підручнику різні підходи до поняття права, Сорокін трактував право як чітко сформульовані та такі, що захищаються державою загальнообов'язкові правила поведінки, у яких воля однієї особи погоджується з волею іншої особи з метою розмежування і захисту інтересів людини. Таким чином, ідеї про право, як форми розмежування і захисту інтересів, доповнюються в Сорокіна дуже важливою характеристикою права, як форми узгодження волі різних суб'єктів правового регулювання. Свобода особи, на думку Сорокіна, – це мета правового розвитку, а міра розкріпачення особистості, розширення її основних прав і волі – це критерій правового прогресу людства.

Характеризуючи соціальну роль права, Сорокін розглядав право як початок будь-якої суспільної групи. Усі соціальні утворення й інститути (родину, державу, церкву, партію, профспілки, школу, університет, організовану групу злочинців і т.ін.) він розглядав як соціально-практичну форму об'єктивації й уособлення правових норм і переконань усіх, чи переважної більшості членів відповідного соціального утворення. Тут також позначився певний вплив на Сорокіна психологічної теорії права Л. Й. Петражицького, відповідно до якої будь-яка група осіб (у тому числі й злочинці) має своє інтуїтивне (неофіційне) право, що визначає поведінку групи.

Велику увагу Пилип Сорокін приділив проблемі взаємодії права і моралі, що не втратило значення для юридичних досліджень сучасного права і його застосування.

Література до теми 2

1. Erlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. – München, 1913.

2. Аберкромби И. Социологический словарь / Аберкромби И., Хилл Стивен, Тернер Брайан С. – М., 2000.
3. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
4. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
5. Бачинин В. А. Истории философии и социологии права / Бачинин В. А. – М., 2001.
6. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
7. Дністрянський С. С. Звичаєве право і соціальні зв'язки / С. С. Дністрянський // Часопис правничий і економічний. – Львів, 1902.
8. Елсуков А. Н. Краткий курс теоретической социологии : [учеб. пособие] / А. Н. Елсуков. – Минск, 1999.
9. Жоль К. К. Философия и социология права : [учеб. пособие] / К. К. Жоль. – К., 2000.
10. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.
11. Захарченко М. В. Історія соціології від античності до початку XX ст. / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993.
12. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Социс. – 1990. – № 3.
13. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский. – М., 1916.
14. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб. : Алтейя, 1998.
15. Кобан О. Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.
16. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.

17. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.
18. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.
19. Піча В. М. Соціологія : Загальний курс / Піча В. М. – К., 2000.
20. Погорілий О. І. Соціологічна думка XX століття / Погорілий О. І. – К., 1996.
21. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.
22. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Ганчер. – К., 1995.
23. Ручка А. О. Очерки истории социологической мысли / А. О. Ручка, В. В. Ганчер. – К., 1992.
24. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 580–583.
25. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.
26. Соціологічна думка України : [навч. посіб.] / [М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін.]. – К. : Заповіт, 1996.
27. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
44. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
28. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
29. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.
30. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.

31. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.

32. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.

33. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.

34. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андрєєв, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.

35. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

Тема 3. Історія вітчизняної соціології права

1. Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX століття
2. Соціологія права в сучасних умовах розвитку України

1. Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX століття

Історія вітчизняної соціології права багата оригінальними ідеями і концепціями, які в подальшому значно вплинули на її світовий розвиток. І хоча сам термін «соціологія права» набув легітимності лише в середині XX століття, це не означає, що дослідження права з соціологічної точки зору не проводилися вітчизняними мислителями до того часу. Особливо яскраво вони проявилися в кінці XIX – на початку XX століття в період світоглядної та наукової кризи.

Розвиток вітчизняної соціології права відбувався в межах основних тенденцій світового соціологічного знання. На рубежі XIX – XX століття з особливою гостротою постала проблема усвідомлення розходження між чинним і фактичним правом. Потреби теоретичного обґрунтування вимагали і практична діяльність державних органів, і діяльність судів. Юридичний позитивізм, який виріс на ґрунті вчення про право Р. Єрінга та О. Конта, основне своє завдання вбачав у вивченні позитивного права. Він зумовив дослідження національного права в межах формально-догматичного підходу, в результаті чого відбувалася логічна обробка всього комплексу і юридичних норм, що існують у суспільстві, а закон став розглядатися як вища форма права.

Світоглядні проблеми, що виникли на межі двох століть, вимагали теоретичного й методологічного їх осмислення, вони покликали до життя соціологічний напрям у дослідженні права. Представники цього напрямку правознавства виступали проти його нормативістського розуміння, в межах якого право трактувалося як сукупність норм, встановлених державою. Вихідним моментом правових досліджень із соціологічної точки зору визнавався фактичний суспільний лад, а держава і право проголошувалися залежними від соціальних явищ. Тому право і держава оголошувалися предметом вивчення соціології – науки про суспільство.

Складність дослідження вітчизняної соціології права пов'язана передусім з проблемою ідентифікації належності ряду

вчених до національної історії, культури і науки. Хрестоматійним став приклад життя і творчості М. В.Гоголя (народився в Україні, жив у Росії, писав твори російською мовою). Стосовно ж ідентифікації в історії соціології, то тут, на думку авторів навчального посібника «Соціологічна думка України», гостро відчувається проблема об'єктивних критеріїв. Адже однозначно не можна стверджувати належність мислителя до тієї чи іншої культури, взявши за основу лише місце творчої діяльності, мову та місце народження. Тому доцільнішим було б у плані ідентифікації творчості видатних мислителів розглядати їх творчу спадщину в історії кількох народів. В історії вітчизняної соціології права такими прикладами є творчість Є. Ерліха, Б. О. Кістяківського та багатьох інших.

На сьогодні відсутня і загальновизнана періодизація історії соціологічної думки в Україні. Прийнято виділяти два періоди в розвитку соціологічного знання: протосоціологічний та соціологічний, або академічний. Ми зупинимось на творчості тих соціологів права, які працювали в межах академічного періоду, тобто післяконтівської доби розвитку соціології, коли соціологія виділилася у самостійну галузь наукового дослідження. Перш ніж перейти до викладу основних положень соціоправових концепцій вітчизняних мислителів, зробимо кілька зауважень. По-перше, наше дослідження є лише розвідкою в історію вітчизняної соціології права. В Україні до цього питання історії соціології права майже не розроблялися. Виняток складають дослідження соціологічної думки в її загальному вигляді через аналіз творчості окремих авторів, коротких історичних періодів. По суті, в літературі відсутні фундаментальні розробки проблеми історії української соціології права. По-друге, проблема ідентифікації творчості мислителів пов'язана з об'єктивними історико-політичними причинами. Передусім мається на увазі те, що українські землі свого часу входили до складу різних країн – Австро-Угорщини, Польщі, Російської імперії. По-третє, наша спроба дослідити специфіку української соціології права є неповною. Вона являє собою лише деяке наближення до подальшого ґрунтовного вивчення проблем закономірностей формування та специфіки вітчизняної соціології права, що потребує ґрунтовних текстуальних та архівних досліджень. За предмет дослідження ми взяли лише наукові доробки класиків української соціології права, наукова значимість яких не обмежується тільки

національними рамками. Зокрема, творчість Є. Ерліха, Б. Кістяківського, С. Дністрянского була добре знана у світі, вона значно вплинула на формування світової соціології права, на вирішення методологічних проблем соціальних наук, усього соціального знання загалом.

Логічним було б розпочати екскурс в історію вітчизняної соціології права насамперед з аналізу наукової спадщини Євгена Ерліха (1862–1922), який вважається прямим попередником соціології права в її сучасному вигляді. Він є автором таких програмних праць з соціології права, як «Основні положення соціології права» (1913) та «Право і життя» (1897).

Євген Ерліх народився 14 вересня 1862 року в м. Чернівцях, навчався в семінарії м. Самбора Львівської області, де його батько працював адвокатом. З 1886 року після закінчення юридичного факультету Віденського університету займався адвокатською практикою. Його захоплення науковою роботою, зокрема дослідженнями проблем загальної теорії права і римського права дістали відображення в друкованих працях, завдяки яким ім'я Є. Ерліха стало відомим світовому науковому співтовариству. За працю «Мовчазне волевиявлення» (1893) Є. Ерліха удостоїли звання приват-доцента; за активну діяльність у сфері права йому в 1896 році було присвоєно звання екстраординарного професора, а монографія «Примусове і непримусове право в цивільному кодексі Німецької імперії» (1899) стала підставою присудження йому звання ординарного професора римського права. З 1900 року Є. Ерліх жив і працював у Чернівцях в університеті Франца Йосифа, обіймаючи з 1901 року посаду декана юридичного факультету, а з 1906 – ректора цього ж університету.

Вагомість та значущість Ерліха-правознавця визнана усією світовою науковою громадськістю. Відзначаючи його вплив на американську соціологію права, голова гарвардської школи права Р.Паунд називав його працю «Основні положення соціології права» «однією з найкращих книг покоління». Праці Є. Ерліха неодноразово перевидавалися та перекладалися багатьма мовами світу. В Україні ж донедавна його ім'я залишалось маловідомим. Довідникові видання переважно післяперебудовного періоду містили невеличкі за обсягом статті з короткими біографічними даними Є. Ерліха, та в надто лаконічній формі подавали основні положення його наукового доробку. Нам сьогодні проаналізувати та реконструювати

цілісну картину поглядів Євгена Ерліха надзвичайно складно, оскільки тривалий час його ім'я пов'язувалося з буржуазною правовою наукою, а його соціоправова концепція розглядалася лише в критичному руслі. Це зумовлено й тим, що більшість праць Є. Ерліха побачили світ у Німеччині. Саме це дозволило деяким дослідникам вважати його представником німецької науки, хоча саме німці на сьогодні є головними популяризаторами і дослідниками ерліхівської концепції. Українською мовою поки що не видано жодного твору Є. Ерліха, немає їх і мовою оригіналу у вітчизняних бібліотечних фондах. Мізерна ж кількість робіт, присвячених творчості Є. Ерліха, не дозволяє повною мірою розкрити специфіку його наукових пошуків.

Вперше ім'я Євгена Ерліха в радянській юридичній літературі згадується в статті професора Б. Менеліса «Школа вільного права та її місце в буржуазно-юридичній науці» в 1928 році. В межах критичного огляду основних правових теорій буржуазного права Б. Менеліс репрезентує концепцію Є. Ерліха як представника так званої «школи вільного права». Поняття «школи вільного права» було загальним поняттям для означення теоретичних досліджень права (соціологічних, природничо-правових, психологічних), які виступали проти доктрини юридичного позитивізму, і які набули поширення з кінця XIX століття. Після публікації статті Б. Менеліса, ім'я Євгена Ерліха надовго зникає із сторінок наукових видань, і лише в 70-х роках з'являються праці В. П. Марчука.

В своїх теоретичних розробках соціології права Є. Ерліх ґрунтувався на вченні історичної школи про «дух народу» як джерело права. Але разом з тим він критикував представників цієї школи за те, що вони не досліджували формування правових відношень, а займалися лише пошуками абстрактних правових положень. На думку Є. Ерліха, правова наука мусить бути не лише історичною, але й соціологічною, що дозволило б розкрити сутність права. Саме тому на підставі значного фактичного матеріалу він намагався по-новому теоретично обґрунтувати чинне право. Виступаючи проти обмеження правової науки дослідженням текстів законів та їх техніко-правового застосування, Є. Ерліх визнавав важливу роль дослідження звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя.

Заперечуючи формалістичний підхід до права та усвідомлюючи недостатність і наукову обмеженість юридичного позитивізму, який вбачав залежність правових норм від держави і не визнавав безпосереднього зв'язку права з суспільством у широкому розумінні, Є. Ерліх звернувся до емпіричних досліджень «живої сили», так званого «живого права» Буковини. Опитування населення Буковини дали йому змогу стверджувати, що реально дієвими є лише третина статей Австрійського цивільного уложення. Наявність у повсякденному житті, крім права, інших регулятивів, які стали підґрунтям положення про те, що право є порядком «державного, суспільного, духовного і господарського життя, але в будь-якому разі не його єдиний порядок; йому приходять на допомогу ще інші порядки – рівноцінні, а може й ще впливовіші. Справді, життя повинне було б перетворитися в пекло, якби воно регулювалося лише правом».

Є. Ерліх обґрунтовує соціологічний підхід до розуміння права, наголошуючи на тому, що центр ваги розвитку права в наш час, як і в усі інші часи, не може концентруватися в законодавстві, юриспруденції чи у судочинстві. Основним джерелом права є суспільство.

Головним завданням соціології права, за Ерліхом, є вивчення «живого права», яке трактується як сукупність неправових норм. У суспільстві відбувається постійний процес правотворення, який є «живим правом» («das lebende Recht») – істинним предметом соціології права. Є. Ерліх намагався соціологічно довести, що юридична форма (позитивне право), яка існує, не в змозі задовольнити потреби соціально-економічного життя. Використовуючи для аргументації своїх теоретичних положень численні приклади, він переконливо доводить, що сучасне йому позитивне право відстало від реальних життєвих відносин і не містить у собі норм для їх регулювання. Щоб повністю виконувати свою регулятивну функцію, позитивне право мусить включати в себе так зване «позадержавне право» («ausserstaatliche Recht»). Воно не протистоїть позитивному, а відрізняється від останнього лише своїм статусом. Є. Ерліх зауважує, що «неправильно думати, що правові приписи ґрунтуються винятково на правових нормах. Моральність, релігія, звичаї, пристойності, такт, так само, як і хороший тон і мода, регулюють не лише позаправові відносини; вони на кожному кроці проникають у сферу права. Жодний з правових союзів не

може ґрунтуватися лише на правових нормах, останні мусять бути підкріплені позаправовими нормами».

«Живе право» не співпадає з «правом книг», тому воно не може бути піддане кодифікації, оскільки «бажання все право якогось часу або народу укласти в параграфи законодавчого уложення взагалі так же, приблизно, розумно, як би бажати потік помістити в ставок: те, що з цього вийде, більше не буде потоком, а лише мертвою водою, багато чого з нього і зовсім не поміститься там». Непотрібність і безнадійність кодифікації «позадержавного права» пов'язана передовсім із сферою дії кодексів, оскільки ця сфера «так віддалена від дійсності, що правові відносини, з якими вони (кодекси) повинні мати справу, так незрівнянно багатші, різноманітніші, мінливіші, що вже одна думка вичерпати їх в одному кодексі була б дивовижною».

Право здатне проявлятися у двох порядках: один порядок містить норми, які є результатом вирішення суперечок (норми рішень), другий – це норми, за якими здійснюється повсякденне життя (організаційні норми або суспільне право), яке виражається через суспільні сили. Заперечуючи поняття права, яке встановилося в традиційній юриспруденції, Є. Ерліх намагається розширити поняття права, адже дійсність права динамічна, вона перебуває у постійному русі і є результатом взаємодії всіх норм суспільного життя. Суспільне право він називає «живим правопорядком», який панує в житті, але не закріплюється в правових положеннях. «Живий правопорядок», викристалізовуючись у процесі суспільного життя, є справжнім регулятором суспільних відносин, оскільки здатний адекватно відповідати потребам життя.

Дослідивши зміст поняття права, Є. Ерліх звертається до проблеми джерел права, яка пов'язана з трактуванням ним самого суспільства. Визнаючи суспільство основним джерелом творення права, Є. Ерліх пропонує своє власне бачення суспільства, яке розуміється ним як сукупність людських союзів, одні з яких самобутні або генетичні (рід, сім'я); інші ж – «нові» – магістрати, держава, релігійні общини, політичні партії. Якщо самобутні союзи зароджуються всередині самого людського суспільства і є виявом несвідомих людських поривів, то «нові» є усвідомленими, цілеспрямованими людськими творіннями.

До джерел права відносяться також правові факти: звичай (Uebung), панування (Herrschaft), володіння (Besitz) та волевиявлення (Willenserklärung). Звичаями називаються

найстаріші і першопочаткові правові факти, яким властива організуюча функція в самобутніх союзах; панування є невід'ємною умовою основного порядку союзу, оскільки воно реалізується у відношенні пануючий – пригнічений; володіння – це теж відношення панування, тотожне пануванню над річчю, тобто фактична можливість розпоряджатися економічно цінними благами; а під правовим волевиявленням розуміються різні види договорів.

Є. Ерліх окреслює сферу дослідження, у межах якої за допомогою індукції можливе безпосереднє спостереження правового життя, та пропонує своєрідний алгоритм проведення соціоправових досліджень. Найціннішими для соціології є такі фактори правової дійсності, як факти права, суспільні сили та правові положення. Спостереження фактів права мусить бути опосередковане і безпосереднє. Перший вид передбачає спостереження в широкому сенсі, тобто соціологія права мусить мати широкий погляд на суспільні явища. Тим самим Є. Ерліх виступав проти національної замкненості науки про право, оскільки різниця в законодавстві не заперечує того факту, що устрій всіх цивілізованих народів є схожим, а відтак наука про право повинна бути інтернаціональною.

Але щоб виявити «живе право», потрібно зайнятися безпосереднім спостереженням, тобто брати до уваги фактичні рішення, враховуючи конкретні ситуації. Для цього найдоцільніше використовувати в якості предмету аналізу правові документи, а не закони чи кодекси. В документах для відшукування «живого права» слід акцентувати увагу на їх всезагальній значимості, типовості, а також на стабільності їх змісту. Особливої уваги заслуговують соціально-економічні, законодавчі передумови створення документів, а повноту картини дослідження повинні доповнювати особливості юридичної обробки, відмінності за місцевістю, соціальним станом, народністю, релігійною приналежністю. Сукупність усіх вказаних чинників дозволить розкрити смисл правових документів.

Другим відправним моментом, від якого соціологія права мусить починати свої спостереження, є правові положення. Соціологія права завжди повинна мати на увазі, що наука про право є завжди історична і етнологічна. Поєднання соціологічного та історичного підходів у дослідженні права дають змогу стверджувати, що право в усіх народів проходить однакові ступені розвитку.

Третім відправним пунктом соціоправових досліджень є суспільні сили, які сприяють утворенню права. Відтак, соціологія права має на меті створення повної картини правового життя. Поставлене завдання може бути успішно виконане при умові віднайдення духовної сторони процесу правоутворення, яка сприяє втіленню суспільних сил у право, і яка є складовою частиною людського духу в правотворчості. Тому правові положення є втіленням суспільних сил і особистої роботи юристів. Юристи досконало мають знати життя, щоб оволодіти життєвими процесами.

Проголосивши предметом соціології права «живе право», Є. Ерліх все ж таки залишає відкритим питання про методи дослідження. Вказані прийоми психометричних вимірів та інтернаціональних порівнянь права лише повинні доповнювати і поглиблювати метод безпосереднього спостереження життя. Від соціології вимагається сконцентрувати увагу на дослідженні конкретного, з урахуванням всіх специфічних та індивідуальних умов існування правових явищ.

Зазначимо, що під соціологією права Є. Ерліх розумів теоретичну юриспруденцію, тоді як прикладними соціальними науками він називав усі практичні напрями юриспруденції. Соціологія права за своїм предметом відрізняється і від філософії права. Якщо соціологія права лише фіксує і спостерігає факти без подальшої їх оцінки, то філософія права займається вирішенням питання – яким мусить бути право, тобто розглядає право з точки зору належного.

Є. Ерліх відстоює правомірність використання соціологічного методу в застосуванні права. Суддя, відповідно до соціологічного методу, повинен використовувати «живе право», яке протиставляється чинному позитивному праву, тому він сам мусить відшукувати норму для вирішення справи. Оскільки особистість судді є гарантією правосуддя, він має «увібрати» в себе емпіричну і теоретичну «соціологію живого права». Проблеми правозастосування і правової техніки визначають завдання правознавства – підготувати живе право для потреб суду через посередництво його вивчення і дослідження.

Богдан Олександрович Кістяківський народився 4 (16) листопада 1868 року в сім'ї майбутнього професора кримінального права Київського університету св. Володимира. Теоретично-наукова спадщина Б.О. Кістяківського складається з філософських праць у галузі методології суспільних наук,

філософії та соціології права, історичних досліджень розвитку політичної думки. Біографія Б. О. Кістяківського тісно пов'язана із складним періодом вітчизняної історії. Вона є свідченням зустрічей, співпраці, ідейних симпатій і протистоянь з видатними людьми, імена яких тривалий час замовчувалися або піддавалися критиці. Він розпочав свою наукову роботу в університетах України під керівництвом таких професорів, як В. А. Антонович та Д. І. Багалій. Тісні зв'язки з лідерами галицької радикальної партії (І. Я. Франко та В. І. Павлик) і переслідування царатом українського національного і соціалістичного руху змусили його виїхати за кордон. Професійне оточення талановитого українця в галузі філософії, соціології та правознавства склали видатні західноєвропейські мислителі. Навчаючись на філософському факультеті Берлінського університету, Б. О. Кістяківський познайомився з Г. Зіммеlem; у Стразбурзькому університеті під керівництвом В. Віндельбанда захистив докторську дисертацію; в Гельдельберзі він познайомився з Г. Єллінеком (спеціалістом із державного права). Німеччина стала місцем зустрічі Б. О. Кістяківського з багатьма діячами соціалістичного та конституційно-демократичного руху Росії – П. Б. Струве, С. І. Живаго, П. І. Новгородцевим.

Б. О. Кістяківський став відомим після опублікування книги «Людина та суспільство», за якою невдовзі з'явилися статті, які пізніше були об'єднані у вигляді окремих глав і розділів у працю «Соціальні науки і право» (1916), яка мала підзаголовок «Нариси з методології соціальних наук і філософії права». Про цю працю в 1917 році професор права Харківського університету А. Фатєєв писав: «Вперше в російській літературі з'являється методологічний трактат про право, позбавлений сухого схематизму та абстрактних формул».

Праця стала свідченням внутрішньої духовної еволюції дослідника і виразником його кінцевих теоретичних інтересів та симпатій. Як стверджує сам Б. О. Кістяківський, ця праця «була задумана і попередні дослідження для неї були проведені під впливом тієї думки, що метод мусить бути плюралістичним, тобто, методів наукового дослідження і пізнання багато. Велика кількість методів відкривала шлях до розуміння соціального життя з його непримиренними протиріччями і нескінченним різноманіттям. Головним тут був засіб обійняти в науковому знанні, з одного боку, стихійність соціального життя, з іншого –

участь в ній людини, з її свідомістю і творчістю. Якби здійснився першопочатковий план, то керовані винятково методологічними мотивами мислення методологічні принципи панували б у цій книзі над предметом дослідження. Але за довгі роки, поки книга дозрівала, в міру заглиблення в поставлені тут питання, сам предмет дослідження все більше висувався на передній план і завойовував собі переважаюче значення. Зокрема, право, яке регулюється етичними питаннями, зайняло в цій книзі те першорядне місце, яке воно займає в житті культурних суспільств».

Методологічні проблеми, як предмет наукового інтересу, для Б. О. Кістяківського стали актуальними внаслідок глибокої кризи соціальних наук, яку вони, на його думку, переживали. До основних показників кризового стану соціальних наук дослідник відносить, по-перше, залежність соціальної науки від соціальної філософії, по-друге, панування психологізму (В. Зомбарт, Л. Петражицький). Утвердженню соціальних наук у якості самостійних сфер досліджень мусить сприяти вирішення трьох основних проблем: 1) питання утворення соціально-наукових понять; 2) правильне застосування причинного пояснення для соціальних явищ; 3) вирішення ролі та значення норм у соціальному житті. Б. О. Кістяківський наслідує ідею В. Вільденбанда про методологію соціальних наук як самостійну галузь філософського знання та відстоює комплексний характер єдності соціологічних теорій, кожна з яких окремо не може дати вичерпного пояснення суспільних явищ.

Але поступово проблема статусу та легітимності соціальних наук конкретизується в проблемах предмету соціології та визначення специфічності соціальних явищ, зокрема права, влади тощо. Б. О. Кістяківський як соціальний мислитель сформувався під впливом викладача соціології доцента Берлінського університету Г. Зіммеля, автора відомих праць «Про соціальну дифенціацію» (1890) та «Вступ у науку про мораль» (1893). Філософські погляди Г. Зіммеля репрезентували один із варіантів соціофілософського усвідомлення лібералізму кінця XIX століття, який заперечував одну з головних настанов лібералізму ХУІІ–ХУІІІ століть, відмовляючись від визнання за волею особи та суверенітетом народу їх природного походження. Відтепер воля визнається соціальною сутністю людини, воля є переживанням, яке в своїй основі має культурні цінності. Коло проблем, викладених у

«Соціальній диференціації», багато в чому зумовили сферу інтересів Б. О.Кістяківського. Основні ідеї праці Г. Зіммеля «Соціальна диференціація» охоплювали кілька рівнів соціологічних проблем: загальні – спосіб утворення предмета соціології, визначення предмета соціології через спілкування; конкретні, наприклад, проблема можливості застосування принципу економії сили для встановлення оптимальної диференціації соціальних форм. Спілкування, на думку Г. Зіммеля, є головним чинником утворення суспільства. Саме завдяки спілкуванню виникає право, мораль, релігія та мова.

Спочатку, обравши тему своєї докторської дисертації «Аналогія між особистістю та суспільством», Б. О.Кістяківський окреслив галузь праці як абстрактну, теоретичну або філософську соціологію. До сфери дослідження він включив філософію права та методологічний аналіз утворення соціологічних понять. Пізніше назва дисертації стала більш узагальненою – «Суспільство та індивід. Методологічне дослідження». У соціальній сфері Б. О. Кістяківський виділяє три основні складові – суспільство, державу, людину.

Особливістю теоретичної позиції Б. О. Кістяківського є те, що він визнає під соціальною дійсністю (як і Г. Зімель) «психологічну взаємодію між індивідами», саме тому об'єктом соціології є продукти цієї взаємодії, які можливі лише в суспільстві. Найважливішим таким продуктом визнається «однорідність у почуттях, бажаннях і думках». Якщо є однорідність психічних функцій, то з необхідністю виникають «групова диференціація», «колективна свідомість» і, як наслідок, їх особливі асоціації, тобто саме суспільство. Ця сторона соціального феномена підпадає під дію закону причинності, тоді як існує ще й інша сторона, здатна розвиватися телеологічно – норми, інститути, культура. Телеологічні елементи визнаються вищим проявом та оформленням соціального зв'язку, «психологічної взаємодії».

На думку українського соціолога, суспільство є насамперед духовною єдністю. Суспільство в якості духовної єдності не протистоїть індивідам, а навпаки, воно є результатом творчої діяльності людей.

Найповніше вироблені Б. О. Кістяківським принципи пізнання соціальних явищ конкретизувалися у вченні про право. За своєю природою право належить до сфери цінностей. У праві найяскравіше й найповніше актуалізується соціально-належне, яке

не є трансцендентним, тобто не знаходиться за межами людського життя, воно є складовою частиною історичного процесу. «Саме існування права в соціальному світі – це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підкорюється лише необхідності. Належність у соціальному житті має свого наймогутнішого і яскравого носія в праві».

Право є бінарним: воно – сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, але разом з тим право вкорінене в сфері соціальних відносин, а відтак є сумою норм. Бінарна природа права і породжує методологічний плюралізм в його дослідженні, який є лише засобом досягнення єдності знання, майбутнього монізму, що стане результатом «колективних зусиль нашого покоління».

У чому ж проявляється соціальний характер права? Б. О. Кістяківський при дослідженні соціальної сутності права був послідовником, з одного боку, тієї наукової традиції, яка була встановлена С. А. Муромцевим, В. С. Пахманом, І. Х. Гольмстеном, які шукали істинно наукового пізнання права, з іншого – він був прихильником тих завдань дослідження, які були висунуті Є. Цительманом, Р. Ієрінгом, Р. Штаммлером, але критикує їх побудови і суттєво їх поправляє.

С. А. Муромцев в основу визначення поняття права поклав правовідносини, а не юридичні норми. «Фактичні інтереси» осіб, які використовують юридичні норми, є основними складовими фактичного суспільного правопорядку. Соціально-наукове вивчення права тісно пов'язане з питанням про соціологію як науку, що вивчає закони розвитку суспільства. Відповідно до цього, С. А. Муромцев окреслює завдання правознавства: «правознавству належить вивчати закони розвитку тієї галузі соціальних явищ, яка відома під іменем права».

Визнаючи особливу роль російського правознавця С. А. Муромцева в теоретичному обґрунтуванні соціально-наукового вивчення права, Б. О. Кістяківський вказує, що «в другій половині сімдесятих років С. А. Муромцев надзвичайно послідовно розробив струнку соціально-наукову теорію права». Соціологічне вивчення права, як спроба відкриття загальних причин його походження і розвитку, протиставлялось догматичному напруженню у його вивченні. Б. О. Кістяківський, як прихильник соціологічного дослідження права, акцентує увагу на проблемі загальноновизнаного положення про право як соціальний феномен. Багатозначність терміну «соціальний феномен», на його

думку, призводить до того, що кожний вкладає в нього своє власне розуміння. Ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що соціальна природа права зумовлена насамперед його існуванням у суспільстві. Але факт обумовленості правових норм суспільним життям не є специфічною характеристикою права, оскільки всі культурні явища обумовлені суспільством. Неправомірною є і думка про те, що право є частиною цілого. Пізнати сутність права можна лише проаналізувавши каузальні й теологічні співвідношення, які визначають цю сутність. Сутність права визначають два види каузальних відношень: 1) між соціальними явищами; 2) між психічними явищами. Серед основних телеологічних обумовленостей виділяються три, які заслуговують на увагу: 1) у праві діє розум, тому воно завжди прагне до свого логічного завершення; 2) справедливість як соціально-етичний принцип і 3) свобода.

Соціально-наукове вивчення права передбачає визнання основним моментом права його втілення в правових відношеннях. Такий підхід передбачає дослідження права, яке живе в народі, правопорядок, який існує в житті і не тотожний правопорядку, вираженому в правових кодексах, оскільки «писане право складається із загальних, абстрактних, безликих і схематичних постанов; навпаки, в житті все одичає, конкретне та індивідуальне. Крім того, життя таке багате, багатостороннє й різноманітне, що воно не може цілковито підкоритися контролю законів та органів, які спостерігають за його виконанням». Самостійність правопорядку, який існує в житті, виявляється в тому, що правове життя є безперервним рухом, мінливим, з правовідносинами, які виникають та зникають, тоді як писане право є нерухомим, зміни в якому можливі внаслідок складної роботи громіздкої законодавчої машини. Правове життя значно ширше і багатше писаного права, тому воно здатне ухилитися від чинного писаного права.

Вивчення права, як соціального явища, має як теоретичне, так і практичне значення: теоретичне передбачає досягнення найповнішого знання права, практичне ж — дає можливість законодавцю знімати напруження між життєвим і законодавчим правопорядком.

Залишаючись вірним своєму методологічному плюралізму, Б. О. Кістяківський дає розгорнуту характеристику найпоширеніших у сучасній йому науці розумінь права. Існує чотири поняття права, які пов'язані з уособленою сферою

правових явищ. На перше місце висувається державно-організаційне або державно-наказове поняття права, яке може бути визначене як сукупність норм, що захищаються і гарантуються державою, «право є те, що держава наказала вважати правом». Друге місце в своєму систематичному порядку Б. О. Кістяківський відводить соціологічному поняттю права. Його легітимність здійснюється при вивченні права з соціально-наукових позицій, у межах яких право розглядається залежним від національно-побутових, економічних відносин. Завдяки взаємодії права з іншими соціальними відносинами відбувається його модифікація та розвиток. Соціологічне поняття права значно ширше від державно-організаційного, воно включає в себе і звичаєве, і державне, і міжнародне право, оскільки право з соціологічної точки зору – це «сукупність правових відносин, які здійснюються в житті, в якому виробляються і кристалізуються правові норми». Разом з тим Б. О. Кістяківський не заперечує обмеженості соціологічного розуміння права, оскільки воно не охоплює «умисний і свідомодоцільний елемент правового життя, який особливо дорогий кожному юристові». Наступною теоретичною позицією у розумінні права Б. О. Кістяківський виділяє його психологічне поняття, засновником якого був Л. Й. Петражицький. І завершує цю своєрідну ієрархію нормативним поняттям права. Право в межах нормативного розуміння трактується як сукупність норм, що містять у собі ідеї про належне, які визначають зовнішні взаємини людей між собою. Проаналізувавши основні теоретичні поняття права, автор вказує на те, що кожне поняття ніби анатомує право, умовно поділяє його на частини, хоча в реальності право є одним цілим.

Теорія права Б. О. Кістяківського вибудовується на визнанні способу свідомої діяльності людини і є її основою. Відповідно до такої точки зору, право визнається найзначнішим та найповнішим виразником культури суспільства, воно є його духовним елементом, який вбирає в себе свідомі індивідуальні зусилля.

Поставивши питання про фундаментальні засади права в суспільстві, Б. О. Кістяківський тим самим порушив питання про методи вивчення права як основного виразника суспільної культури, розробив методи аналізу соціокультурної реальності права та правових відносин.

Особливої уваги заслуговує вчення Б. О. Кістяківського про історичну реальність як певну відповідність рівня розвитку

культури суспільства та правосвідомості окремих соціальних груп. На думку науковця, правові явища заглиблені в цю реальність, а тому прогностичне значення для побудови правової держави має історичний рівень розвитку правосвідомості. Тому цілком закономірним є звернення Б. О. Кістяківського до аналізу рівня правосвідомості російської інтелігенції. Маючи за вихідну тезу своїх досліджень положення про те, що правосвідомість певних прошарків суспільства складає єдність, він прийшов до висновків: інтелігенцію, бюрократію і простий народ у Росії об'єднує сприйняття права у вигляді писаного закону як примусу з боку держави, тобто як встановлену зовнішнім чином регламентацію дій. Виходячи з цього, цілком закономірним для російської інтелігенції є застосування етичних оцінок до законотворчості, продиктованих політичними уявленнями про соціальну справедливість. Для Росії не характерне визнання самостійними суспільними цінностями права і закону, як це прослідковується у країнах Західної Європи. На думку Б. О. Кістяківського, з кризою суспільних наук пов'язана і криза правосвідомості, а через неї – криза юриспруденції. Оскільки нові суспільні форми (законодавчі принципи) ведуть до краху старих юридичних теорій, тому виникнення тих або інших юридичних теорій нерозривно пов'язане з характером відповідних культурних історичних епох, тобто їхньою правосвідомістю.

Досліджуючи право в системі соціальної культури, Б. О. Кістяківський використовував критичний метод, вироблений філософією культури. Оскільки життя і створені народом організації визначаються внутрішньою свідомістю про право і не-право, то критика наукових понять і понять науки про право, зокрема, не повинна обмежуватися застосуванням лише формальної логіки, але й мусить доповнюватися аналізом цих понять як форм виявленої ззовні правової свідомості народу, його буття. Під правовою реальністю розуміється і соціальна дійсність, і фіксовані норми, і закони. Тому право у своєму бутті проявляється в усій багатоманітності форм існування людини і суспільства.

Станіслав Северинович Дністрянський народився 13 листопада 1870 року в Тернополі, а помер 5 травня 1935 року в Ужгороді. На формування Дністрянського-правознавця вплинули ідеї професора Антона Менгера та політика Еміля Штайхбаха. Якщо А. Менгер був відомий тим, що написав критику цивільного закону для німецької держави під заголовком «Das

bürgerliche Recht und besitzlosen Volksklassen», то Еміль Штайнбах звернув увагу на соціально-економічний аспект права.

Умовно в творчості Станіслава Дністрянського можна виділити три періоди:

1) період університетської роботи (переважно у Львівському університеті – 1898–1917 роки);

2) період політично-наукової роботи – активна робота у Віденському парламенті;

3) період науково-реформаційної роботи – з 1919 року бере активну участь у створенні Українського вільного університету, був його деканом, проректором, ректором. З 1928 року він штатний академік НУАН.

Найцікавішим для нас є період, який характеризується плідною роботою С.С. Дністрянського в галузі цивільного права і теорії права. Серед праць цього періоду – «Трилітній річенець з § 1487», «Полагаю шкоди з економічного соціального огляду», габілітаційна праця «Das Wesendes des Werklieferungvertrages» і багато інших. Звернімося до праці, в якій найповніше подані соціолого-правові погляди С. С. Дністрянського, яка була опублікована українською мовою під назвою «Звичаєве право та соціальні зв'язки». Ця праця є програмною для С. С. Дністрянського, вона присвячена методологічним проблемам права. Це була його спроба створити нову теорію права через розгляд звичаєвого права, вибудованого на генетичних підставах соціальних зв'язків. Пізніше ці методологічні положення дістали подальшу розробку в статті, написаній з нагоди столітніх роковин австрійського цивільного закону від 1911 року. Через 22 роки після опублікування «Звичаєвого права та соціальних зв'язків», у праці «Погляд на теорію права і держави» С. С. Дністрянський зазначав, що причиною написання «Звичаєвого права...» була потреба критичного осмислення безкритичності та односторонності пануючої теорії приватного права, «яка, не оглядаючись на висновки інших наук, не зуміла зберегти головних вимог суспільного життя в тісних межах своєї доктрини». Визнаючи висхідним моментом своїх досліджень поняття «соціальних зв'язків», до яких він відносить родину, рід, плем'я, С. С. Дністрянський вказує на те, що причиною виникнення цих зв'язків є економічні чинники внаслідок задоволення людьми своїх потреб. Економічні причини «впливають пізніше на уладження соціальних відносин серед

цих відносин, бо спільна користь вимагає спільної жертви, та коли первісні зв'язки повстали для збереження спільних потреб, то й зовсім природно, з необхідністю мало настати підчинення одиниці під спільні економічні цілі зв'язку. Так, бачимо вже у первісного чоловіка серед зв'язків соціальних, в яких він жив, правила, що нормували його поведінку у відношенні до зв'язкових членів. Ці правила удержувалися власною внутрішньою силою, силою конечності, що руководилася економічними цілями одиниці» – зауважує він.

Для успішного функціонування соціального зв'язку потрібні норми, які виникають із внутрішнього переконання про взаємну залежність людей у процесі задоволення своїх потреб. Формою реалізації норм є звичай. С. С. Дністрянський, слідом за Г. Єллінеком, виділяє соціальну та індивідуальну етику. Кожний суспільний зв'язок наділений своїм окремим соціальним життям, у межах якого «працює» соціальна етика, правила якої можуть «вживатися» в «тіло і в кров» соціального зв'язку, члени якого в подальшому керуються ними. Особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і керується в них різними правилами. Ідеї С. С. Дністрянського про включеність людини в різні соціальні утворення та виконання специфічних лише для цього утворення правил поведінки передували виникненню теорії ролей та статусу індивіда.

Під впливом теорії етичного мінімуму Г. Єллінека, С. С. Дністрянський визнає етичний характер норм, з якими тісно пов'язані звичай і звичка. Звичай не тотожний звичці, хоча зв'язок між ними тісний і безпосередній, все ж вони є різними сторонами соціальних явищ – фактичної і теоретичної. До соціально-етичних норм С. С. Дністрянський відносить і правові норми. Відмовляючи державі у первинності стосовно права, С. С. Дністрянський визнає її соціальним зв'язком найвищого типу, який використовує адміністративний апарат та фізичний примус.

Станіслав Дністрянський головну мету науки про право вбачає в дослідженні людського суспільного життя, адже «право твориться й сьогодні самостійно в усіх суспільних зв'язках; вони мають свою організацію та свої органи управи – себто свою автономію».

Для досягнення поставленої мети варто користуватися науковим методом, «який би звертав увагу на суспільне життя, яке воно було, яке воно є, яке має бути; воно є дисципліною реального життя і реальних змагань до суспільного порядку,

воно тепер обіймає реальне впорядкування суспільного життя в минулому, в теперішньому та в майбутньому».

Основними характеристиками наукового, правничого методу він вважає:

- 1) він повинен досліджувати порядок суспільного життя;
- 2) першою реальною основою дослідження мусять бути життєві події в суспільстві;

- 3) віднаходження законів впорядкованого життя повинне базуватися на реальних основах;

- 4) науку про право цікавить людина як член суспільства, але не її внутрішні процеси, а зовнішні дії, які проявляються в суспільному житті, а відтак вони (вчинки) можуть бути проаналізовані з правової точки зору.

Правничий метод мусить бути доповнений генетико-історичним методом, оскільки наука про право повинна досліджувати сутність права в історії розвитку народів. Наука не повинна обмежуватися ні постановами римського права, ні постановами будь-якого іншого позитивного права.

Особливої уваги заслуговує вчення С. С. Дністрянського про соціальні форми права. Визнаючи джерелом права суспільні зв'язки, С. С. Дністрянський не погоджується із загальноприйнятим трактуванням законів звичаєвого та юридичного права в якості джерел права, а пропонує вважати їх соціальними формами, адже «за джерело права може бути по суті лише те, з чого право випливає, з чого воно постає, а що право є соціальний витвір *par excellence*, то джерелом права являється тільки сама суспільність, яка його витворює, а не закон, звичаєве право чи так зване право юристів», а «суспільні зв'язки, від родини почавши та на державі скінчивши, є основами права. Це живі суспільні твори, що живуть своїм питомим суспільним життям».

Таким чином, джерелами права є соціальні зв'язки, в яких звичаєве право, закони і право юристів є формами права, оскільки вони народжуються із суспільних відносин людей. Закон, як форма права, здатний виконувати посередницькі функції між державою і суспільством, державою та індивідом. Значення закону для суспільного життя полягає в тому, що йому властиво виконувати функцію обмеження, встановлення меж поведінкових актів індивіда. Всі форми права поєднують у собі формальне й матеріальне значення як основні свої сутнісні характеристики. Історико-генетичне

дослідження права, проведене С. С. Дністрянським у праці «Соціальні форми права», доводить, що історія права є двоєдиним феноменом формально-матеріального виміру законів. Формальне значення характеризує нормативні й державні приписи за формою, тоді як матеріальне значення закон пов'язує із суспільною метою. За допомогою змістовного історичного матеріалу, С. С. Дністрянський підтверджує свої теоретичні положення. Римський період у розвитку права характеризується існуванням закону в якості сполучника між державою та індивідом. У середні віки закон чітко означає сфери діяльності суспільних зв'язків та індивіда в державі. У нові часи в період до Французької революції він був межею абсолютизму проти держави, а в пореволюційний період став мірилом соціальної свободи індивіда в державі. В радянському ж праві закон трактується як найвища форма правового життя суспільства в державі.

Формальне значення закону, яке обіймає всі правові норми держави, що мають державно-примусову форму, доповнюється формальним значенням звичаєвого права, яке трактується як норми всіх суспільних зв'язків, крім держави. Матеріальне ж значення звичаєвого права полягає у його стихійності, в культурній силі народу в процесі творення права. В історії права умовно можна виділити три види відношень між державою і звичаєвим правом: держава здатна підпорядковувати собі звичаєве право (римська система); держава підпорядковується звичаєвому праву (германська система); держава впорядковує звичаєве право, залишаючи йому самостійну сферу існування (новітня правова система).

Формальним значенням права юристів є форма, в якій юристи зберігають, доповнюють чи виправляють законне або звичаєве право, а в матеріальному значенні – це новий зміст, який впроваджується юристами до права в інтересах суспільства. Право юристів відрізняється від законного та звичаєвого права тим, що воно не є безпосереднім продуктом ані держави, ані інших суспільних зв'язків, а перебуває між ними, одночасно використовуючи їх як основні підвалини свого існування.

Микита Юхимович Шаповал (1882–1932) – фундатор і перший керівник Українського соціологічного інституту в Празі, засновник вітчизняної соціологічної думки, член Української Центральної Ради, секретар і міністр уряду Української Народної Республіки, доктор соціології, професор,

народився в селі Сріблянка Бахтутського повіту Катеринославського повіту в сім'ї безземельного селянина.

Микита Шаповал розглядає соціологію як практичну науку, оскільки соціологія – це наука про суспільство, тобто про людську поведінку і суспільні взаємовідносини.

Предметом спеціального аналізу в соціології Шаповала є характеристика складних соціальних чинників, здатних детермінувати діяльність індивіда чи групи. Соціальні чинники діляться на дві групи. До першої групи відносяться соціальні форми, а до другої – соціальні витвори. Якщо під соціальними формами М. Ю. Шаповал розуміє різні людські скупчення (гурти, скупини, верстви, агрегати, громади, суспільство тощо), то під соціальними витворами розуміються способи взаємозв'язку скупчень, їх діяльність та продукти цієї діяльності (мова, наука, вірування, література, виховання, організація, техніка, господарство, право, мораль тощо). Аналізуючи систему загальної соціологічної теорії М. Ю. Шаповала через призму соціолого-правового ракурсу, ми звернемося до характеристики права як одного з соціальних витворів. Під соціальними витворами М. Ю. Шаповал розуміє «витворені історично-соціальні комплекси (сполучення людей у певному історично-змінному укладі або ситуаціях), які у своїй діяльності дають певні результати, що їх ми й називаємо соціальними витворами. Питання класифікації соціальних витворів М. Ю. Шаповал залишає відкритим, він лише вказує на те, що складність класифікації залежить від того, що соціальні витвори є складними явищами. Він дотримується позиції професора Е. Халупного, який в основу своєї класифікаційної концепції поклав рефлекси. М. Ю. Шаповал виділяє дві групи рефлексів – свідомість і рух, які дістають вираження у мові й техніці; рефlekсами свідомості є думки, а рефlekсами руху – вчинки. Кожному соціальному витвору властиві ці рефлексивні ознаки, і право не є винятком.

Двоїста природа витворів проявляється і в існуванні позитивних та негативних компонентів у них. Останні об'єднуються загальним поняттям – соціальна патологія. В праві соціальна патологія проявляється в насиллі; в моралі – в жорстокості.

Для М. Ю. Шаповала є очевидною соціальна природа права. Він зауважує, що «право є соціальний витвір і чинник, але ще не цілком установлене, як воно витворюється і як

чинить». Незаперечним лише є той факт, що людина завжди була соціальною істотою. Тому зрозуміло, що суспільна взаємодія є споконвічною, і вона споконвічно потребує регулювання відносин між людьми для мирного співіснування.

Право є витвором суспільного життя, воно здатне фіксувати людський досвід про нього. Право залежить від досвіду: зміна, зростання, занепад досвіду спричиняє зміну, зростання, занепад права. Право, як феномен, не може бути «вічним» чи «об'єктивним». Існує лише людське, суб'єктивне, змінне право: «кожна людина у взаєминах із людьми щохвилини творить право. Навіть діти, граючись, творять своє дитяче право. Кожна людська організована скупина творить норми для взаємовідносин між членами (внутрішнє право) і для взаємовідносин до інших людей і скупин (зовнішнє право)». Фіксація права шляхом письма або друком є не що інше, як умовні позначення суб'єктивного права.

Право, як регулятивна система, виконує певні функції. При розробці проблеми функцій права на М. Ю.Шаповала вплинули ідеї Л. Петражицького і П. Сорокіна. Першою функцією права є мотиваційна функція, яка об'єднує дві підфункції: а) організаційну і б) дистрибутивну. Друга функція права – це право як муштрова сила – право вимуштровує людей, обертаючи їх у безвольні автомати. Третя функція – соціально-відбірна.

Одним з найважливіших принципів соціальної науки є розкриття причинних зв'язків між соціальними явищами і процесами. В своїй соціологічній концепції М. Ю.Шаповал зупиняється на аналізі основних причин, які він називає чинниками. Відкидаючи думку про існування основного фактора суспільного життя, дослідник виділяє чотири групи чинників, які безпосередньо або опосередковано впливають на суспільне життя:

- 1) космічні чинники (тепло, клімат, вода тощо);
- 2) біологічні чинники (інстинктивні і свідомі спонуки людської діяльності), так звані внутрішні чинники і зовнішні – фауна і флора;
- 3) психічні чинники (ідеї, знання, вірування, почуття, веління);
- 4) соціальні чинники (поділ праці, витвори людської діяльності).

Соціологічний підхід у розгляді правових проблем дістав розвиток уже в перші роки існування радянської юридичної

науки, в межах якої право трактувалося як суспільний інститут. Але після 1934 року, коли в радянському правознавстві утверджується нормативізм і право офіційно визначається як сукупність норм, воно перестає сприйматися як жива практика, як людська діяльність. Сутність права звелась до пошуків найбільш вдалої дефініції права.

В 60–70 роках ХХ століття зріс інтерес до соціальної проблематики права, який обумовлювався відродженням інтересу до соціології загалом. Але в подальшому це починання не дістало повноцінного розвитку.

До 70–80 років нашого століття в радянському правознавстві та марксистсько-ленінській філософії панувало догматичне вузьконормативістське розуміння права як сукупності норм, встановлених або санкціонованих державою, які тримаються на примусі тієї ж держави. І лише починаючи з 70 років відбувається розширення вузьконормативістського підходу за рахунок включення до правових питань проблеми прав та свобод людини, правосвідомості, намічаються спроби відмовитися від отождолення права з державними приписами. Завдяки появі нових робіт з правової тематики пробиває собі дорогу плюралізм у підходах до розуміння права. Поруч із нормативістським розумінням формується морально-правова теорія (право як сисТема загальнообов'язкових, усвідомлених суспільством, понять про право та обов'язки) та соціологічна – правом є суспільні відносини.

Поворотним моментом в активізації процесу «соціологізації» теорії права можна вважати появу перекладних праць видатних зарубіжних соціологів права, серед яких найвагомішою була «Юридична соціологія» Ж. Карбоньє.

2. Соціологія права в сучасних умовах розвитку України

Для сучасного українського правознавства основним постулатом якого є визнання того, що здійснення права відбувається в соціальному контексті, і того, що розуміння права можливе лише в контексті соціального. Право трактується не як статичний набір норм, а як процес, як соціальна дія людей. Воно «живе» в судах, адміністративних та інших органах, реалізуючись у ході здійснення, застосування і створення соціальних норм з

юридичною силою дії, які забезпечуються правовою санкцією політично організованого суспільства. Соціальні норми не функціонують автоматично, їх дієвість залежить від їх використання та інтерпретації людьми. Класичний, в особі О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера і П. Сорокіна, та новітній (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман) соціологізм в свій час привабив правознавців і філософів полемікою з аналітичними настановами попередньої філософії права, критикою теорії суспільного договору, яка поєднувалася з визнанням звичаєвого права як історично висхідного порядку; розумінням права як функції координації суспільства, доповнюючи взаємодію економічних і політичних сил, які впливають на формування права, а також впливом духовних сил – моралі, релігії.

Під впливом соціологізму сьогодні все менше зусиль концентрується на проблемі визначення сутності права. Право вже не розглядається як автономна сфера норм і абстрактних уявлень про належне, а розуміється як інтегрована частина соціокультурної реальності. Щоправда, дискусії з цієї проблеми тривають і єдиного погляду до цього часу ще не вироблено. Відмінності в розумінні сутності права виявляються як у національному аспекті (англосаксонський реалізм вважає правом судові рішення щодо кожного конкретного випадку, яке надалі стає прецедентом; скандинавський позитивізм розглядає право інституційно орієнтованою дією), так і залежно від належності до тієї чи іншої філософської школи (екзистенціалісти стверджують, що право безпосередньо пов'язане з мінливими умовами людського існування; неотомісти правом вважають справедливе рішення суду, яке є адекватним соціальній ситуації).

Сьогодні перед вітчизняною соціологією права стоять конкретні теоретико-практичні завдання, найголовнішими з-поміж яких виділяються:

- 1) дослідження права як важливого елементу соціальної системи, виявлення його взаємодії з іншими соціальними структурами. Перед соціологією права постає двоєдине завдання: а) виявити специфіку і закономірності виникнення потреби в правовому регулюванні і б) як можливе здійснення функцій права;

- 2) відкриття зв'язку між правом і суспільством, вивчення соціальних функцій права і комплексних трансформацій юридичних норм у поведінку людей;

3) проблема міждисциплінарного статусу соціології права (соціологія права спирається одночасно і на соціологію, і на теорію права). Проблема демаркації соціології права пов'язана з такими науками, як теорія права, філософія права та політологія права, які сьогодні переживають «друге народження». Хоча в реальному процесі пізнання правових явищ практично неможливо досягти чіткого розмежування цих взаємопов'язаних наук, а навпаки, спостерігається їх інтеграція та взаємопроникність.

Сучасний стан розвитку національного правознавства тісно пов'язаний з процесом інтенсифікації та розширення досліджень із соціології права. Адже ще сто років тому американський соціолог Л. Уорт зазначав: «Кожний законодавець повинен бути соціологом».

Література до теми 3

1. Erlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. – München, 1913.
2. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
3. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
4. Бачинин В. А. Истории философии и социологии права / Бачинин В. А. – М., 2001.
5. Безродний С. Ф. Світова класична думка про державу і право / С. Ф. Безродний, Т. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К., 1999.
6. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
7. Дністрянський С. С. Звичаєве право і соціальні зв'язки / С. С. Дністрянський // Часопис правнича і економічна. – Львів, 1902.
8. Дністрянський С. С. Соціальні форми права / С. С. Дністрянський // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – Львів, 1924.

9. Елсуков А. Н. Краткий курс теоретической социологии : [учеб. пособие] / А. Н. Елсуков. – Минск, 1999.
10. Жоль К. К. Философия и социология права : [учеб. пособие] / К. К. Жоль. – К., 2000.
11. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.
12. Захарченко М. В. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993.
13. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.
14. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Социс. – 1990. – № 3.
15. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский. – М., 1916.
16. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб. : Алтейя, 1998.
17. Кобан О. Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.
18. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.
19. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.
20. Марченко М. Н. Понятие и предмет социологии права / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2012. – № 5. – С. 21–37.
21. Марчук В. П. Євген Ерліх: сторінки життя і творчості / В. П. Марчук // Ерліховський збірник. – Чернівці. – 1994.
22. Менелис Б. Н. «Школа свободного права» и ее место в буржуазно-юридической науке / Б. Н. Менелис // Вестник Коммунистической академии. – 1928. – Книга XXVIII (4). – С. 199–232.

23. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.
24. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.
25. Піча В. М. Соціологія : Загальний курс / Піча В. М. – К., 2000.
26. Погорілий О. І. Соціологічна думка XX століття / Погорілий О. І. – К., 1996.
27. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Ганчер. – К., 1995.
28. Ручка А. О. Очерки истории социологической мысли / А. О. Ручка, В. В. Ганчер. – К., 1992.
29. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 580–583.
30. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.
31. Соціологічна думка України : [навч. посіб.] / [М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін.]. – К. : Заповіт, 1996.
32. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
33. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
34. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77-96.
35. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195-202.
36. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.

37. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.

38. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.

39. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андреев, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.

40. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.

41. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія / М. Ю. Шаповал. – К., 1996.

42. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К., 1997.

Тема 4. Соціологія законодавства і правотворчий процес

1. Соціологічний підхід до вивчення правотворчого процесу
2. Соціологія законодавства

1. Соціологічний підхід до вивчення правотворчого процесу

Правотворчість – багаторівневий процес. У ньому можна виділити: офіційну правотворчість і «тіньову» нормотворчість.

Правотворчість це діяльність державних органів і посадових осіб, громадських організацій, уповноважених на те державою, а також всього народу країни, що спрямовується на утворення, зміну чи скасування нормативно-правових актів.

1. Офіційна правотворчість. Це державна і суспільна діяльність, в результаті якої утворюється, підтримується і розвивається система законодавчих актів та інших правових норм. Частиною правотворчості є законодавча діяльність (законотворчість). Яка ж роль соціології в цій справі ?

По-перше, соціологія покликана виявити і обґрунтувати систему соціальних факторів (економічних, кримінологічних, етно-географічних, культурологічних, екологічних, демографічних, політико-правових, ідеологічних, психологічних та ін.), які впливають на офіційну правотворчу діяльність. Причому важливо враховувати, що соціологічні аспекти правотворчого процесу прослідковуються за етапами створення нормативного акту. Так, на стадії підготовки тексту нового акту варто вивчити, якою мірою на зміст нормативного проекту впливають інтереси, думки і традиції, властиві різним групам населення, в тому числі й представленим у державних закладах. На стадії обговорення проекту потрібно дослідити, яка активність громадян у його обговоренні, які верстви, соціальні групи висловлюють зауваження і пропозиції до проекту і в чому вони полягають; якою мірою ці зауваження враховуються в ході і результаті обговорення, які можливі соціальні наслідки діяльності зазначених злочинів або окремих норм тощо.

Соціологи, наприклад, спеціально розробили структурно-функціональну схему, так званий паспорт-фактор, з допомогою якого можна виявляти кількісні характеристики, які відносяться

до дії різних соціальних факторів, їх кількість, спрямування і силу впливу. За цим паспортом експерти можуть кваліфікувати цей вплив як сильний, слабкий або середній, виходячи з того – реалізовано чи ні в проекті, який готується, пропозицію, що відображає цей фактор. Дія фактора може визначатися експертами як позитивна чи негативна, в залежності від того, сприяла вона чи заважала досягненню цілей, які стояли при підготовці проекту цього нормативного акту.

По-друге, соціологи можуть вивчати існуючі проблеми в суспільстві та надавати практичні рекомендації щодо їх вирішення, щоб вони не суперечили підзаконним актам. Справа в тому, що підзаконні акти видаються на виконання законів і не повинні створювати нові норми, які регулюють поведінку суспільної більшості людей. Але Укази, Декрети, Інструкції, Накази мають форму закону. З їх допомогою можна створювати нові, не закріплені в законі, обов'язки індивідів. Ніхто навіть приблизно не може назвати кількість таких актів: їх десятки, навіть сотні тисяч. В них не зорієнтується навіть спеціаліст. Ніякої державної статистики з цього питання не ведеться. Соціологи, які намагаються вивчити становище справ, не завжди допускаються, наприклад, до фондів відомств. А між тим багато із наказів, інструкцій, розпоряджень мають тенденцію набувати загальнообов'язкового характеру, тобто розповсюджувати свою дію не лише на працівників конкретного відомства, але й на інші групи людей і окремих громадян. Декрети, укази та інші підзаконні акти дозволяють керівникам негласно привласнювати право законодавця (держави), «наступати» на права виконавців, обмежувати їх практичну свободу, а відповідно – здійснювати насильство над людьми. Історики, соціологи, юристи, вивчаючи часи політичних репресій в СРСР, приходять до висновку, що ця система насильства здійснювалася значною мірою на підставі підзаконних актів.

По-третє, соціологів також цікавить вплив стратифікації суспільства на правотворчий процес. Л. Мехью зазначає, що соціологові мало знати, що в правовій системі США існує право бути судимим судом присяжних. Він намагається встановити, яких людей і з яких соціальних верств включають в колегії присяжних і яким чином присяжні організовують свою роботу. Йому важливо знати, за яких обставин присяжні намагаються застосувати формальне право, а за яких – покладаються на своє

інтуїтивне почуття справедливості. Дослідження показують, що стратифікація суспільства відтворюється в складі присяжних і через них суд впливає на правотворчий процес. Наприклад, особи, які належать до так званого середнього класу, мають більше шансів потрапити до списків присяжних, а потрапивши до складу колегії присяжних, бути обраним її старшиною, внаслідок чого здійснювати більший вплив на правотворчість.

Американські соціологи довели, що організовані групові інтереси відіграють значну роль у визначенні того, які спірні питання передаються для розгляду в судові органи. Так, на галузь права, що регулює расові відносини в Сполучених Штатах, значний вплив справили стратегічні плани Національної асоціації сприяння процесу кольорового населення. Ця асоціація підбирала судові справи в такій послідовності, щоб виставляти принципово нові вимоги, стимулюючи розвиток правотворчого процесу з проблем національних і расових відносин.

Менше вивчена роль стратифікації суспільства у впливі на правотворчий процес через інших представників юридичної професії: адвокатів, слідчих, працівників органів юстиції.

2. «Тіньова» нормотворчість – це емпірично-інтуїтивний процес створення соціальних форм регуляції життєво важливих суспільних відносин, які не врегульовані або не соціально виправдано врегульовані чинним законодавством.

Головні причини її розвитку – незадовільне функціонування офіційних норм, прогалини в праві, те, що спочатку право народжується неофіційно, в практичних відносинах людей, в можливості існування неправових елементів у правотворчій діяльності.

В умовах кризового стану суспільства виникають неофіційні правила поведінки, якими керуються значні групи населення. В чому ж проявляється «тіньова» нормотворчість? В одних випадках – в установленні власних «корисних» для певного кола чи групи людей нормативів у межах даного виробництва, населеного пункту, в інших – у створенні структур, не передбачених законом. Але набагато більше можна навести прикладів іншого роду. «Тіньова» нормотворчість створює цілу систему правил поведінки за принципом: «Ти мені, я – тобі».

Вітчизняні соціологи все частіше приходять до висновку, що в основі «тіньової» нормотворчості лежить фактичне право, тобто те право, яке народжується емпірично в процесі функціонування

суспільства. Дослідження показали, що в суспільстві поряд з полем юридичних прав функціонує поле фактичних прав, яке реалізується через право керівної особи. Всебічне вивчення останніх під силу здійснити насамперед соціологам. Справа в тому, що функція керівництва дає індивідові можливість неофіційно привласнювати багато із неписаних прав.

Критерієм, на підставі якого можна виявити і систематизувати фактичні права керівників, служить їх початковий привілей – «виняткове право вирішувати долю індивіда чи невеличкої групи людей». Реалізація цього привілею відбувається шляхом постійного привласнення «неписаних» прав у кожному акті взаємодії індивідів.

Першою групою фактичних прав керівників є такі їх неофіційні привілеї, з допомогою яких швидко погіршується існування людей: право «заморожувати» заощадження громадян в ощадбанках, право звільняти себе від будь – якої (економічної) відповідальності за прийняття рішення, не виплати заробітної плати, право «вилучати» в колективі підприємства зароблені ним кошти, право встановлювати високі ціни на предмети першої потреби, право вилучати продукти і товари з обігу тощо.

Другу групу утворюють ті фактичні привілеї, які спрямовані на забезпечення покірності, послуху, поступливості виконавців. У названих цілях привласнюються право керувати, право ігнорувати громадську думку або рішення трудового колективу, право використовувати інститут таємності для «розправи» з неугодами, право стверджувати принцип «Ініціативні не потрібні, потрібні виконавці», право зневажання авторитету праці, зневага до чесності та принциповості підлеглих, право використовувати скорочення штатів як засіб помсти, тощо.

Третю групу складають ті фактичні права – привілеї, які вказують на певну зацікавленість керівників в обмеженні знань виконавців з тих чи інших питань, в дозуванні міри їх інформованості. Широкого розповсюдження набула також тенденція привласнювати керівниками права стверджувати дві правди: одну – для наближеної еліти, іншу – для звичайних людей. Сюди входить фактичне право відводити науці підлегле, другорядне місце, монопольне право на встановлення низьких стандартів науково – технічного прогресу, право на приховування правди про минуле, право репресувати світогляд, право на закриття доступу до інформації «стороннім», право на

вилучення з обігу величезних масивів літератури. Наведена класифікація не вичерпує всіх прав – привілеїв, які функціонують у суспільстві. Їх багатоманітність і видові ознаки ще належить розкрити соціологам.

Поле фактичних прав взаємодіє з юридичним полем прав людини щонайменше в трьох напрямках:

1) фактичні права можуть повністю блокувати дію юридичних прав. Наприклад, юридичне право на працю, закріплене в Конституції України, практично знецінюється, не діє повною мірою, якщо керівник привласнює собі фактичне право оцінки доброї роботи, як поганої;

2) фактичні права сприяють розладу, підриву авторитету юридичних прав людини. Так, надане Конституцією України право кожному на конкурсній основі безкоштовно отримати вищу освіту нівелюється, втрачає сенс, коли керівники привласнюють фактичне право використовувати в конкурсі протекцію;

3) сисТема юридичних прав людини не просто індиферентна до фактичних прав – привілеїв керівників, а часто в прямій чи опосередкованій формі забезпечує примат останніх, їх панування. Наприклад, на підставі статті 26 Конституції України про захист прав людини і основних свобод, Комісія з прав людини Ради Європи приймає до розгляду справи, в яких були використані всі засоби правового захисту, і розглядає їх лише у відповідності із загально визначеними нормами міжнародного права. Здавалось би, все добре. Але фактичне поле прав залишається недоторканим і не діє в повну силу. Людина не може захистити себе від дії, в тому числі від фактичного права керівника організувати проти індивіда цькування з боку «колективу», права застосувати кругову поруку стосовно небажаного працівника тощо. Всебічне врахування граней взаємодію фактичного правового поля з юридичною системою прав людини – актуальний напрямок досліджень.

2. Соціологія законотворчості

Біля витоків законодавчої соціології стоять Г. Спенсер («Гріхи законодавців») і Ж. Карбоньє («Юридична соціологія»), які вважали, що соціологи можуть сприяти покращенню

функціонування законодавчих норм. Г. Спенсер підкреслював, що бід, завданих невігласами – законодавцями, набагато більше, ніж їх завдали невігласи – лікарі. Він виявив деякі «дивацтва» в застосуванні такої діяльності такого характеру:

- закони, видані проти ростовщиків з метою покращення стану боржника, навпаки, погіршили його становище;

- спроба в 1315 р. ввести законодавчо тверді ціни на продукти, щоб не допустити голоду, була незабаром відмінена через те, що багато видів продовольчих товарів повністю зникли з ринку;

- прагнення встановити жорсткі розміри заробітної плати робітникам завважало розвиткові промисловості, збільшувало страждання населення, доки, нарешті, їх не відмінили.

Про те, що законодавці можуть помилитися, приймаючи закон, свідчить практика відміни, виправлення вже прийнятих законів і практика «мертвих» законів, тобто таких, які прийняті, але не працюють. Створювати закони для цілого народу – це наука і мистецтво одночасно і ними потрібно володіти. Законодавець не має права приступати до роботи при відсутності знань про ті соціальні процеси, в які він втручається. Він мусить розуміти структуру суспільства, його функціонування, постійно вивчати причинно-наслідкові зв'язки між людьми, знати, що кожний закон, спрямований на зміну людської поведінки, поступово змінює і саму природу людини. Нормативний акт може принести людям багато лиха. Прикладом може слугувати практика «таємної дипломатії» проти громадян, яка існувала в Радянській державі і зводилася до того, що не опубліковані нормативні акти обмежували права і свободи людей.

Таким чином, законодавча соціологія потрібна для того, щоб:

- звести до мінімуму можливу негативну дію закону;
- вивчати умови суспільного життя, причинно-наслідкові зв'язки, які змінюються прийнятим юридичним законом;
- показати, як впливає закон на долі людей;
- проаналізувати реакцію громадської думки на закон;
- виявити суспільні сфери відносин, які вимагають законодавчого регулювання.

Соціологію законотворчості можна визначити як комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах

соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення законотворчості.

Прийнято виділяти соціологію передзаконодавчу, законодавчу і післязаконодавчу.

Потреба в передзаконодавчій соціології існує в ситуаціях, коли треба вивчити самі явища, факти, процеси і т.п., які підлягають регуляції, провести вивчення громадської думки з тих чи інших соціальних питань, які вимагають законодавчого регулювання, а також у випадках, коли потрібно підготувати різні категорії населення до вірогідних змін правового характеру.

Сфера післязаконодавчої соціології пов'язана з вивченням громадської думки стосовно діючого законодавства, ефективності дії тих чи інших правових норм, причини бездіяльності закону, його фактичного не застосування тощо. У минулому багато реформ було нереалізовано лише тому, що влада, видавши закон, втрачала інтерес до його подальшої долі. Щоб такого не сталося, потрібно після видання нового закону збирати статистичні дані й проводити соціологічні опитування, які дозволили б виявити масштаби і причини його можливої неефективної дії. Щоб подолати виявлену таким чином його неефективність і зробити закон діючим, уряд в залежності від конкретної ситуації мусить використовувати такі особливі заходи, як офіційні роз'яснення, службові інструкції, втручання прокуратури, а в особливих випадках – нове звернення до законодавця.

Соціологія законодавства охоплює широкий спектр «соціологічного забезпечення» законотворчості: прогнозування потреб у правовому регулюванні; участь у розробці концепції і проекту нормативного акту; науково-практичну експертизу законопроекту; проведення, якщо виникає потреба, законодавчого експерименту; організацію моніторингу і проведення експрес-опитувань громадської думки стосовно правових нововведень; дослідження ефективності дії прийняття нормативних актів тощо.

Вона співробітничает із законотворчість і законозастосуванням, але не повинна змішуватися з ними. З допомогою соціології законодавства:

1. Виявляються групи тиску, прийоми дій зацікавлених осіб при розробці і прийнятті законопроекту. В цьому випадку йдеться в першу чергу про «лоббізм», тобто систему і практику реалізації інтересів різноманітних груп (союзів і об'єднань)

громадян шляхом організованого впливу на законодавця і адміністративну діяльність державних органів.

У радянській історії ці процеси були приховані завісою таємності, а в радянології характеризувались як «боротьба бульдогів під килимом». У суспільствах ринкової економіки дістали розповсюдження такі методи впливу, як «купівля» голосів у парламенті або підкуп чиновників.

2. Досліджуються форми і методи приховування під декларативними положеннями закону і винятковими з правил групових інтересів різних політичних, професійних чи соціальних груп.

3. Виявляються форми порушення законів. Так, сьогодні можна говорити про такі досить розповсюджені порушення Конституції України, як незастосування конституційних норм, використання замість них інших актів; довільне тлумачення змісту положень Конституції; порушення Конституційної компетенції державних органів; недотримання конституційної процедури прийняття рішень, розгляду юридичних спорів; неприйняття правових актів, прямо передбачених Конституцією. Наявність такого органу як Конституційний суд підтверджує цю проблему.

4. Здійснюється нагляд за станом «ринкового кошика» нормативних актів. Багато професійних юристів робить висновок про те, що в нашій країні не виконана одна із основних умов становлення і функціонування ринку – його правове забезпечення.

До цього часу в ринковому законодавстві має місце свого роду *правове свавілля*, існує величезна кількість окремих законів, які не узгоджуються один з одним, вони не включені в єдину систему, нерідко суперечать один одному. Все це підриває авторитет права, «провокує» порушення закону у його «користувачів», а також некритичне запозичення, сліпе копіювання тих чи інших іноземних законів, які не враховують реальні умови і національну специфіку. Нові законодавчі акти часто бездіють. Існує гостра потреба суворого узгодження співвідношень публічного і приватного права.

5. «Фотографується» картина етапу юридичної системи права, а результати досліджень стають відомими громадськості і політикам.

Так, встановлено, що законодавство сучасної України характеризується рядом позитивних рис: зняті заборони на інакомислення, дозволені страйки, мітинги, визнана юридична,

матеріальна відповідальність держави перед громадянами (жертвами політичних репресій, тими, хто постраждав від Чорнобильської аварії), узаконена можливість відшкодування моральних збитків, надане право громадянам звертатися за захистом в міжнародний суд, встановлено інститут уповноваженого з прав людини тощо.

Крім позитивного, в діючій системі законодавства соціологи фіксують і недоліки, і зокрема:

- спроби врегулювати законом відносини, які не стосуються сфери правової регламентації;
- розширення свободи розсуду суб'єктів права;
- пошук шляхів боротьби з трансформацією поняття «свобода» у вседозволеність;
- надмірна активність відомств;
- захист пролоббійованих інтересів корпоративних груп всупереч інтересам інших груп і суспільства в цілому;
- часто декларативний, просвітницький характер законів, не забезпечених санкціями і механізмом реалізації.

Соціологічне законодавче дослідження буває різного ступеню складності. Найелементарніша його форма – «інформаційне» вивчення, тобто соціологічне дослідження, дані і результати якого (вони не обов'язкові для застосування) можуть бути використані законодавцем.

Законодавча соціологія може скористатися і такими складними технічними процедурами як моделювання і опитування громадської думки.

1. Моделювання. Створюючи законодавчу модель, соціолог умовно вважає, що вона вже є законом, і досліджує, які наслідки міг би мати такий закон. Ці моделі складні, оскільки вони мусять відображати не лише первинні наслідки, але й наступні, а також можливі протидії, переплетення наслідків тощо. Кращі можливості для моделювання відкривають ті сфери законодавства, де юридичні явища, що регламентуються, легко допускають квантифікацію (підбір емпіричних еквівалентів до теоретичних понять), наприклад, господарче, фінансове, сімейне право (в тій частині, де воно пов'язане з демографією). Розглянемо приклад з цивільного права. Припустимо, що законодавець зрівняв би у правах спадковості законних і позашлюбних дітей. Це відразу ж відобразилося б на заповітах та даруваннях, зменшило б кількість добровільних визнань

батьківства, позашлюбну народжуваність, скоротило б число перетворень позашлюбної сім'ї в законну.

Законодавчу модель можна нескінченно уточнювати споглядальним шляхом: логічна конструкція часто супроводжується математичним уточненням в тому звичайно випадку, коли в кожному ланку схеми можуть бути включені достовірні величини, виведені із наявних цифрових даних.

Але прибічників моделі варто застерегти від надмірного захоплення ними. Особливо серйозну проблему створює специфіка юридичних явищ, але не тих, які самі є об'єктом моделей, а прихованих, тих, що стоять за іншими соціальними явищами. Так, спеціалісти по обкладанню податками і економісти виявляються вимушеними прийняти в свої моделі як можливі наслідки неправдивої інформації, оскільки це характерно для цієї сфери відносин.

В цьому випадку із поля зору зникає те, що може бути назване насильною неефективністю норми, а саме ця категорія є суттєвою, коли норма покликана справляти стимулюючу дію. Вважають, що її реальне застосування саме таке, але тут можливі помилки.

Друге джерело помилок приховується в тому, що, створюючи модель, її автори зазвичай передбачають зміни закону, який взятий сам по собі, без урахування того, що він включений в певну систему норм і інститутів (наприклад, існування двох законів з аналогічних проблем може призвести до послаблення дії кожного з них).

2. Опитування громадської думки. Цим способом можна з'ясувати, що думає населення про проект закону, який пропонується. Справа в тому, що, відповідаючи громадській думці, закон має найбільше шансів стати ефективним. І. Бентам свого часу зазначав, що навіть деспоти чутливі до таких доказів. Опитування громадської думки, яке проводиться в національному масштабі, рівнозначне виявленню загальної волі на рівні референдуму, покликаної створювати закон.

Звичайно, офіційно проведений референдум точніше виразить громадську думку, ніж опитування референтного типу, яке являє собою зменшену модель справжнього референдуму. Є очевидною і психологічна різниця. Респондент спілкується з особою, яка проводить опитування, а не перебуває наодинці з собою у виборчій кабінеті, як відбувається при референдумі. Роз'яснення «за» і «проти», що їх респондент

отримує при опитуванні, не справляють на нього такого впливу, як виборча кампанія.

Опитування громадської думки лише подібне референдуму, але конституційний референдум не може бути використаний для попереднього вивчення законодавчої проблеми. На цій попередній стадії корисним є експеримент, покликаний з'ясувати, якою буде виборча поведінка населення при різних варіантах вирішення цієї проблеми. Опитування громадської думки – найпридатніша форма такого експерименту. Чим більше буде схожим опитування на реальне голосування, тим достовірнішим воно виявиться. Через це при підготовці анкети варто віддавати перевагу найпростіше сформульованим питанням, на які можна відповісти лише «так», або «ні». При визначенні вибіркової сукупності потрібно виходити з того, що генеральною сукупністю є все доросле населення, оскільки вибірка мусить репрезентативно представляти виборчий корпус країни.

Опитування виявляють і деякі переваги в порівнянні з референдумом. Воно дозволяє перевірити настанови різних категорій населення, приділити більше уваги найбільш динамічним категоріям – молоді, міському населенню, тим, хто працює, тобто до кого буде в майбутньому застосовано закон, який сьогодні є лише проектом.

Авторитет референдуму ґрунтується на політичному визнанні правила більшості, згідно якого для утвердження відповідного законопроекту потрібно, щоб за нього проголосувало більше ніж 50 % тих, хто має право голосу.

Крім того, існує й інший підхід, за яким закон може бути затвердженом, якщо за нього віддано дві третини голосів. При цьому виходять з того, що з даним числом (дві третини) традиційно пов'язується поняття кваліфікованої більшості. Згадаємо стародавній вислів: «Трое складають колегію». Трое – це найелементарніша мала група, де рішення може бути прийняте більшістю голосів. Дегести встановили прийняття закону двома із трьох. Після третього Латранського собору 1179 р. правило двох третин стало обов'язковим при виборах римського папи.

Підкреслимо, що результати опитування ніякою мірою не є обов'язковими для законодавця. Він вільний у своєму рішенні, і є немало прикладів, коли законодавець займав позицію, протилежну думці більшості опитуваних. Так, опитування про

режим сімейного майна показало, що всі соціальні класи, в тому числі й імущі, вважають, що чоловік мусить бути позбавлений права відчужувати цінні папери без згоди дружини. За таке рішення висловились 88 % опитуваних французів. Однак Закон 1965 р. не порухався з цим, оскільки, за думкою банків, таке рішення потягло б за собою практичні незручності (вимога подвійного підпису заважала б швидкому укладенню угод). Економічні інтереси переважили еголітарні настанови населення. Досягнувши межі того, що вона може зробити, законодавча соціологія бачить, що її шлях закінчується свободою дії законодавця, але це ніяк не зменшує її можливостей.

Висловлювання громадської думки нерідко можуть здаватися суперечливими, такими, що не відповідають науковим уявленням про предмет суджень. В цих випадках легко піддатися спокусі оголосити громадську думку некомпетентною, перекрученою ідеологічними догмами, примітивними стереотипами повсякденного мислення тощо. Але якщо соціолог за цими суперечностями й неузгодженостями зуміє виявити реальні колізії інтересів людей, то він знайде в громадській думці ту істину, якої потребує законодавець. Наприклад, при оцінці громадянами акту про амністію, прийнятого в 1994 р. в Росії, понад 40 % опитаних заявили, що після амністії політична ситуація в країні погіршиться. Автори закону проголосили цю думку некомпетентною, але, як показало життя, злочинність після видання цього акту зростає. Мабуть, негативне соціально-психологічне значення звільнення правопорушників не було належним чином враховано ініціаторами закону.

На наш погляд, потрібні незалежні соціологічні центри і служби, які могли б проводити паралельні дослідження за схожою тематикою, забезпечуючи таким чином взаємний контроль за їх результатами. Сьогодні ж низька якість досліджень створює умови для дезінформації законодавця. Ситуація погіршується ще й тим, що дані соціологічних опитувань, які стали останнім часом модними, широко публікуються як у виданнях масової інформації, так і виданнях наукового профілю. При цьому вони часто не супроводжуються вказівками на обсяг вибірки, ступінь можливої помилки, методи проведення дослідження, що позбавляє їх наукового значення. І такі досить сумнівні дані, потрапляючи до депутатів, починають фігурувати на засіданнях парламенту як вагомні аргументи. Через

це, як вважають деякі соціологи, обов'язково потрібна експертиза кваліфікованими спеціалістами результатів досліджень громадської думки, які здійснюються в межах соціологічного забезпечення законотворчості.

Література до теми 4

1. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / Гаврилов О. А. – М., 1993.
2. Гвоздецкий В. Д. Право, свобода, закон / В. Д. Гвоздецкий // Науковий вісник НАВСУ. – 1999. – № 4. – С. 3–12.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М., 1986.
4. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991.
5. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // Право України. – 2000. – № 2. – С. 49–52.
6. Лапаева В. В. Обнародование результатов исследования общественного мнения как объект правового регулирования / В. В. Лапаева // Социол. исследования. – 1998. – № 8.
7. Лапаева В. В. Общественное мнение и законодательство / В. В. Лапаева // Социол. исследования. – 1997. – № 9.
8. Лапаева В. В. Социологическое обеспечение правотворчества / В. В. Лапаева // Советское государство и право. – 1989. – № 10.
9. Мейхью Л. Социология права / Мейхью Л. // Американская социология. – М., 1972.
10. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии / П. Д. Павленок. – М., 2000.
11. Спенсер Г. Грехи законодателей / Г. Спенсер // Социол. исследования. – 1992. – № 2.
12. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
13. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
14. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрим. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горещька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.

15. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.

16. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.

17. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.

18. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. , 2012. – 20 с.

19. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.

20. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

21. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.

22. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корещького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 580–583.

23. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [моногр.] / Н. П. Свиридюк. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 203 с.

24. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.

25. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
26. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
27. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
28. Тимошина Е. В., Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.
29. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.
30. Треви́ньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Треви́ньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.
31. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.
32. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.
33. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андреєв, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.
34. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.
35. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.
36. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 5. Соціальна дія права

1. Соціальні функції права
2. Механізм соціальної дії права
3. Фактори реалізації права
4. Механізм переконання і примусу
5. Співвідношення права та влади та його вплив на соціальну дію правових норм

1. Соціальні функції права

Саме поняття «*функція*» досить різноманітне і, навіть, суперечливе. У літературі налічується кілька його визначень. У сучасних соціологічних дослідженнях це поняття трактується як вираження залежності при взаємодії між двома чи більше перемінними факторами; як сукупність процесів, що відбуваються в рамках об'єкта дослідження (наприклад, функціонування органів юстиції); як бажаний результат якоїсь соціальної дії, процесу, явища, сукупність усіх, як очікуваних, так і побічних наслідків дії, процесу чи явища тощо.

В теорії права виділяються його регулятивна й охоронна функції. Очевидно, не можна заперечувати можливість такої класифікації функцій, оскільки вона важлива для пізнання специфіки регулюючого впливу окремих правових норм, інститутів і цілих галузей права на суспільне життя. Вона виходить із власних властивостей права і дозволяє дати юридичну характеристику його дії. Але вона недостатня для розуміння і розкриття соціального призначення права, його активно-творчої ролі в перетворенні суспільства. Функцію можна розглядати і як зовнішній прояв властивостей якогось об'єкта в даній державній системі. Іншими словами, функції виражають напрямок зворотного впливу права на суспільство, а показником їхньої реалізації служать економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та інші наслідки, що настають у результаті дії права.

Зазначимо, що класифікація функцій права на регулятивну й охоронну відповідала тому періоду в розвитку правової науки, коли вона займалася дослідженням переважно внутріправових проблем. Однак в останні роки юридична наука вийшла за межі нормативної теорії права, стала більшою мірою досліджувати

питання соціальної дії права, його реального впливу на суспільні відносини. За цих умов виявилася явна вузькість колишнього підходу до розуміння функції права. Потреба в глибшому пізнанні функцій права змусила перейти від формальної їхньої класифікації до змістовної.

Теза про зв'язок правових функцій з функціями держави розглядалася дуже часто, але досить односторонньо. Підкреслювалося положення про те, що «право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права», але співвідношення права і держави завжди трактувалося на користь останнього.

Як стало зрозумілим в останні роки, характеристика права лише як форми державної діяльності применшує його соціальну цінність і принижує роль у житті суспільства. Право з його специфічними властивостями впливу на поведінку людей (нормативність, обов'язковість, відповідність розпоряджень) прямо і безпосередньо впливає на різні сфери людської діяльності, сприяє досягненню соціально корисних цілей, що можуть бути отримані в результаті саме нормативно-правового регулювання. До цього варто додати, що право мусить виконувати роль організуючого фактора стосовно не лише громадян, але й самої держави, її органів і посадових осіб. Це випливає з провідного принципу правової держави: взаємної відповідальності держави і громадянина. Усе це дає підставу стверджувати, що право, маючи тісний зв'язок з державою, являє собою соціальну цінність і виконує в суспільстві самостійні функції.

При характеристиці складу і класифікації функцій права потрібно виходити з таких посилок:

- право, як надбудовне явище, в кінцевому підсумку детерміноване матеріальними умовами життя суспільства і зі зміною цих умов перетворюються його функції. У цьому змісті функції права похідні від системи суспільних відносин, хоча й залежать від специфічних властивостей і змісту самого права;

- право – продукт свідомої діяльності людей, спрямованої на забезпечення й охорону особистості, соціальних груп, досягнення загальних цілей соціального розвитку. В цьому змісті правове регулювання суспільних відносин так чи інакше пов'язане з розв'язанням завдань, що їх ставить перед ним життя на даному етапі історичного розвитку;

– право є одним з елементів соціальної системи, що впливають на всі її складові частини.

От чому функції права потрібно розглядати в системі соціального керування нерозривно з економічними, власне соціальними, політичними й ідеологічними факторами розвитку суспільства. Об'єктивним критерієм класифікації функцій права служать основні види суспільних відносин, що визначають структуру суспільства. Право має самостійне значення в житті суспільства і виконує свої функції методами і засобами, що відповідають його властивостям і місцю в суспільній структурі.

Вивчення функцій правової системи є одним з напрямків аналізу їх соціальної дії. Такий підхід ґрунтується на тому, що:

– вивчення найважливіших функцій правової системи є вивчення закономірних зв'язків галузей права і правових інститутів з регульованими ними суспільними відносинами;

– дослідження функцій права є переважно якісним аналізом його соціальної дії (фактичного результату);

– функції правової системи повинні досліджуватися в цілому, а не лише стосовно окремих галузей та інститутів;

– вивчення функцій права усуває елемент суб'єктивізму, пов'язаного з оцінкою результатів дії правових норм у порівнянні з їх цілями.

Треба взяти до уваги, що навіть соціальне керування в цілому навряд чи можна характеризувати лише як цілеспрямовану діяльність. Варто говорити про динамічне співвідношення систем прийняття рішень та інших видів суспільних дій, які можна назвати незапланованими, стихійними. Останнє має відношення і до правового регулювання. Правові норми – це не разове управлінське рішення, а діюче тривалий час розпорядження, що впливає на мотивацію людських вчинків. І прийняття правової норми – це не лише, а часом і не стільки засіб досягнення конкретної мети, скільки зміна соціальної ситуації, у якій діють люди. Тому оцінка ефективності права з погляду досягнення мети носить обмежений характер. Обмеженість оцінки ефективності правових норм переборюється дослідженням реальних функцій права, його галузей та інститутів, включаючи не тільки позитивні, але й небажані наслідки дії норми.

Провідною, основною і визначальною є функція інтеграції, взаємодії соціальних утворень. Правова система шляхом взаємодії із суміжними соціальними

системами, – економічною, політичною, моральною та ін., – мусить діяти для досягнення основної мети – забезпечувати і захищати інтереси людини, а тим самим – і всього суспільства. Вона організовує і стимулює поведінку і діяльність людей таким чином, щоб люди були солідарні з прогресивними загальнолюдськими демократичними нормами.

Всі інші функції є допоміжними, додатковими стосовно цієї основної і провідної функції права. Така постановка питання відповідає сучасним соціально-економічним і політичним реаліям, оскільки дозволяє розв'язати пріоритетне завдання досягнення юридичного консенсусу як адекватного розуміння змісту і цінності правових розпоряджень усіма членами суспільства. Тим самим право забезпечує включеність всіх індивідів у єдину систему соціальної організації.

Правова сисТема повинна служити інструментом інтеграції елементів політичної системи, зміцненню зв'язків між ними, бути юридичною основою діяльності громадських організацій, функціонування трудових колективів, базою безпосередньої демократії. Саме з цих позицій варто оцінювати соціальну значимість і ефективність правової форми, перевагу того чи іншого методу регулювання даного комплексу суспільних відносин. Це означає, що правова сисТема може успішно виконувати в суспільстві завдання не лише по зміцненню пануючого правопорядку, але й ефективно забезпечувати інші важливі завдання, зокрема, функції соціальної взаємодії і забезпечення контролю за поведінкою людей. У кінцевому підсумку реальне наповнення її функцій суспільно-корисним змістом залежить від соціально-економічної формації, від того, інтереси яких прошарків населення захищаються за допомогою права.

Джерело розвитку правової системи можливе лише в самому суспільстві, здатному використовувати право для перетворення суспільних відносин і розвитку самоврядування. При цьому суспільна сисТема і продуційовані нею правові гарантії повинні сприяти розквіту, а не придушенню особистої діяльності, надавати кожному право вибору професії завдяки розумно спрямованому вихованню, високому рівню культури й освіченості. Шкода, що за багато років і десятиліть у нашій країні цього не було здійснено.

Регулятивна функція правової системи виражається в наділенні суб'єктів правовідносин певною сумою прав і

обов'язків як стосовно один одного, так і щодо держави та її органів. Регулятивний вплив правових норм складає істотну особливість правового впливу.

Разом з тим перебільшене значення регулятивної функції було пануючим у певний період, а саме в епоху адміністративно-командної системи, коли держава практично втручалася і регулювала всі сфери суспільного і духовного життя, включаючи ідеологію і культуру. Причому це робилося за допомогою примусу в усіх його сферах, хоча в лозунговому вигляді на перше місце і ставилося переконання.

Тим часом характеристика регулятивної ролі права цим не обмежується, вона припускає не лише закріплення, але й розвиток та охорону фактичних суспільних відносин, що складаються, стимулювання нових форм власності, розподілу й обміну тощо. Регулювання припускає й упорядкування того, що вже склалося, було апробовано на практиці і дістало суспільне визнання як соціальна цінність. У цьому сенсі можна стверджувати, що регулятивний вплив права підкріплюється охоронним.

Підкреслимо, що правова система забезпечує регулювання не лише за допомогою встановлення обов'язків, заборон і дозволів, але й шляхом створення позитивних стимулів для суспільно-корисної діяльності, розвитку цивільно-правової активності. З цих позицій можна стверджувати, що в регулятивній функції права дістає найповніше втілення єдине організуюче начало, властиве політичним рішенням, прийнятим державою та її органами, і які здійснюються у правовій формі.

Основу регулювання створює законодавча діяльність держави. Але яким би розгалуженим і всеохоплюючим не було чинне законодавство, воно ніколи не в змозі охопити все розмаїття суспільних відносин. Стосовно регулювання у різних сферах людської діяльності завжди будуть виникати «білі плями», колізії і неясності. Тому найважливішу роль у здійсненні регулятивної функції виконує правозастосовча система; нормоустановча діяльність не завершує проблему регулювання, а лише формує її основні принципи, створює загальні умови й передумови для конкретного регламентування.

В остаточному вигляді правове регулювання дістає своє вираження в тому масиві конкретних рішень, відповідальність за які беруть на себе посадові особи та органи, що здійснюють застосування права. Правові та соціально-правові дослідження показали, що ця сторона функціонування правової системи була

в нас раніше гіпердеформована. Відомчі інструкції не лише кількісно й багаторазово перевершили законотворчість, але й за змістом часто підмінювали, а то й відкидали закон.

Комунікативна функція правової системи становить особливий інтерес. Одне з основних понять сучасної суспільної науки – поняття інформаційно-причинного зв'язку, що має велике значення й у плані управління суспільним розвитком. Відомо, що соціальна життєдіяльність індивідів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням (переробкою), збереженням і використанням соціальної інформації. Правова інформація є однією з різновидів соціальної інформації, що має наказовий характер. За допомогою юридичних норм до відому учасників суспільних відносин доводиться позиція держави про потрібну, дозволена чи заборонена поведінку. У такий спосіб громадяни інформуються про засоби і способи досягнення бажаних результатів у своїй діяльності – особистій чи суспільній, про наслідки порушення правових розпоряджень. Детальніше на цих питаннях зупинимося нижче.

Охоронна функція, як і регулятивна, спирається на весь комплекс правових норм, оскільки встановлення правил поведінки, у тому числі й позитивної, містить у собі також вимоги до учасників суспільних відносин діяти відповідно до цих правил. Однак охоронний аспект у багатьох правових нормах опосередковано не виявляється, оскільки його завдання полягає не в тому, щоб заборонити, а в тому, щоб вказати варіанти дій, здійснення яких дозволяється в загальних інтересах. Основне призначення охоронної функції – запобігання правопорушень. Цій меті служать правові засоби, які забороняють здійснювати дії, що порушують права громадян, громадських організацій і в цілому держави. Юридичні умови для розвитку нормальних суспільних відносин створюються насамперед самим фактом видання норм, що застерігають від здійснення караних вчинків шляхом попередження настання несприятливих наслідків. Головною характерною рисою охоронних правовідносин є те, що в їх рамках застосовуються примусові заходи, реалізується юридична відповідальність.

Незважаючи на те, що в основі дії охоронної функції лежить примус, її зміст цим не вичерпується. Охоронна функція забезпечує також відновлення порушеного права в рамках закону й у межах можливого. Тому змістовне значення санкцій не

обмежується накладенням кари у вигляді кримінального чи адміністративного покарання. Йдеться також і про систему правовідновлюваних дій, до яких примушується безпосередній винуватець збитку – громадянин, посадова особа чи організація, і про систему допоміжних заходів, котрі держава та її органи здійснюють з власної ініціативи. Так, у сфері кримінально-процесуальних відносин охоронна функція права виражена в трьох типах реалізації відповідальності: у вигляді правозабезпечуючої, правоохоронної та правоустановчої, до яких відноситься, зокрема, скасування незаконного вироку, відшкодування матеріального і морального збитку, відновлення справедливості тощо. Кримінально-процесуальні норми забезпечують форму застосування кримінального (матеріального) закону.

У залежності від характеру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, норми поділяються на три види: зобов'язуючі, забороняючі, правонаділяючі. Цей поділ правових норм за формою і характером їхнього впливу на поведінку суб'єктів правовідносин обумовлений історично.

2. Механізм соціальної дії права

Під механізмом соціальної дії права, пише В.В. Лапасава, «ми розуміємо механізм взаємодії правових та інших соціальних факторів». Йдеться, як далі пояснює автор, про соціальне середовище дії права.

При цьому варто уявити соціальну дію як процес, і як систему, виявити її елементи, показати характер взаємодії, динаміку, тобто охарактеризувати механізм соціальної дії права.

У науці достатньо розроблена проблема механізму правового регулювання. У ньому виділяють основні елементи: юридичні норми, правовідносини та акти реалізації прав і обов'язків. У цьому випадку юридичний механізм дії права його соціальний аспект лише мається на увазі. Якщо ж вважати, що суб'єктивні права можуть реалізовуватися не лише у правовідносинах, але й у правових зв'язках, то й у цьому випадку юридична модель механізму правового регулювання може бути подана у вигляді взаємозв'язку двох елементів: юридичних норм і правових зв'язків (у тому числі й правовідносин).

Зазначимо, що визнання правового регулювання юридичної норми, як вихідного елементу механізму, певною мірою перешкоджає аналізу процесу дії, особливо його соціологічному поясненню, якщо, наприклад, врахувати, що механізм може і не спрацювати за заданою схемою. Може не виникнути юридичний факт, норма може виявитися мертвонародженою, економічно і соціально не обумовленою, в результаті на її підставі можуть і не виникнути правовідносини, чи об'єктивна норма може не реалізуватися в суб'єктивному праві тощо. Але для попередження можливих відхилень потрібно пояснити їхні причини. Уявляється, що в цьому чималу допомогу може надати соціологічний підхід до права.

У літературі висловлювалося справедливе розуміння, що соціальний аспект механізму дії права припускає дослідження насамперед соціальних обставин, що перебувають поза самим механізмом, але які його детермінують і на який цей механізм покликаний зворотно впливати, а також соціальних факторів і процесів, включених у сам механізм дії права, що також визначає його юридичну і соціальну дієвість.

Разом з тим була запропонована і структура механізму дії права, яка включає управлінські соціальні системи (механізм державного і соціального управління, норми права); соціальні фактори (соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-демографічні, ситуаційні); передаючі системи (інформаційні, нормативно-ціннісні, соціально-психологічні); регульовані соціальні системи (особистість, група, колектив, суспільство) і, як результат, правомірна і соціально активна поведінка.

Зазначимо, що взаємодія вказаних елементів, точніше, факторних блоків аж ніяк не містить гарантії того, що юридичні розпорядження на всіх рівнях будуть переведені в правомірну і соціально активну поведінку. Навряд чи механізм дії права можна обмежити лише таким варіантом функціонування.

З урахуванням сказаного, уявляється важливим з'ясувати форми правового впливу, його засоби, стадії соціальної дії права.

Форми правового впливу. Специфічною формою такого впливу є правове регулювання суспільних відносин шляхом надання прав і покладання обов'язків на суб'єктів. Ця форма правового впливу вивчена найдетальніше. Чи може соціологія права від неї абстрагуватися? Навряд. Можна навіть стверджувати, що саме від характеру специфічно юридичного впливу багато в чому залежить характер інших форм.

Психологічний вплив юридичної норми. Соціологія права повинна вбачати у суб'єктах права конкретні особистості, які володіють відповідним психологічним статусом.

Вступ особистості в правове спілкування передбачає поєднання інтересів з інтересами інших людей, а також формування ставлення особистості до діючих юридичних норм. Це ставлення не зводиться до простого пристосування до них, як до ординарного акту, а є складним відношенням дії і впливу існуючих норм, їхнього сприйняття, відторгнення, виконання, ігнорування, порушення тощо.

Треба визнати, що в умовах прогресивних правових систем, а такими, очевидно, варто вважати системи, у яких видані державою юридичні норми максимально відповідають об'єктивним соціально-економічним потребам і можуть самореалізовуватися (втілюватися без наказу держави) у суб'єктивному праві.

Якщо у психологічному статусі особистості переважає апатія стосовно правових вимог, то це веде до конформного виду правомірної поведінки. З формально-юридичної точки зору це нормально, оскільки поведінка суб'єкта відповідає вимогам юридичних норм. Із соціологічних позицій це не така поведінка, оскільки відповідність її нормам носить формальний характер.

Зіткнення психологічної установки особи з вимогами юридичних норм є безпосередньою передумовою правопорушення, хоча формально це також правомірна поведінка. В цьому випадку йдеться про так зване маргінальне протистояння. Але тут існує грань між правом і антиправом, тобто накладення на негативну психологічну установку стосовно права негативної діяльності, що свідчить про протиправну поведінку, правопорушення, яке мусить передбачати юридичну відповідальність.

Теоретичний аналіз різних видів ставлення особистості до права та її правових позицій має велике значення і для конкретної соціології.

Результатом психологічного впливу права стає формування образу права, тобто «узагальненої, емоційно забарвленої форми відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закони, методи їхнього втілення в життя і про органи юстиції». Образ права – своєрідний зліпок правосвідомості, її конкретність. Зрозуміло, що на його формування впливають закони, діяльність правоохоронних

органів тощо. Але навряд чи цим можна обмежитися. Звичайно, оскільки йдеться про психологічний вплив права, що характеризує у певному ракурсі механізм його соціальної дії, то вже передбачається оформленість останнього в законах та юридичних нормах.

Отже, безпосередньо образ права формується саме під впливом самих законів і практики втілення їх у життя. Але, з одного боку, закони, якщо вони є втіленням права, а не сваволі, мусять бути відображенням об'єктивних правових потреб суспільства, а з іншого, діяльність по застосуванню законів не може не випробувати на собі впливу неправових, але пов'язаних із правом, факторів. Їх потрібно враховувати при характеристиці формування образу права. У цьому випадку особливо підкреслимо, що категорію «образ права» не можна трактувати формально. На формування психологічної установки особистості стосовно права значно впливає соціальна група, а також суспільство в цілому. Треба враховувати, що дія групи і суспільства означає не просте дзеркальне відображення і сприйняття особистістю відповідних правових позицій соціальної групи чи суспільства в цілому. Це опосередковується власним соціально-правовим досвідом особистості, що набуває у такий спосіб особистісного становища.

В цілому ж суспільна психологічна установка, тобто стан суспільної свідомості у правовій сфері характеризується через категорію «правовий клімат».

Етична форма дії права. Коли правова норма має свою об'єктивну матеріальну підставу, якщо вона справді є адекватною мірою соціальної волі, а об'єктивні правові потреби суспільства адекватно відображаються в юридичних нормах, то можна припустити, що ці норми тією ж мірою відображають вимоги соціальної справедливості, межі якої в кінцевому підсумку детерміновані на кожному етапі соціально-економічного і правового розвитку суспільства. Якщо правова норма справедлива, вона одночасно й моральна, відповідає рівню соціального розвитку та етичним вимогам соціуму в цілому.

Моральний потенціал норми, її справедливості, тобто адекватне, а не лімітоване і не перебільшене відображення реальних соціальних можливостей, створює передумову успішної соціальної дії права. У свою чергу, лише справедливі, морально виправдані і морально насичені норми права можуть зробити відповідний вплив на сферу морального життя суспільства.

У цьому випадку наявний однозначний взаємозв'язок між моральною та психологічною формою соціального впливу права. Формування відповідного ставлення до права (позитивного, негативного, байдужного), тобто формування особистісних, групових чи суспільних правових позицій, пов'язане з тією інформацією, що виходить із правових норм.

Інформаційна форма соціальної дії права. При її розгляді інтерес головним чином являє раціональний аспект, тобто інформація про власний зміст права, правила поведінки, що містяться у нормах об'єктивного права, про характер суб'єктивних прав, у яких ці норми опосередковуються, про специфіку правовідносин і правових зв'язків. Зазначимо, що в дослідженнях інформаційного аспекту права максимальна увага звертається на раціональну інформацію, яка міститься у юридичних нормах. Зрозуміти такий інтерес до позитивно-правової інформації можна. Правові дослідження в цьому аспекті здійснюються у межах кібернетичного підходу, що припускає використання електронно-обчислювальної техніки. Найпростіший шлях до впровадження ЕОМ у правову сферу – це закладення в пам'ять машини текстів законів, тобто формалізація і кодування позитивно-правової інформації.

Однак, напевно, чи подальший розвиток науково-технічної революції дозволить зупинитися на рівні використання ЕОМ у праві лише як сховищ формалізованих норм. Не виключено, що в перспективі з'явиться можливість використання також і аналітичної функції штучного інтелекту в сфері права. У цьому випадку воно вже обмежуватиметься розумінням правової інформації лише як сукупності зведень про діючі юридичні норми. Але якщо навіть не йти у галузь юридичної фантастики, те ширше розуміння правової інформації буде потрібним. Скажемо, що практично будь-яка взаємодія права з іншими соціальними факторами, явищами і процесами громадського життя породжує відповідний потік інформації. Чому приділяється цьому така увага? Справа в тому, що саме від повноти інформаційних зведень про соціальний розвиток права значною мірою залежить подальший розвиток правової системи. Іншими словами, від повноти соціальної інформації залежить динаміка власне правової сфери. Від того, якою мірою суспільству буде відомо про ефективність соціальної дії права і, навпаки, про те, наскільки великі збої в її дії залежатимуть і відповідні акції суспільства, організовані в державі по

коректуванню функціонування правової системи. І напевно ці акції будуть адекватними реальним правовим потребам суспільства, якщо правова інформація обмежуватиметься нормами, що містяться у формальних юридичних джерелах.

Засіб соціально-правового впливу у цьому випадку розглядається як структурний аспект механізму соціальної дії права. При цьому з'ясовується, яким шляхом, за допомогою яких засобів правові вимоги переводяться в соціальну поведінку на всіх рівнях його дії – суспільства, колективу, малої соціальної групи, особистості.

Насамперед підкреслимо, що оскільки право живе, воно не може не сигналізувати про свою дію. При цьому маються на увазі два основних види інформаційних сигналів у праві. По-перше, це сигнали про об'єктивність юридичних норм, тобто про їхню відповідність правовим потребам суспільства. Суть цієї інформації полягає в тому, що коли вона є, це свідчить про дію права. При цьому існують два можливих варіанти: або воно діє в силу своєї адекватності соціально-економічним потребам і реальним соціальним умовам, або дія штучна, ініційована за тими чи іншими наказами державної влади. У будь-якому випадку це інформація «для науки» – її аналіз дозволяє виробити відповідні практичні рекомендації з удосконалювання законотворчого і правозастосовного процесу. Але цей вид інформації більшою мірою лише побічно впливає на соціальну дію. Безпосереднє відношення до останнього має другий вид інформаційних сигналів – сигналів раціонального характеру, тобто про право в юридичному значенні, про зміст юридичних норм. Отже, інформаційні сигнали є одним з елементів механізму соціальної дії права.

Одним із джерел правової інформації є норми. Однак, це зовсім не означає, що самі собою норми забезпечують функціонування механізму. Для того, щоб він діяв, вимагаються відповідні соціальні умови, що дозволяють цій нормі втілитися в суб'єктивному праві. Лише відтоді настає можливість включення в механізм наступного елементу – юридичних фактів, чи фактичних складів. Це юридичний засіб перекладу абстракцій юридичних норм, соціально здатних втілитися в суб'єктивному праві правовідносин.

Але в цьому випадку знову створюється імовірність подальшого функціонування механізму соціальної дії права в двох напрямках – як власне соціальної дії, і як соціальної

протидії. Вибір того чи іншого напрямку вирішальною мірою залежить від самого суб'єкта правового спілкування. Таким чином, саме особистість, людина є в кінцевому підсумку головною, центральною ланкою в механізмі соціальної дії права. Разом з тим діалектика взаємодії особистості з різними соціальними факторами в процесі її діяльності у правовій сфері досить складна й неоднозначна.

Суб'єкт під впливом інформаційного і психологічного впливу права вже певною мірою (раціонально і психологічно) підготовлений до діяльності в правовій сфері. При цьому негативна психологічна установка, будучи «накладеною» на юридичний факт, може обумовити таке функціонування механізму соціальної дії права, яке можна назвати антиправовим, тобто викликати правопорушення. Зрозуміло, не сама соціально-деформована свідомість безпосередньо тягне за собою протиправну діяльність суб'єкта.

Дефекти правосвідомості, негативна психологічна установка особистості мають глибшу суть, аналіз вимагає з'ясування цієї залежності. Крім того, не можна забувати про соціальні умови. При соціологічному аналізі дії елемент механізму набуває виняткового значення. Його роль аж ніяк не обмежується можливістю опосередкування юридичних норм в імперативних правах. Навіть при наявності юридичного факту і відповідної психологічної установки особистості соціальні умови можуть поставити особу у таке становище, за якого вона не зможе реалізувати свою негативну установку. Не можна також залишати поза увагою те, що, вступаючи в правовідносини на підставі втілених у суб'єктивних правах юридичних норм, особистість не може так чи інакше не відчувати морального та правового регулювання.

Опосередкування абстрактної норми в суб'єктивних правах уже свідчить про реалізацію права, про те, що воно соціально діє. При цьому в залежності від сфери правового регулювання реалізація може завершитися вже на рівні правових зв'язків (конституційні права, право власності). В інших випадках правовий зв'язок, що виникає при опосередкуванні юридичних норм у суб'єктивних правах, може бути лише етапом у соціальній дії права, на якому його характер ще не може розкритися цілком, оскільки самі особливості відносин, що потрапляють у сферу права, допускають наявність,

як мінімум, двох суб'єктів, а отже, потрібен наступний етап – реалізація права в правовідносинах.

Соціальна дія права на рівні правовідносин допускає взаємодію суб'єктів, які володіють правами й обов'язками. Правовідносини – це конкретний правовий зв'язок суб'єктів. Саме суб'єктів, а не просто конкретного суб'єктивного права одного суб'єкта і конкретного юридичного обов'язку іншого. Зрозуміло, у практичних цілях при спеціально-юридичному аналізі галузевого правового матеріалу потрібно здійснювати саме таке розкладання на права та обов'язки.

У ширшому, соціологічному плані, очевидно, треба мати на увазі, що правовідносини – це складний зв'язок суб'єктів, особистостей між сторонами (фізичними та юридичними особами), а не просто їхні права та обов'язки. І в цьому твердженні аж ніяк не міститься протиріччя відомому положенню: «немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав».

У цьому випадку передбачається лише те, що суб'єкт, вступаючи в правовий зв'язок, у тому числі й правовідносини з іншим суб'єктом чи юридичною особою, пов'язує своє конкретне право з кореспондуючими йому обов'язками, не абстрагується від інших своїх прав і обов'язків.

Стадії соціальної дії права. З викладеного вище впливає висновок про те, що у функціонуванні соціального механізму права можуть бути виділені принаймні дві основні стадії: формування соціальних передумов, і власне дія права. Причому перехід від першої стадії до другої можливий лише при наявності системи щонайменше трьох взаємозалежних факторів: юридичного факту (формальна підстава), що відповідає соціальним умовам (соціальна підстава), що відповідає психологічному орієнтуванню особистості (суб'єктивна підстава).

Коротко охарактеризуємо цей механізм в цілому. Існує залежність між правом як результатом правогенезу і дією права. Саме існування права виявляється в його дії. Із соціологічної точки зору безглуздо говорити про бездіяльне право, оскільки тоді воно вже не право, а юридична фікція. Діяти ж воно може лише в тому випадку, якщо у своєму юридичному вираженні у формі задоволення відповідатиме об'єктивно дозрілим потребам суспільства в праві, правовій природі соціальних відносин. Наявність права припускає і наявність інформації про право. Крім того, вони тісно пов'язані між собою стосовно системи соціальних умов, що відіграють значну роль у забезпеченні

функціонування соціально-правового механізму. У правовій державі вищим принципом стає «безумовне підпорядкування усього і всіх закону». Але дуже важливо, щоб сам закон був реальним втіленням правових початків, являв собою таку специфічну юридичну форму, у яку втілюється справді правовий зміст суспільних відносин і в якій адекватно відображається суверенна воля народу, об'єктивні потреби суспільства. Підведення чіткої правової основи як під правозастосовчу діяльність, так і під законотворчість, повинне бути справді демократичним процесом. Саме це дасть важливу гарантію проти волюнтаризму влади в ході нормотворчої і правозастосовчої діяльності.

3. Фактори реалізації права

Реалізація права – явище складне. Воно включає велике число формальних (офіціальних) і неформальних зв'язків і відносин. Різні ланки правозастосовчої підсистеми, посадові особи зобов'язані дотримуватися вимог закону і в той же час суб'єктивно оцінюють стан правопорядку, виробляють свої позиції з питань застосування закону, висловлюють думки і впливають на думки інших осіб, приймають рішення по конкретних справах, змінюють поточну практику, виступають з пропозиціями по удосконаленню законодавства тощо. Весь цей складний механізм матеріально-правових, процесуальних, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин утворює правозастосовчу діяльність, досконалість якої є однією з важливих умов ефективності дії норми.

Завдання соціології правореалізації у зв'язку з цим полягає в тому, щоб установити названі фактори, виміряти ступінь їхнього впливу на правозастосовчу та іншу реалізуючу право, діяльність.

Проаналізуємо механізм реалізації (застосування) права детальніше. В узагальненій формі він може бути поданий як здійснення у певній правовій формі інтересів, потреб, відносин суб'єкта правозастосування в ході досягнення цілей, передбачених законодавцем.

Вихідними елементами правореалізації служать два феномени: юридична норма і соціальна ситуація, до якої вона безпосередньо відноситься. Зрозуміло, що не виникає питання

про правореалізацію, якщо немає самого факту, який отримує юридичне значення. Якщо норма існує, то належна ситуація відсутня (так, кримінальний кодекс не діє, доки не вчинений злочин). Але одна ситуація без обрання відповідної правової норми породити правозастосовчу активність не може.

Наявність же двох компонентів – норми і соціальної ситуації – викликає ланцюжок організаційних (якщо йдеться про установу) і психологічних (якщо діють посадова особа чи громадянин) подій: оцінка ситуації, аналіз норми, зіставлення розпоряджень норми з інтересами і мотивами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (і незастосування) норми, нарешті, прийняття рішень. У ході розвитку цього ланцюжка подій і діють названі соціальні фактори: особливості ситуації, інтереси, мотиви, характерні риси особистості суб'єкта, прогнозовані соціальні наслідки тощо.

Всі елементи (ланки) розглянутого ланцюжка можуть значно модифікуватися в залежності від дуже багатьох обставин. У тому плані, що нас цікавить, вкажемо лише на два з них.

Перший – юридичний різновид норми. Якщо дотримуватися відомого тричленного розподілу, то очевидна специфіка соціального механізму їх дії буде в тому, чиї інтереси відобразені: громадянина, державного органу, соціальної групи, суспільства в цілому. Звідси можливі колізії при правозастосовуванні і, як наслідок, розходження засобів, що використовуються державою для ефективної дії цих норм стимулювання, правове забезпечення, примус, погроза покаранням тощо.

Другий – потреба в проміжних актах права правозастосовчого характеру. При цьому, з одного боку, забезпечується повніша й надійніша реалізація вихідної юридичної норми (в усякому разі така ідеальна мета правозастосовчих проміжних дій), а з іншого – виникають різні перешкоди у виконанні вимог норми (в усякому разі така правозастосовча практика).

Не можна не враховувати також особливостей різних галузей права. Соціологія правореалізації, як і будь-якого іншого соціального процесу, цілком конкретна: у цій галузі знань вивчається не теоретична модель усіх уявних подій, а реальна життєва практика. А вона різна, чи йдеться, наприклад, про застосування Закону про державне підприємство (об'єднання), чи законодавства про охорону природи,

цивільного чи кримінального законодавства чи норм матеріального або процесуального права.

Вихідний пункт реалізації права – наявність норми, розрахованої на застосування певної ситуації для досягнення соціальних цілей. При цьому не можна не розрізняти мету, переслідувану державою і суспільством при конструюванні цієї правової норми, мету, якої прагне досягти суб'єкт (громадянин, організація, посадова особа). Обидві ці мети збігаються лише в ідеальному випадку. Ступінь досягнення при реалізації норми тих цілей, що були поставлені при її створенні, є показником ефективності дії норми. У свій час було висунуте положення, що «поняття ефективності правових норм може визначатися як співвідношення між фактичним результатом їх дії соціальним цілям, для досягнення яких ці норми були прийняті». Це конструктивне положення.

Чи сприяє реалізація названих норм досягненню цих цілей? Адже ж не можна вважати інтереси конкретної особистості чимось другорядним і, тим більше, припускати їхній повний збіг із загальнодержавними інтересами. Вони можуть не співпадати і навіть суперечити друг другу. Якщо, наприклад, суб'єкт вступає в конфлікт із законом.

Так чи інакше, якщо вивчати ступінь досягнення цілей норми, поставлених законодавцем, то стає очевидним, що вона визначається багатьма факторами, які іноді важко виділити, а ще важче – визначити міру їхнього впливу на кінцевий результат.

Для класифікації умов ефективності дії права велике значення має використання системного підходу. Правові норми повинні розглядатися як частина (елемент) складної соціальної системи, що включає в себе не лише правову надбудову в цілому (у тому числі й правові установи, правосвідомість і ін.), але й суспільні відносини неправового характеру, культуру, ідеологію, державні установи, громадські організації тощо. Кожен елемент соціальної системи, що має те чи інше значення для нормального функціонування права, у цій своїй якості може бути витлумачений як певна умова ефективності права. Однак, зрозуміло, ступінь значимості кожного елементу нерівноцінний: серед них може бути важливіший і менш важливий стосовно даної історичної обставини і зміст конкретної правової норми, умов її застосування і реалізації.

За останні роки намітилося два основних підходи до класифікації факторів, що впливають на ефективність норм, відповідно до визначення умов їхньої ефективності.

Один підхід пов'язаний із виділенням у зовнішньому середовищі, в якому діє право, основних об'єктивних і суб'єктивних властивостей, явищ і процесів, у взаємодії з якими правова норма впливає на поведінку громадян і різних соціальних груп.

Йдеться, наприклад, про такі групи умов ефективності правових норм: а) макросоціальні умови (реальні можливості суспільства, стан суспільної свідомості й ін.); б) умови, пов'язані з функціонуванням політичної і правової системи; в) мікросоціальні умови (малі групи, трудові колективи й ін.); г) особистісні умови суб'єкта, який реалізує право.

Є й інша підстава класифікації умов ефективності дії правової норми. У цьому випадку вони поділяються відповідно до елементів механізму дії права. З цього погляду умови ефективності дії норми будуть відноситися, по-перше, до самої норми, по-друге, до діяльності правозастосовчих органів і їх посадових осіб; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які дотримуються чи порушують вимоги правової норми.

У середині 80-х рр. група співробітників Інституту держави і права під керівництвом проф. А. М. Васильєва провела соціологічні дослідження процесу застосування норм різних галузей системи права (державного цивільного, господарського, екологічного й ін.). Дослідники вивчали реальний шлях від норми (закону, указу) до кінцевого результату – фактичної поведінки суб'єкта, заради якого була прийнята ця норма.

Шлях цей виявився тривалим і складним. Стало очевидним, що в середньому від видання норми до перших фактів її застосування в кінцевій ланці (громадянином, організацією, посадовою особою) проходить близько року. Цей час витрачається на те, щоб довести первісну норму до відомих правозастосовувачів і кінцевих результатів, на прийняття актів, що конкретизують переважно відомчі інструкції, на видання актів виконавчого характеру (судові рішення, розпорядження органів влади й управління тощо.)

Автори дослідження сформулювали ряд загальних умов ефективності правозастосовчого процесу. До них відносяться якість вихідної норми, наявність потрібних ресурсів для її

застосування (матеріальних, кадрових, організаційних), оптимальність юридичного механізму застосування норми, що передбачає відповідальність за невиконання норми.

4. Механізм переконання і примусу

При реалізації права використовуються не лише «природні» фактори поведінки – інтереси, потреби людей, але й додаткові, зовнішні – засоби впливу, покликані стимулювати соціальнокорисну поведінку і запобігати суспільно-шкідливим вчинкам. Соціально-правові дослідження ще здавна були спрямовані на те, щоб визначити ефективність виховних, стимулюючих, попереджувальних і примусових заходів впливу в інтересах дотримання вимог права (див. дані дослідження).

Відома робота кримінолога М. М. Ісаєва, який у 1924 році вивчав фактори, що впливають на дотримання громадянами кримінально-правових заборон (опитано понад 300 осіб.). Наведемо отримані ним дані про причини, що утримували опитаних осіб від здійснення злочинного поводження. Пояснення опитаних	чоловіки в %	жінки в %
Совість не дозволила	24,3	36,0
Страх покарання	19,6	20,0
Ніяково перед людьми	3,8	4,0
З відрази до вчинку	30,8	28,0
З принципових розумінь	19,6	12,0
З нерішучості	1,9	—

Як бачимо, не один лише страх покарання утримував цих осіб від здійснення злочинів. Можна виділити три групи мотивів, що впливають на поведінку опитаних: 1) принципове негативне ставлення до злочину (куди, на нашу думку, відносяться пункти 1, 4.5). Цей мотив виражений у цілому в 75 – 80 % відповідей; 2) негативна оцінка злочину навколишніми (пункт 3) – близько 4 %; 3) страх перед покаранням – близько 20 %.

Дослідження, подібні тому, що проводилися М. М. Ісаєвим, тривали й надалі. Однак в останні роки при вивченні

правосвідомості різних категорій осіб були отримані дані, які свідчать про те, що розподіл мотивів поведінки з урахуванням загальнопревентивної дії права є досить стійким. Про це свідчать, наприклад, дані про мотиви, що утримували підлітків від злочинів. Більшість з них вважала такими мотивами моральні розуміння (будуть заподіяні неприємності батькам і вихователям – 33,8 %; утратять довіру друзів – 27,9 % опитаних). Побойовання несприятливих юридичних наслідків, у тому числі й санкції, утримували від злочинів лише 12, 29 % опитаних.

Опитування дорослого населення показало, що на першому місці серед стримуючих факторів у громадян оцінюється згода із законом, далі – страх утратити довіру близьких друзів, знайомих, а в самому кінці переліку – страх покарання й усвідомлення не вигідності злочину.

Лише 9 % міських жителів однієї молодшої промислової області посилалися на страх перед покаранням як на головний мотив, що утримує від злочину. У селі цей відсоток виявився ще вищим.

До подібних висновків привело вивчення правових позицій більше 4000 осіб дорослого населення, проведене співробітниками Інституту держави і права в ряді регіонів України та за її межами (див. дані дослідження).

Правова позиція	робітники в %	колгоспники в %	фахівці в %
Принципова	42,4	40,1	47,9
Острах санкції	21,5	24,7	20,0
Звичка (стереотип)	21,2	22,0	24,2
Інші причини	5,6	6,2	4,8
Важко відповісти	9,6	7,2	3,4

Та обставина, що переважним мотивом стримування від правопорушень є не побоювання санкції, а принципове позитивне ставлення до закону, згода з вимогами норм дуже показово з погляду характеристики рівня моральної свідомості населення.

Численні конкретні соціально-психологічні і правові дослідження показують, що уявлення про суворість відповідальності має немаловажне попереджувальне значення. З наведених вище даних видно, що для певного прошарку

громадян страх перед законом відіграє стримуючу роль. Саме в цих межах і варто розглядати питання про значення суворості майбутнього покарання.

І. І. Карпець наводить результати проведеного опитування понад 200 громадян у віці від 25 років. Вони свідчать про те, що багато громадян неправильно уявляють собі характер санкцій карного закону. А це, безумовно, негативно позначається на його силі. Так, 40 % опитаних не знали, що максимальний термін позбавлення волі досягає 15 років. Інші ж стверджували, що максимальні терміни покарання складають 20 і 25 років, але в силу «заліків робочих днів» вони не відбуваються і покарання є нереальним. На основі подібних уявлень у деяких прошарках населення створюється дуже своєрідна психологічна атмосфера майже повної безкарності злочинців. «Ця обставина, – пише автор, – по-перше, знижує загальнопереджувальне значення покарання; по-друге, стимулює нестійких людей у критичних для них ситуаціях йти на правопорушення; по-третє, породжує необґрунтовані вимоги «посилити», «підсилити» покарання.

За даними А. І. Марцева, з 147 обстежених ним злочинців 90 в момент здійснення злочину не боялися покарання, ставилися до нього байдуже. Однак після засудження й направлення в місця позбавлення волі страх покарання у багатьох посилювався. Це свідчить про те, що загальнопревентивний вплив кримінально-правових норм був недостатнім, неадекватним справжній суворості юридичних наслідків злочину.

Особливо наочно це спостерігається стосовно підлітків. За даними К. Е. Ігошева, 28,7 % з числа опитаних ним неповнолітніх правопорушників заявили, що не знали про кримінальну відповідальність за вчинені ними діяння, а 4,1 % «чули, але не вірили». Багато хто сказав, що про відповідальність вони знали («посадять на п'ятнадцять діб, «покарають у школі», «посварять на роботі» і ін.), але не думали про кримінальне покарання. Близько 9 % підлітків і 5 % юнаків указали на невірні уявлення про кримінальну відповідальність як на одну з головних причин здійснення ними злочинів.

З усіх цих даних можна зробити висновок, що характер юридичних наслідків вчинку, у тому числі й ступінь суворості покарання, входить до числа факторів, які здійснюють у ряді випадків істотний вплив на вибір варіантів поведінки. Зрозуміло, значення цього фактора стосовно різних типів

особистості різне. Людина з високим рівнем моральної свідомості не має потреби в зважуванні «вигод» від злочину чи «ризиків» зі суворою санкцією; вона вже в силу своїх моральних переконань не зробить діяння, забороненого законом. З іншого боку, деякі небезпечні злочинці здатні вчинити тяжкий злочин, незважаючи на знання закону і сувору санкцію, що їм загрожує.

Принципова позиція, однак, мусить бути незмінною: головне в загальнопревентивному впливі права – це розуміння його цінності, потрібності, обов'язковості для ефективного функціонування соціалізованого суспільства, а це пов'язане із загальним підвищенням морально правової культури і правосвідомості громадян. Вплив страхом не може виступати як метод виховання. Виховання страхом, погрозами – це минуле людського суспільства, найгрубіший спосіб впливу на людей. В міру розвитку нашого суспільства, покарання все більше вбиратиме в себе риси не стільки каральної міри, скільки виховної. Це стосується й інших видів санкцій правоохоронної системи.

Особливо важливо при призначенні і відбуванні покарання забезпечити реалізацію принципу справедливості. Стосовно юридичної відповідальності цей принцип виявляється в таких її властивостях, як диференціація та індивідуалізація, що припускають призначення покарання відповідно тяжкості зробленого правопорушення, з урахуванням особливостей особистості винного.

Дотримання міри в сполученні суворості й м'якості призначуваного покарання – складне завдання. Неправильне рішення послаблює не лише загальне, але й спеціально-превентивне значення відповідальності. Надмірно суворі покарання породжують почуття несправедливості, послаблюють прагнення стати на шлях чесного трудового життя. Випадки рецидиву після тривалих термінів позбавлення волі зустрічаються набагато частіше, ніж після виправних робіт чи інших покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства. З іншого боку, надто м'яка міра покарання може бути сприйнята засудженим як «прощення» і теж виявиться неефективною.

Соціально-правові дослідження показують, що значення санкції реалізується головним чином через її позитивний зміст, що забезпечує потрібну соціалізацію особистості. Якщо цього немає, то мета покарання досягається рідко. У ході досліджень виявлено, що після відбування одного року позбавлення волі припинили підтримувати зв'язок зі своїми колишніми трудовими

колективами 86 % засуджених, а після трьох років – 97 %. У таких осіб рецидив виявився згодом значно вищим, ніж у засуджених, які зберегли колишні зв'язки. Подібну ж негативну роль відіграє і розрив стосунків з родиною. Вивчення показало, що з числа засуджених, які розірвали шлюб під час відбування покарання, вчинили нові злочини 24 %, а з числа тих, хто підтримував нормальні стосунки з родиною, – лише 7 %.

Деякі види покарань, що ще зберігаються в кримінальному кодексі, майже позбавлені виховних початків, їх роль у виправленні засуджених надто незначна. До таких видів відноситься, наприклад, заслання. Рецидив після його застосування складає близько 25 %, що майже утричі перевищує рівень рецидиву виправних робіт. Автори, які вивчали цю міру, зазначають, що неефективність заслання в першу чергу розуміється ними як дуже слабкий виховний потенціал. Не випадково і судді застосовують заслання вкрай рідко: особи, яким заслання призначалося як основне чи додаткове покарання, складають всього 0,2 % від загального числа засуджених.

Ці приклади ще раз підтверджують, що зміст примусового впливу права полягає не в тому, щоб позбавити правопорушника тих чи інших благ, а щоб використовувати суворі засоби для його виправлення і перевиховання. І лише тією мірою, якою застосовувані засоби здатні сприяти процесові виправлення, коли вони можуть бути ефективними, а отже, і припустимі в цивільному праві.

Останнім часом почали знову луhati голоси про потребу посилення репресій, підвищення санкцій. Мотивується це головним чином зростанням злочинності.

Насамперед задамо собі запитання: чи є в нашому сучасному суспільстві соціальні групи, взагалі не зацікавлені у встановленні стійкого суспільного порядку, огороженого від злочинності й корупції? Вони зводяться, з одного боку, до «діячів» тіньової економіки, карних злочинців, а з іншого, – до нечисленних екстремістськи настроєних груп, у тому числі й націоналістичного спрямування. І тих, і інших до прихильників реформ віднести, звичайно, не можна. Та й до консервативних сил, що скептично ставляться до подій, які відбуваються, вони теж, мабуть, не туляться.

Насправді серед найширших верств населення лунає постійна вимога – зміцнити організованість і порядок, забезпечити стабільність і надійність повсякденних умов буття,

захистити від економічного безладу, насильства, обману, принижень гідності особистості. Це природний прояв процесів демократизації, зростання політичної, моральної і правової свідомості людей. Зрозуміло, що виконання такої вимоги тісно пов'язане з установленням чітких рамок поведінки, у тому числі й заборон і відповідальності.

Особливість ситуації полягає в тому, що розподіл між прогресивними і консервативними силами в цьому випадку визначається не самим по собі прагненням до порядку, а проходить усередині цієї позиції і залежить від того, якими методами обидві сторони мають намір цю мету здійснити. Та й розуміння самого поняття «порядку» різне, якщо не протилежне. Вибір тут, взагалі ж досить ясний: або будувати правову державу, або державу з командно-адміністративною системою. Іноді виражаються, мабуть, навіть ясніше: «Потрібна сильна рука» Це, як відомо, означає: закони можна відкласти.

Юридичні відомства, включаючи тих, хто готує законопроекти, ще не повною мірою усвідомили цю альтернативу і пов'язану з нею небезпеку – підірвати процес демократизації, скотитися до порушень законності минулих років, а тим самим – зупинити і демократичні процеси. Інакше не було б прагнення ухвалювати нормативні, особливо відомчі, акти з питань, що припускають широке, гласне обговорення і нормальну законодавчу процедуру; не було б і спроб розширювального тлумачення законів. Особливо неприпустимим є те, що подекуди відроджуються спроби використовувати методи, здавалося б, уже назавжди засуджені нашим суспільством: порушення процесуальних норм попереднього розслідування, затягування термінів розгляду справ обвинувачуваних, спрощення судочинства тощо.

Наше суспільство, як і будь-яке інше, не застраховане від безладу, протиріч, злочинів, конфліктів. Але якщо закон чітко визначає розумні правові межі людських вчинків, коли створені і строго дотримуються демократичні процедури, то і спалахнувший конфлікт може бути відвернений мирними і законними засобами. Ще важливіше усунути його причини. Якщо народ озлоблений, тяжіє до мітингів, демонстрацій, страйків, то для цього, очевидно, є об'єктивні і суб'єктивні причини.

Поступальний хід реформ найтісніше пов'язаний із подальшою демократизацією відносин між людьми, розширенням і зміцненням гарантій забезпечення і захисту передусім прав та інтересів особи як важливої умови успішного розвитку реформи.

5. Співвідношення права та влади та його вплив на соціальну дію правових норм

Група проблемних питань щодо механізмів взаємодії переконання і примусу, співвідношення права та влади, мають таке ж значення для соціології права, як і проблеми взаємозв'язку та взаємодії права і моралі. Недаремно окремі дослідники цих питань зазначають, що проблема співвідношення влади і права є однією з ключових у правовій науці й однією із найскладніших у суспільній практиці. Звернемось до цієї проблеми детальніше, щоб стало зрозуміло, чому вона становить такий інтерес.

Влада у загальному сенсі є здатністю впливати на діяльність, поведінку людей, тобто правом і можливістю керувати, розпоряджатись, під цим терміном розуміють також і політичне панування. У зв'язку з цим прийнято виділяти різні види (політичну, економічну, державну, сімейну), форми (панування, керівництво, управління, організація, контроль) та методи влади (авторитет, право, насильство). Нерідко ці методи розглядаються як прояв влади, але було б невірно ототожнювати владу з авторитетом, насильством чи правом.

Корелятом влади є повага – за своєю сутністю влада дійсно подібна до авторитету (адже навіть саме латинське слово «auctoritas», від якого походить слово «авторитет», перекладається як «влада»), який можна вважати одним із джерел влади, а з іншого боку – формою її втілення. Авторитет виражає загальноновизнаний вплив, що здійснює на переконання та поведінку людей певна особа, організація чи, приміром, вчення завдяки притаманним (або приписуваним) їм особливостям, властивостям і заслугам, які часто навіть не потребують постійного підтвердження.

На відміну від фізичного насильства влада є силою, що впливає одночасно на тіло, душу і розум, пронизує їх, підкоряючи об'єкта влади закону волі суб'єкта влади. Очевидно, що в силу цієї обставини з етико-філософської та релігійної точки зору влада потребує виправдання, зокрема, з позицій ортодоксального християнства вона вважалася грішною за будь-яких обставин, а деякі мислителі навіть вбачали у ній щось демонічне: «Воістину це демонічна сутність влади: вона навіть там, де людина бореться за ідеальну мету найвищою мірою самовіддано, вважаючи успіх міцним тільки тоді, коли вона з

винятковою життєвою силою відстоює свій власний інтерес, рішуче здійснює своє власне бажання, пов'язуючи жагуче прагнення до власної значимості безпосередньо зі своїми справами. Хто має владу, той одержимий нею». Таким чином, етичну цінність влада являє собою тоді і тільки тоді, коли вона таким чином спрямовує того, хто її поважає, що той здатний на реалізацію більшої кількості високих цінностей за відсутності безпосереднього тиску з боку влади.

Коли розглядається взаємозв'язок понять «право» і «влада», під владою розуміється не будь-яке панування (економічне, духовне тощо), а тільки соціологічно-правовий вимір проблеми – панування у сфері організації суспільних відносин та управління, тобто у певній системі підпорядкування, в якій воля одних осіб є імперативно обов'язковою для інших осіб.

У межах об'єктивізму як способу обґрунтування права правовий порядок вважається виявом існуючих владних відносин. На думку Т.Гоббса, оскільки люди вирішили утворити державу та підпорядкуватись володарю, щоб отримати захист і можливість гуманного життя, то добре – лише те, що правитель санкціонує, все ж інше, таким чином, є поганим. «Влада, а не істина творить закон» – кредо цього напрямку. Якщо ж звернемося до поглядів мислителів попередніх епох, то Н.Макіавеллі, приміром, взагалі не роз'єднував цих понять.

Для засновника правового позитивізму Дж.Остіна закон – це наказ, правило, встановлене для панування однієї особи, що мислить, над іншою. При цьому він відрізняє закон від такої команди, яка подається з приводу конкретного випадку, вважаючи законом лише команду чи наказ, що зобов'язують завжди діяти певним чином (або утримуватись від певних дій).

Про можливість певного отождолення права і влади говорять деякі сучасні дослідники, що розвивають традиції аналітичної юриспруденції, а також послідовники «етатистського» позитивізму, які вбачають позитивність права у встановленні його державною інстанцією («авторитетом»). Для них, таким чином, право існує в актах цього «авторитету» (санкціонованих державою законами, постановами, договорах, звичаєвому праві тощо).

При цьому слід розуміти, що право і влада – хоч і взаємопов'язані, але не тотожні поняття. «Право вимагає влади ... влада є невідворотною», – пише С. С. Алексєєв і в той же час

називає владу «антиподом права», вірно вказуючи на неоднозначність взаємозв'язку цих явищ. Право не може існувати без влади, тому що тільки державна влада за своєю природою здатна забезпечити точну і своєчасну реалізацію правових норм за допомогою своїх правоохоронних інституцій. Водночас вона може і протидіяти праву, деформувати його у власних інтересах, замінювати його сурогатами «революційної правосвідомості» тощо.

Таким чином, влада наповнює правові веління силою, а право забезпечує легальний статус і встановлює правила реалізації влади. Їх взаємодія і взаємопроникнення відбувається в межах такого специфічного політико-правового інституту як держава. З одного боку, держава гарантує, забезпечує, охороняє право, надає йому владного характеру, а з іншого – право є головним регулятивним інструментом в її розпорядженні, який вона використовує для забезпечення соціальної стабільності та суспільного порядку. Реалізуючи цю та інші внутрішні функції, у правовому регулюванні політична влада спирається на авторитет, використовує як засоби переконання, так і засоби примусу.

Як правило, фізичний примус застосовується лише тоді, коли вичерпано всі інші засоби влади, адже політичне панування припускає не лише примус з боку правлячої меншості, а й згоду більшості підкорятися, зумовлену усталеними суспільними традиціями, звичкою людей до покори, їхнім страхом, байдужістю, чи переконанням у тому, що правляча еліта виражає інтереси народних мас.

При цьому арсенал примусових ресурсів влади досить різноманітний: від використання правових імперативів до застосування фізичної сили і зброї. Психічний примус несе у собі погрозу застосування сили і виконання покарання і має запобіжний характер. Фізичний примус накладає на людину ті чи інші обмеження у свободі дій, пересування, вибору місцезнаходження тощо. Фізичний примус спирається на судову, адміністративну, політичну панування, а також збройну організацію держави (збройні сили, поліцію, внутрішні війська, виправні установи тощо).

Крім прямого «інструментального» примусу можна говорити про фактичне існування в будь-якій державі «символічного» примусу і насильства. Терміном «символічне насильство», введеним у науковий вжиток французьким соціологом П. Бурдьє, позначають нав'язування

державою своїм громадянам норм, ідей, принципів, ціннісних установок і стереотипів, які набувають у масовій свідомості природного характеру.

Із зовнішньої сторони примус характеризується силовим впливом суб'єкта на об'єкт, який здійснюється всупереч вольовим прагненням об'єкта або при їх ігноруванні (в цьому сенсі примус відрізняється від насилля тим, що при застосуванні останнього заперечується саме існування власних інтересів об'єкта насилля).

Таким чином, легітимну політичну владу в певному сенсі можна розглядати, як організований суспільством *правомірний* примус. Легітимність влади означає її сприйняття населенням у якості правомірної та справедливої. Тобто влада, яку приймають народні маси і яка спирається на їх добровільну згоду підкорятися, а не нав'язується їм силою, вважається легітимною. Якщо ж правляча група не користується народною довірою і змушена постійно вдаватися до засобів примусу, владу такої групи прийнято вважати нелегітимною. Легітимність політичного явища не означає його юридично оформленої законності, а тому легітимацію не слід змішувати з легалізацією, а легітимність – з легальністю, тобто законністю.

Політичність влади означає, що примус (в т.ч. фізичний) як специфічні засоби влади монополізовані й зосереджені у спеціально створених суспільством інститутах, органах і установах, що в сукупності становлять державу. Право на силу, примус стосовно можливих антисоціальних дій громадян у такий спосіб вилучається у приватних осіб (чи груп) і передається державі, в особі якої примус і насильство стають законними, тобто, за висловом І. Канта, отримують легальність.

Похідним від поняття легітимності є поняття легітимації. Легітимація – це процедура суспільного визнання чи підтвердження законності якого-небудь права чи повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політико-правових відносин, режиму влади, що панує, його пояснення чи виправдання. За класифікацією, запропонованою М. Вебером, легітимація може бути традиційною, харизматичною і раціонально-правовою. Найважливішими принципами легітимації вважаються суверенітет народу і права людини. Легітимація (на відміну від легалізації) не має юридичних функцій і не є правовим процесом, однак при цьому вона є необхідною умовою дотримання законів усіма членами суспільства.

Якщо у відкритому суспільстві влада лише забезпечує дієвість права, то в умовах тоталітаризму влада, по суті, намагається поглинути право, перекладаючи його функції на законодавство, в основі якого лежать виключно інтереси владної верхівки, та апарат державного примусу, так звані силові структури, каральні органи тощо. Таким чином, взаємозв'язок права і влади, особливості якого були висвітлені вище, в тоталітарному суспільстві набуває найбільш суперечливого, парадоксального характеру.

Як уже згадувалося, влада наділяє правові приписи своєю силою, робить їх загальнообов'язковими. З цього приводу доречними видаються слова А. А.Козловського про те, що «нав'язувальний характер порядку говорить про силову природу права. Безсиле, безвладне право так само не право, як і ненормативна влада – не влада». Авторитарна і, особливо, тоталітарна держава є виразом могутньої, потужної державної влади абсолютного порядку, тому силовий компонент права в такому суспільстві реалізується максимально.

Разом з тим, право за своєю природою протистоїть тоталітаризмові, оскільки той пригнічує іншу сутнісну ознаку права – свободу. «Влада, – як підкреслює С. С. Алексєєв, – особливо – влада політична, державна, яка і робить «право правом», у той же час – явище якоюсь мірою з ним несумісне, що виступає стосовно права у вигляді протидіючого, а часом і далекого, гостро ворожого фактора». Джерела цієї ворожості влади праву криються у глибокій суперечливості влади, у тому, що, будучи необхідним і конструктивним елементом організації життя людей, управління суспільством, влада в той же час володіє такими іманентними якостями, які у процесі ствердження і зміцнення влади можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу. Ця владна сила здатна зменшувати роль права, перетворювати його на «служницю» влади, таким чином фактично утворюючи неправову реальність.

Перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму пов'язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, але і з глибинними змінами у правовому бутті. Очевидно, що в суспільстві, яке трансформується, політико-правові проблеми набувають особливо гострого соціального звучання і потребують

фундаментального філософського осмислення та наукового дослідження з позицій соціології права.

Забезпечення демократичних правовідносин між державою і людиною на основі інституту відповідальності держави перед особою – це перше і основне завдання у посттоталітарному суспільстві. Державно-владний характер права є однією з його ключових ознак, оскільки забезпечує загальнообов'язковість правових норм, водночас, саме влада держави всупереч своєму істинному призначенню «обвалює на людину найстрашнішу, невідворотну біду – державне свавілля». У недемократичній державі визнається тільки відповідальність громадянина перед державою, яка немовби дарує йому права і свободи та визначає його обов'язки. Відповідальність держави перед особою є дієвим способом обмеження політичної влади держави. Він виявляється у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; у прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян; у наявності реальної відповідальності посадових осіб за невиконання їх обов'язків перед суспільством і особистістю тощо.

Відповідальність держави перед громадянами забезпечується системою гарантій, до яких належать: 1) відповідальність уряду перед представницькими органами влади; 2) конституційна, дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна і кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення прав і свобод громадян; 3) процедура імпідменту, тобто притягнення до відповідальності та судового розгляду справ вищих посадових осіб держави.

У свою чергу свобода особи не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена інтересами і правами інших осіб. Від кожної людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання її обов'язків перед суспільством, державою, іншими людьми.

Тоталітарні державницькі ідеології вважаються основним джерелом небезпеки поглинання права владою, тому становлення демократичного суспільства супроводжується надіями народних мас на якісні зміни у характері правового регулювання. «Право повинно служити інтересам народу, а не влади» – під таким гаслом зазвичай здійснюється реформування політико-правової системи. При цьому в суспільстві, в якому механізми політичного протистояння ще не відпрацьовані

належним чином, досить важливим питанням у процесі суспільно-політичної трансформації є проблема правової регламентації боротьби за владу та її реалізації. Прийшовши до влади під прапорами демократичних перетворень, політичні еліти нерідко спокушаються повнотою влади, необмеженими можливостями своїх попередників.

В сучасних умовах розвитку незалежних демократичних країн на пострадянському просторі слід звернути особливу увагу на політичні сили, що діють за формулою «влада заради влади». Здобувши перемогу в процесі політичних змагань ще не досить стійкого демократичного суспільства, надалі вони намагаються втримати повноту влади будь-якою ціною. Ці тенденції, влучно охарактеризовані Дж. Оруелом, який відзначав, що метою репресій є репресії, метою катування – катування, метою влади – сама влада, безумовно повинні обмежуватись правом.

Правотворчість, таким чином, покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу закону на інструмент протиправного утримання влади. Контроль за діяльністю влади повинна здійснювати як власне громадськість, так і опозиційні сили, гарантії безперешкодного функціонування яких також мають бути законодавчо закріплені.

У процесі трансформації права на пострадянському просторі стало зрозуміло, що для належного функціонування інституцій громадянського суспільства необхідні не лише правові, але і політичні, культурні, економічні й організаційні гарантії законності та правопорядку. Слід усвідомлювати, що головною метою спільноти в перехідний період є недопущення усунення власне суверена (українського народу) від влади, адже це неминуче призведе до поглиблення кризових явищ в економіці та суспільному житті.

Література до теми 5

1. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
2. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. /

О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.

3. Бобровник С. Правовий конфлікт : поняття, ознаки, природа та різновиди / С. Бобровник // Вісник Акад. правових наук України. – Х. : Право, 2011. – № 1(64). – С. 26–33.

4. Бурлай Є. Методологічне значення категорії «конфлікт» і проблема праворозуміння (до основ конфліктологічної проблеми права / Є. Бурлай // Право України. – 2014. – № 6. – С. 149–157.

5. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.

6. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58-77.

7. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : [підруч.] / Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 563 с.

8. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О. : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.

9. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47-59.

10. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.

11. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.

12. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Карась А. Г. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького., 2014. – 16 с.

13. Кобан О. Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.
14. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.
15. Лунеев В. В. Соотношение криминальных реалий и теорий права в России // Актуальные аспекты анализа и обобщения современного правоведения : сб. науч. тр. / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2015. – № 4. – С. 110–114.
16. Луців О. М. Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Луців. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 16 с.
17. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41-54.
18. Марченко М. Н. Понятие и предмет социологии права / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2012. – № 5. – С. 21–37.
19. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.
20. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.
21. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.
22. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.

23. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 580–583.
24. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [моногр.] / Н. П. Свиридюк. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2012. – 203 с.
25. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60-66.
26. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
27. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
28. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский] ; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
29. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
30. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.
31. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.
32. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.
33. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.
34. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.

35. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андреев, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.

36. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.

37. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

38. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 6. Особливості правової соціалізації особистості

1. Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації
2. Основні концепції соціалізації
3. Особливості правової соціалізації

1. Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації

Соціалізація – процес інтеграції особистості в соціальні групи, організації та інститути шляхом накопичення знань про оточуюче соціальне середовище, формування системи цінностей особистості, засвоєння загальноприйнятих взірців поведінки. Зауважимо, що наша життєдіяльність відбувається в межах обмеженої кількості соціальних груп, організацій та інститутів. Тому твердження, що ми живемо в такому-то суспільстві і взаємодіємо з ним, – досить абстрактне. Наша взаємодія із суспільством в цілому відбувається опосередковано через групи належності, на ступінь зв'язку з ними і відповідно їх вплив. Тому ми засвоюємо системи цінностей та норм поведінки суспільства вже трансформовані у відповідності до інтересів групи, передусім яка стала референтною (особливо значущою). Та й знання про оточуюче соціальне середовище ми дістаємо одразу ж з конкретним емоційним забарвленням. Будь-яке соціальне явище ми пізнаємо не просто як абстрактний факт, а з оцінкою відповідності цього явища інтересам нашої референтної групи в даний момент. Причому в якості референтного може виступати і конкретна особа, яка належить до іншої групи.

У наведеному нами визначенні чітко виділяються три основні феномени соціалізації: накопичення знань про суспільство, формування системи цінностей, засвоєння загальноприйнятих норм поведінки. Крім того, ми навели ще один, на нашу думку, базовий феномен соціалізації – засвоєння інтересів групи, до якої належить людина. Отже, в соціології виділяють такі **провідні феномени соціалізації**:

- засвоєння комплексу інтересів референтної групи, спільних та конкуруючих їй груп і суспільства в цілому;
- накопичення знань про суспільство;
- засвоєння системи цінностей;

– засвоєння діючих у суспільстві соціальних норм.

Останньому феномену процесу соціалізації в межах нашої теми ми повинні приділити окрему увагу, оскільки мусимо розглянути не просто соціалізацію особистості, а її правову соціалізацію. Загальновідомо, що право – це санкціонована державою загальнообов’язкова сисТема приписів, які діють у часі і просторі.

Ми погоджуємося з авторами, які стверджують, що правова, політична, економічна й інші соціалізації проходять за законами загальної соціалізації. Специфіка полягає лише у специфічності самих суспільних відносин та системи ціннісних орієнтації, що їх засвоює людина. Отже, розглядати питання правової соціалізації, не знаючи азів загальної теорії соціалізації, неможливо. Тому ми пропонуємо розглянути загальні закономірності соціалізації, а в останньому питанні – підкреслити специфіку правової соціалізації.

Соціологи взяли за аксіому твердження, що процес соціалізації починається від народження і триває до смерті. В той же час кожному з нас зрозуміло, що протягом життя насиченість та сутність процесу соціалізації досить неоднорідні. Саме тому існує потреба провести періодизацію процесу соціалізації. Проблемами процесу соціалізації займалася значна кількість вчених-суспільствознавців, тому в соціології існує не одна періодизація процесу соціалізації. Ми пропонуємо узагальнену, що поєднує найпоширеніші.

Стадії соціалізації

Стадія первинної соціалізації або стадія від народження до підліткового віку. На цій стадії дитина засвоює соціальний досвід некритично, пристосовується, адаптується, копіює, наслідує.

Стадія індивідуалізації. На цій стадії у дитини з’являється бажання виділитися серед інших. Дуже часто реалізація цього бажання лежить в площині критичного ставлення до прийнятих норм поведінки особливо в підлітковому віці, коли ще не дістала завершення сисТема цінностей особи. Лише у юнацькому віці (18–25 років) можна говорити про завершення формування в загальних рисах системи цінностей.

Стадія інтеграції. Ця стадія характеризується виникненням у особи нагальної потреби знайти своє місце в системі суспільного розподілу праці. За віковими рамками

стадія інтеграції охоплює найбільший проміжок часу життя людини – від початку самостійного життя і до смерті. Тому за суттю процесів, що відбуваються за час цієї стадії, доречно поділити стадію інтеграції на два етапи: трудової соціалізації, та посттрудової соціалізації.

Етап трудової соціалізації охоплює період зрілості людини, коли вона виступає суб'єктом суспільних відносин, активно відтворюючи соціальний досвід шляхом активної реорганізації та розвитку природного й соціального середовища.

Етап посттрудової соціалізації охоплює період життя людини, коли вона за своїми фізичними можливостями не здатна брати активну участь у виробничому процесі, спрямовує свою енергію на відтворення соціального досвіду шляхом передачі його молодим поколінням.

Із сказаного зрозуміло, що найбільш насиченими в плані накопичення соціального досвіду та формування системи цінностей є ранні стадії соціалізації. На стадії інтеграції особа лише адаптує окремі елементи вже сформованої системи цінностей до швидкоплинних суспільних відносин. Тому, розглядаючи питання інститутів соціалізації, ми повинні приділити увагу тим із них, які вносять вагомий вклад у формування особи на ранніх стадіях соціалізації.

Інститути соціалізації

Протягом усієї історії існування людства провідним інститутом соціалізації особи була, є і залишається **сім'я**. Як відомо, основною функцією сім'ї є відтворення нових членів суспільства як на біологічному, так і на соціальному рівні. При цьому народна мудрість свідчить, що з двох компонентів відтворення перевага віддається саме соціальному – «батько й мати не ті, хто породили, а ті, хто виховав». Унікальність інституту сім'ї полягає в тому, що батьки – перші люди, кого зустрічає в цьому світі дитина. Протягом тривалого періоду суспільство сприймається дитиною опосередковано, через батьківську сім'ю. В сім'ї соціалізація відбувається в умовах доброзичливості, довіри та високого рівня емоційної комунікабельності.

Наступним історично найдавнішим інститутом соціалізації виступають **групи дозвілєвої та виробничої діяльності**. При цьому для дітей та підлітків у першу чергу інститутом соціалізації виступає група дозвілєвої діяльності,

оскільки, як правило, вони не включені у виробничі процеси. Проблема дозвілля молоді присвячена не одна наукова робота. Адже від спрямованості дозвіллевої діяльності дитини значною мірою залежить – яку особу отримає суспільство в результаті соціалізації. Народне прислів'я попереджає: «З ким поведешся, того й наберешся». Сьогодні в умовах значної руйнації системи закладів культури, дозвілля молоді проходить у межах одновікових груп дозвілля, що утворилися за територіальним принципом. Діяльність таких груп дуже часто носить протиправний, а в багатьох випадках навіть злочинний характер. Стосовно старшого покоління, то, як правило, окремі представники групи виробничої діяльності (трудоий колектив) складають базу групи дозвіллевої діяльності особи.

Якщо перші два інститути соціалізації особи супроводжують людину з моменту виникнення людства, то наступні два з'явилися порівняно недавно. Так, система загальної середньої освіти склалась за часів СРСР. Сьогодні соціологи цей інститут умовно називають – **школа**. Ми кажемо умовно тому, що під «школою» розуміють не лише безпосередньо середні школи, але й дитячі установи дошкільної підготовки а також професійні училища та технікуми. В стінах цих закладів дитина перебуває в середньому третю частину активного періоду доби. Саме цей інститут, будучи елементом державної структури, найпіддатливіший адміністративному впливові. За умови наявності соціально доцільної загальнодержавної політики формування громадянина з активною життєвою позицією, інститут соціалізації – школа – спроможний ефективно проводити правову соціалізацію особи.

Наймолодшим інститутом соціалізації особи стали **засоби масової інформації** (передусім електронні). Можливості цього інституту до кінця ще не вивчені, та й вивчити їх остаточно просто неможливо, оскільки вони дуже швидко прогресують. Починаючи з 60-х років, у передових державах Заходу і насамперед у США активно ведуться дослідження впливу телебачення та «internet» на поведінку особи. Ці дослідження чітко встановили коефіцієнт кореляції (взаємозв'язку) між екранним насиллям та насиллям у реальному житті. При цьому не можна стверджувати, що електронні ЗМІ є абсолютним злом. Вони лише засіб передачі інформації, а контроль за змістом цієї інформації повинне забезпечувати суспільство.

Отже, основними інститутами соціалізації можна назвати: сім'ю, групи виробничої та дозвільної діяльності, «школу», електронні засоби масової інформації.

Видатний австрійський психолог, засновник психоаналізу З. Фрейд активно досліджував також і процес соціалізації. Зокрема, базисом його теорії психоаналізу стали положення щодо психологічних механізмів соціалізації. Він виділив такі механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, відчуття сорому та вини. Ці положення стали наріжним каменем положень соціально-психологічних механізмів соціалізації. На сьогоднішній день виділяють основні її соціально-психологічні механізми, і зокрема:

1. *Ідентифікацію* – визначення особою своєї належності до певної соціальної групи, що полегшує процес засвоєння різноманітних інтересів, норм, відношень, форм поведінки, властивих цій групі.

2. *Імітацію* – свідоме чи несвідоме відтворення зразків поведінки людей, яка є набуттям життєвого досвіду попередніх поколінь.

3. *Навіювання* – несвідоме відтворення особою внутрішнього досвіду, думок, почуттів та психічних станів осіб з найближчого соціального оточення.

4. *Соціальну фасілітацію (полегшення)* – форми поведінки суб'єктів взаємодії, які полегшують опонентів виконання соціальної ролі в процесі цієї взаємодії.

5. *Конформність* – такий стан особи, коли вона, не погоджуючись з приписами існуючих у суспільстві нормативних систем, поводить себе у відповідності до цих приписів, щоб не вступати в конфлікт із суспільством.

2. Основні концепції соціалізації

Теорії навчання. Навчанням соціологи називають більш або менш постійну модифікацію поведінки, обумовлену набуттям досвіду дій у тому чи іншому середовищі. Саме в навчанні людська істота, реагуючи на своє середовище, значною мірою видозмінює свою поведінку.

Навчання відбувається протягом усього життя – у сім'ї, серед однолітків, у школі, на роботі, а також у багатьох інших сферах життєдіяльності. Цей процес, як правило, робить

поведінку людини достатньо гнучкою для досягнення певних результатів. Крім того, це означає, що набуті в процесі навчання навички, у випадку коли вони не відповідають вимогам соціального середовища, можуть бути замінені шляхом нового навчання.

Виділяють такі два основні напрями навчання:

1) шляхом виправ, тренувань, тобто поведінковим навчанням;

2) шляхом спостереження поведінки інших осіб, тобто за допомогою так званого спостережницького навчання.

Біхевіористи стверджують, що людина навчається безпосередньо через переживання окремих подій і через діяння та бачення наслідків своїх дій. У таких процесах вона встановлює зв'язок між двома або кількома подіями. Наприклад, у дитини формується асоціація між увімкненою праскою та болючим відчуттям опіку, або між невідповідними уроками і двійкою і навпаки – добре виконаною домашньою роботою та п'ятіркою.

Процеси, у яких встановлюються такі зв'язки, в англійській мові дістали назву *conditioning* (ми називатимемо ці процеси тренуванням). Переважною формою такого навчання у людей є тренування – навчання, при якому поведінка змінюється через вплив на неї його наслідків. Цей вид навчання дістав назву дієвого тренування тому, що при цьому людина вдається до активного впливу на середовище, щоб отримати бажане або уникнути неприємного.

Процес, у якому одна подія збільшує ймовірність здійснення іншої події, називають підкріпленням (санкціонуванням). Взагалі підкріплення пов'язане із задоволеністю, комфортом, винагородою або із зняттям якоїсь неприємності, незручності чи неспокою. Як показують дослідження, значна частина людського життя структурується підкріпленнями.

Інший, також поширений серед людей шлях набуття досвіду – спостережницьке навчання, тобто процеси, під час яких людина навчається через взаємодію з іншими людьми в конкретному соціальному контексті.

Якщо б дитина навчалася лише шляхом особистого досвіду – через винагороду або покарання наслідків своєї поведінки – то висока вірогідність того, що вона б не доживала до дорослого віку. Наприклад, оволодіння навичками поводження з відкритим вогнем, електричним обладнанням на

рівні емпіричного досвіду значно підвищили б і без того досить високий рівень дитячого травматизму та смертності.

Але спостерігаючи за іншими людьми, а також спілкуючись з ними, людина навчається новим способам дій без того, щоб спочатку випробувати ці способи дії самостійно. Саме такий процес набуття досвіду дістав назву спостережницького навчання. Це навчання новим способам дій без попереднього їх випробування. Підґрунтям спостережницького навчання є здатність людини використовувати знаки для розуміння свого середовища та для поведінки в ньому.

Вербальні та ментальні (тобто словесні й розумові) знаки дозволяють нам уявляти події, аналізувати усвідомлений досвід, спілкуватися з іншими людьми, проектувати, конструювати, уявляти будь-які дії та виконувати заплановане.

Безумовно, стимули та підкріплення значно впливають на поведінку людини, але спочатку вона уявляє собі їх розумово за допомогою знаків. Саме з їх допомогою людина має можливість зрозуміти зв'язок між двома або кількома подіями. Наприклад, як правило, сама людина не пов'язує перші алергічні реакції свого організму з впливом певного подразника. Це допомагає зробити лікар чи інші, досвідченіші люди. Після цього людина намагається уникнути контактів зі своїм алергеном. Тобто, у цьому аспекті навчання відбулося.

Теорії розвитку особистості. Процеси, що лежать в основі тренування та спостережницького навчання, є однаковими для дитини й дорослого. Але цього не можна сказати про всі аспекти їх поведінки. Досить чіткі зміни у поведінці, що відбуваються зі зміною певних фаз життя, змушують вважати, що в різному віці вступають у дію суттєво різні процеси. Спираючись на подібні погляди, деякі вчені запропонували стадійний підхід до розвитку особистості.

Стадійна концепція припускає, що хід розвитку може бути поділений на якісно різні фази. Найпоширенішими теоріями стадійного розвитку є теорія розумового розвитку відомого швейцарського психолога Жана Піаже та теорія морального розвитку американського психолога Лоуренса Кольберга.

Згідно з теорією Жана Піаже, нормальна дитина проходить через чотири стадії когнітивного розвитку, тобто розвитку мислення.

Кожна з них визначається існуванням меж тих навичок, яким на цій стадії можна навчити дитину. Діти проходять ці

стадії у певній послідовності, хоча й з різною швидкістю та неоднаковими результатами.

Перша стадія – від народження до приблизно двох років – називається сенсорно-моторною. На цій стадії у дитини розвивається здібність координувати свою моторну активність із своїми сприйняттями, а також здібність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті образи об'єктів оточуючого світу. Наприклад, немовля спочатку звичайно кричить, коли мати йде від нього так, що воно її не бачить. Але вже приблизно через півроку немовля без страху залишається, коли навіть усі виходять з приміщення.

Друга стадія – від двох до шести або семи років – називається передопераційною. На цій стадії діти навчаються розрізняти знаки та їх значення, з'являється мова, вони починають малювати, малюнки репрезентують певні речі. Але на цій стадії діти ще не можуть відтворювати таку послідовність дій, яка потрібна для вирішення інших проблем.

Третя стадія – від 6-7 до 11-12 років – дістала назву стадії конкретних операцій. На цій стадії діти навчаються виконувати певні завдання суто розумово, «у своїй думці», або, як кажуть психологи, ментально. Вони усвідомлюють ідеї збереження маси, кількості речовини, виміру довжини, площини та об'єму.

Остання, четверта стадія – приблизно від 12 до 15 років або до дорослості – це стадія формальних операцій. На цій стадії стає можливим абстрактне мислення та створення гіпотез. Індивід навчається обдумувати кілька альтернативних рішень проблеми, робити дедуктивні висновки, думати про майбутнє, формулювати особисті цінності та ідеали. Подальший розумовий розвиток удосконалює здібності та навички, сформовані на цій стадії.

Теорія морального розвитку Кольберга. Ідеї стадійного розвитку гарвардський психолог Лоуренс Кольберг застосував для аналізу морального розвитку дитини – її здібностей розрізняти, що є добре і що погане. Вивчення моральних суджень дітей, підлітків та дорослих привело Кольберга до виділення трьох рівнів розвитку розуміння ними правил суспільства та соціальних експектацій. Перший рівень – передконвенційний, властивий більшості дітей віком до 9 років, деяким підліткам та багатьом кримінальним злочинцям. На цьому рівні моральні правила та очікування (експектації) є для

особи зовнішніми і вона їх виконує, щоб запобігти покарання або отримати винагороду.

Другий рівень – конвенційний – є типовим для більшості підлітків та дорослих. На цьому рівні правила навколишнього суспільства стають компонентами особистості людини. Вона підпорядковується соціальним правилам, щоб дістати схвалення інших людей, оскільки вважає своїм «обов'язком» підпорядковуватися соціальним нормам.

Третього рівня – постконвенційного – досягає, за даними Кольберга, менш ніж 5 відсотків американців. На цьому рівні людина розрізняє свої погляди та правила і очікування інших людей. І замість того, щоб сліпо сприймати правила суспільства, вона дотримується узагальнених моральних принципів, якими керується у своїй поведінці. Виходячи з таких принципів, людина оцінює конкретні закони суспільства як справедливі, обґрунтовані чи несправедливі, необґрунтовані. Ці етичні принципи можуть включати такі абстрактні поняття, як людська рівність, те, що називають «золотим правилом поведінки» («Не чинити іншому того, чого не бажаєш, щоб чинили тобі»), як повага до гідності кожної людської істоти.

Самість. Як відомо, малі діти розмовляють з ляльками, стільцями, деревами та безліччю інших речей і позначають їх знаками, надаючи їм ім'я. Але важливіше те, що на якомусь етапі вони навчаються застосовувати знаки для позначення і самих себе, називаючи себе ім'ям, як називають їх інші люди; дитина тим самим створює у своїй свідомості особливий об'єкт своїх ставлень – *самість*.

Самість – це індивідуально усвідомлене переживання людиною своєї особистої ідентичності, що є окремою від усіх інших людей та речей. Інакше кажучи, *самість* – це й усвідомлене людиною своє «я», уявлення, яке ви маєте про себе як окрему істоту, здатну думати, відчувати і діяти.

В українській мові люди визначають існування *самості*, коли вживають дієслова з часткою – *ся* (*сь*): наприклад, *оберігатися* (тобто – *оберігати себе*), а також у таких висловах, як «задоволений собою», «незадоволений собою», «контролювати себе», «перевіряти себе», «ненавиджу себе» тощо.

Тобто, людина взаємодіє не лише з іншими людьми, вона взаємодіє також і сама з собою. Через *самість* ми здатні спостерігати нашу власну поведінку, реагувати на неї та спрямовувати її тим чи іншим чином.

Поява та поступовий розвиток самості є центральним процесом в усьому комплексі процесів соціалізації. Самість не надається біологічно, а виникає у ході соціальної взаємодії. Орієнтуючись стосовно інших людей, ми складаємо про них певну думку та очікуємо, що вони говоритимуть та робитимуть. Але при цьому ми маємо скласти певну думку і про себе, визначити, як інші люди реагують на наші дії, та зрозуміти, що ми збираємося робити далі.

Значний внесок у розуміння цих процесів зробили відомі американські соціологи Чарльз Хортон Кулі та Джордж Герберт Мід.

Концепція дзеркальної самості Чарльза Хортон Кулі. На початку ХХ сторіччя Чарльз Хортон Кулі (1864–1929) використав метафору «дзеркало» для того, щоб описати, як у соціальному контексті виникає наша свідомість. Він дав назву «дзеркальної самості» поняттю про себе, яке формується у людини, коли вона уявляє себе з точки зору інших людей, тобто дивиться на себе так, як їй здається, що вони її бачать.

Кулі поділяв процес формування дзеркальної самості на *три етапи*.

Перший етап (уявлення про власний вигляд). На цьому етапі людина уявляє собі, який вигляд вона має на людях, як її люди сприймають. Особливо ті, ставлення яких до неї особливо важливе. В основному це члени сім'ї та друзі.

Другий етап (тлумачення реакцій інших людей) – людина уявляє собі, як інші люди оцінюють її вигляд. Хтось, наприклад, може дотримуватися думки, що повних людей інші люди найчастіше сприймають як непривабливих.

Третій етап (розвиток поняття про себе). Наприклад, людина може соромитися того, що вона «товста». Дзеркальна самість є суб'єктивним утворенням, яке не обов'язково відповідає дійсності. Людина може помилятися щодо того, як її сприймають інші. В той же час залежність формування самості від взаємодії з іншими людьми не означає, що наше розуміння самих себе радикально змінюється щоразу, коли ми беремо до уваги нову особу або нову ситуацію.

Соціологи розрізняють «самість-поняття» (себе-поняття) та «самість-образ» (себе-образ).

«Самість-образ» – це ментальне (розумове) бачення індивідом самого себе, яке є відносно тимчасовим, воно змінюється, коли індивід переходить з однієї ситуації до іншої.

Саме тому «себе-образ» ще називають ситуативною самістю, або ситуативним «я».

«Самість-поняття» – це усвідомлення себе крізь час – «справжнє я», або «я сам, яким я насправді є».

Відображення «себе-образів» у пам'яті – перелік позитивних та негативних ситуативних самостей – звичайно акумулюється в часі та робить свій внесок у побудову стосовно стабільного «себе-поняття».

Концепція Джорджа Герберта Міда. Подальшу розробку концепція Чарльза Хортон Кулі дістала в працях Джорджа Герберта Міда (1863–1931), який зробив до неї досить вагомий внесок.

З точки зору Міда, є два аспекти людської самості: «я» – суб'єктний аспект, та «мене», або об'єктний аспект. Наприклад, обмірковуючи, чи поскаржитися викладачеві на надто велике та складне завдання, студент може сказати собі: «Якщо я поскаржуся, викладач вважатиме мене ледачим та безпорадним. Краще я цього не робитиму». В цьому прикладі студент уявляє собі ставлення викладача. Роблячи це, студент розумово сприймає роль викладача та дивиться на себе як на об'єкт «мене». В той же час він виступає як суб'єкт, або «я», який вирішує, що краще не скаржитися. Використання займенників «я» та «мене» у цьому прикладі ілюструє суб'єктний та об'єктний виміри самості. Те, що стосується очікування інших людей щодо студента, є його «мене». Його реакція на ці експектації – це його «я».

Коли людина визначає напрямок своїх дій, вона припускає двоїтий підхід – від «я» та від «мене». І поведінка людини є результатом внутрішнього потягу та взаємодії між двома постатями самості. Звичайно, перед тим, як розпочати дію, «я» бере до уваги «мене», але іноді поведінка буває спонтанною, імпульсивною та непередбаченою. Тобто «мене» не завжди стримує імпульсивне «я».

В цілому концепція Міда стосовно самості виходить з того, що «я» рухає поведінку людини, в той час як «мене» – спрямовує її. Водночас Мід стверджував, що ключовою умовою розвитку самості є здібність користуватися мовою. Проводячи внутрішню розмову, звертаючись до себе самої та відповідаючи самій собі, людина викликає в собі такі ж почуття, як і в інших людей. Вона, наприклад, нерідко запитує себе: «Якщо я хочу,

щоб ця особа відреагувала таким-то чином, що для цього потрібно? Що спонукало б мене діяти таким чином?»).

Інакше кажучи, для Міда мислення – це внутрішня розмова, у якій знаки, особливо мовні, надають можливість людині відтворювати зовнішній світ у своєму внутрішньому світі.

Згідно Міду, діти звичайно проходять три стадії розвитку самості: стадію імітації, стадію гри (в когось) та стадію ігор (за правилами).

На першій стадії – імітації – діти віком до трьох років імітують людей з їх оточення без розуміння того, що вони роблять. Наприклад, дитина може робити вигляд, що вона мов би «читає» книжку, хоча читати ще не вміє. На цій стадії вона ще не виконує ролі, але готується сприймати стани інших людей та діяти так, як діють вони. Тому це стадія є також підготовчою до сприйняття соціальних ролей.

На другій стадії – «гра в когось», так би мовити, акторська гра, – діти грають в «дочку-матір», «лікаря та пацієнтів», «вчителя та учнів», «поліцейських та розбійників» тощо, тобто, діти намагаються брати на себе певні соціальні ролі. Під час такої гри вони вперше навчаються бачити навколишній світ з точки зору, яка не є їх власною.

Особливо часто дитина сприймає ролі людини, яка є центральною у її житті. У соціології така людина називається «значуща інша». У нормальних сім'ях «значуща інша» для дітей на цій стадії є, звичайно, мати або батько. Наприклад, дівчинка намагається поводитись із своєю лялькою саме так, як поводитьься мати з нею самою.

Третя стадія – ігри за правилами. Вона починається звичайно з раннього шкільного віку, коли діти починають брати участь у спортивних та інших іграх, що організуються за певними правилами. В колективних іграх діти мусять абстрагувати узагальнену роль виходячи з конкретних ролей окремих учасників. Уявлення про них поширюються, щоб охопити всіх людей однією ситуацією – тобто, «командою». Інакше кажучи, діти формують образ «узагальненого іншого». Вони приходять до бачення своєї поведінки з точки зору досить великої групи. І це готує їх до бачення своєї поведінки з точки зору тих чи інших соціальних груп і спільнот. І думати про свою поведінку таким чином – означає взаємодіяти у думці з самим собою з точки зору певної спільноти людей.

«Узагальнений інший» – це той механізм, через який індивід стає суспільством у мініатюрі. До складу такої особистості входять домінуючі ставлення його до суспільства. Соціальні психологи та соціологи називають цей процес інтерналізацією. У цьому процесі зовнішній соціальний контроль стає внутрішнім самоконтролем. Без цих інтерналізованих ставлень неможлива ані самість людини, ані спільне життя людей.

З точки зору концепції, що її розробив Мід, особистість виступає як структура тих статусів та ролей, які, коли вони інтерналізуються, стають самістю людини. Тобто, інгредієнти, з яких формується самість, це основні компоненти соціальної структури.

Водночас саме суспільство постійно відтворюється людьми через динамічну взаємодію між «я» і «мене» та поведінку, що є результатом цієї взаємодії. Тобто, не лише суспільство формує самість людини, але й самості людей формують суспільство.

3. Особливості правової соціалізації

На початку ми досить детально розглянули основні постулати теорії соціалізації. Нижче нам потрібно адаптувати їх до поняття правової соціалізації. Отже тепер ми можемо дати визначення поняття правової соціалізації.

Правова соціалізація – це процес накопичення знань про нормативну систему права, формування системи цінностей, у якій сама нормативна система права сприйматиметься як цінність (інтерналізація системи права), формування навичок поведінки, що відповідають приписам нормативної системи права.

В.М. Сирих пропонує таке визначення правової соціалізації: «Це процес інтеграції індивіда в систему правовідносин даного суспільства на підставі засвоєння усієї правової культури цього суспільства». В цьому випадку виникає потреба деталізації поняття правової культури. А. Р. Ратинов виділяє такі провідні її елементи:

- право, тобто систему норм, що виражають державне веління;
- правовідносини, як систему суспільних відносин, що регулюються правом;

- правові установи, тобто систему державних органів, що забезпечують правозастосування та правореалізацію;
- правосвідомість;
- правову поведінку, тобто систему практичної діяльності по виконанню та застосуванню права.

Спочатку, розглядаючи основні феномени соціалізації, ми вказали на інтереси, які в чистому вигляді не дістали відображення у визначенні поняття правової соціалізації. Але опосередковано інтереси референтної групи обов'язково присутні в усіх згаданих у визначенні елементах. Поняття «інтерес» відіграє значну роль у будь-якій соціалізації, але в правовій соціалізації цей феномен має свою специфіку. Для того, щоб її зрозуміти, потрібно хоча б у загальних рисах пригадати основні відмінності нормативної системи права від інших нормативних систем та проаналізувати співвідношення загальносуспільних, групових та індивідуальних інтересів і рівень відтворення їх нормативною системою права.

Наведемо ознаки правової норми за навчальним посібником з основ держави і права під редакцією А. М. Колодія та А. Ю. Олійника:

«а) узагальнює типові, тобто такі, що неодноразово повторюються, життєві ситуації;

б) розрахована на невизначену кількість суспільних відносин;

в) адресована неперсоніфікованому колу суб'єктів, дозволяє окреслити межі поведінки усіх суб'єктів, які підпадають під таку ситуацію;

г) діє в часі і просторі за колом осіб безперервно;

д) чинність дії правової норми припиняється чи скасовується уповноваженими суб'єктами.»

Зрозуміло, в підручнику дається ідеальний варіант. Такі ознаки правова норма повинна мати, але не завжди реальні норми відповідають вказаному ідеалу. Зокрема, перший постулат говорить про типову форму поведінки, в той час як дуже часто такої усталеної форми відносин просто не існує. Групи, вступаючи в одні й ті ж новоутворення, а тому ще не врегульовані приписами нормативної системи права суспільні відносини, обирають такі форми, які відповідають їх інтересам. Тому одним з найскладніших завдань законодавчої гілки влади є виявлення суспільного інтересу і фіксації його у вигляді норм права. Отже, можна виділити такі

співвідношення масштабу відтворення інтересів суб'єктів суспільних відносин у нормах права:

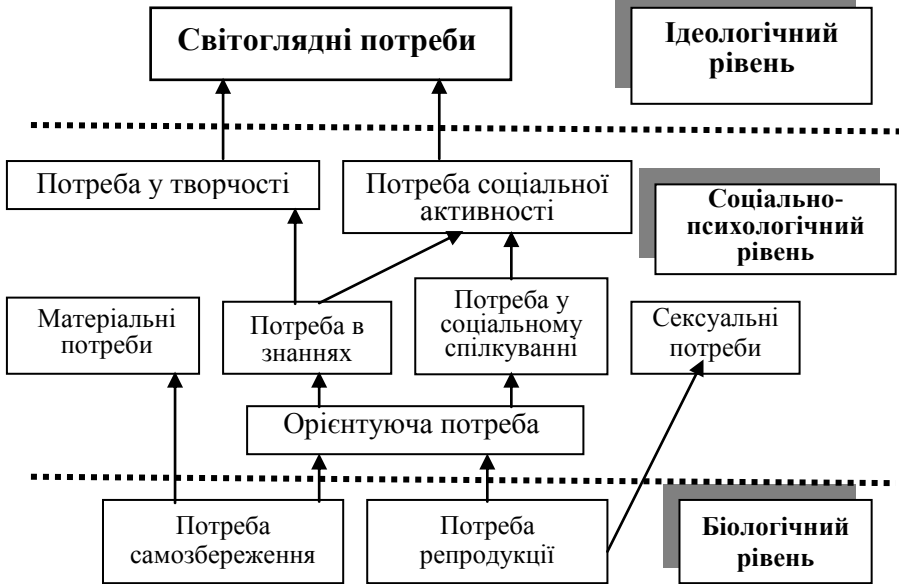
- норми відображають загальносуспільний інтерес (ідеал якого дуже важко досягти);
- норми відображають інтереси більшої частини населення;
- норми відображають інтереси правлячої групи.

В останньому випадку приписи нормативної системи права цілком закономірно сприймаються як недоцільні або несправедливі. Зрозуміло, що групи належності, чий інтереси ушкоджуються приписами норм права в процесі правової соціалізації, формують у своїх членів негативне ставлення до цих норм. Відповідно членам груп пропонуються такі варіанти поведінки:

- боротьба у складі групи та її організацій за відміну або реформацію несправедливих норм;
- епатажне ігнорування приписів несправедливих норм на індивідуальному рівні;
- латентне, з метою уникнути юридичної відповідальності, ігнорування несправедливих норм на індивідуальному рівні.

На наш розсуд, істотним питанням є співвідношення важливості для існування групи інтересів, що ушкоджуються. Найпростіше визначення інтересу – це усвідомлена потреба. В свою чергу дамо визначення потреби – це такий стан індивіда, групи, суспільства в цілому, коли вони відчують потребу в певних об'єктах, потрібних їм для існування та розвитку. Цей стан стає спонукальним джерелом діяльності особи, групи, суспільства. Самі потреби мають певну ієрархію. В. М. Кудрявцев пропонує таку класифікацію потреб особи, які досить нескладно екстраполювати на потреби групи та суспільства (див. мал. 1).

Малюнок – № 1

Реалізація потреб біологічного рівня забезпечує фізичне виживання людини. У разі, коли ці потреби не реалізуються в обсязі, потрібному для виживання, інші рівні потреб стають неактуальними. Ми вже говорили, що потреба спонукає суб'єкти відносин вступати в ці відносини заради реалізації потреб. В свою чергу, нормативна система права регулює відносини. Отже, якщо певна форма регуляції заважає групі реалізувати мінімум потреб, потрібний для виживання, члени цієї групи постають перед дилемою: або вижити, або не дотримуватись приписів права. Зрозуміло, що, як правило, людина обирає перший варіант – вижити. Тоді вона порушує норми права, що призводить до юридичної відповідальності, оскільки норми права загальнообов'язкові для всіх людей, які перебувають на території держави, яка їх встановила (це ще одна специфіка норм права). Відповідно у груп формується негативне ставлення не лише до норми, що не дозволяє соціально доцільно реалізовувати потреби, а й до всієї нормативної системи права. Тому одним із завдань соціологів

права є проведення соціологічної експертизи чинного законодавства, особливо нових законодавчих актів з метою соціально доцільного взаємоузгодження реалізації потреб усіх груп суспільства.

Інша проблема рівень усвідомлення потреб представниками груп. Наприклад, президент США Франклін Делано Рузвельт під час великої депресії 30-х років законодавчо зобов'язав усіх підприємців, які діяли на території США, відраховувати певний процент від прибутку на рахунки фонду соціального страхування. Акумуляовані таким чином кошти були спрямовані на забезпечення мінімально необхідного рівня реалізації потреб основної маси населення, що дозволило значно знизити соціальну напругу. За ці дії комерційний клас назвав Рузвельта комуністом. Сам Рузвельт пояснював свої дії таким чином, що якби він не заставив комерсантів поділитися незначною частиною своїх капіталів з населенням Америки, то відбулась би революція на взірець Жовтневої революції в Росії, і тоді б комерсанти втратили весь свій капітал. Тобто, як це не парадоксально звучить, своїми діями Рузвельт передусім відстоював інтереси комерційного класу. Негативна оцінка дій президента пов'язана з тим, що реально існуючий інтерес не дістав відображення в груповій свідомості комерційного класу. Цей приклад наглядно ілюструє, що існує загальна потреба не тільки об'єктивно виявляти інтереси груп, спільнот та суспільства в цілому, не тільки взаємоузгоджувати ці інтереси, але й іноді самим групам і суспільству вказувати на реально існуючі інтереси.

Об'єктивне виявлення та прогнозування виникнення інтересів з подальшим відтворенням їх на рівні нормативної системи права – одне з головних завдань соціологів права та кримінологів.

За умови створення нормативної системи права, яка відповідає вказаним вимогам, і відповідно відображає складну сукупність соціально справедливих та взаємоузгоджених інтересів, суть правової соціалізації. Вона полягає в тому, щоб приписи норм права сприймалися особою як внутрішні переконання. Отже, на соціологів права покладено такі основні завдання щодо науково-теоретичного та науково-прикладного забезпечення оптимального процесу правової соціалізації:

1. Виявлення та взаємне узгодження основних суспільних інтересів, з метою подальшої їх фіксації у вигляді нормативних приписів.

2. Інтерпретація не явно виражених у законі суспільних інтересів з метою відображення їх соціальної доцільності на рівні масової, групової та особистісної свідомості.

3. Регулярна ревізія діючих механізмів правової соціалізації з метою адаптації їх до швидкоплинних суспільних відносин.

Реалізація цих функцій соціологами права дозволить вирішити проблему правової соціалізації особи навіть у надзвичайно складних умовах докорінної реформації соціальної системи.

Література до теми 6

1. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.

2. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.

3. Бобровник С. Правовий конфлікт : поняття, ознаки, природа та різновиди / С. Бобровник // Вісник Акад. правових наук України. – Х. : Право, 2011. – № 1(64). – С. 26–33.

4. Бурлай Є. Методологічне значення категорії «конфлікт» і проблема праворозуміння (до основ конфліктологічної проблеми права / Є. Бурлай // Право України. – 2014. – № 6. – С. 149–157.

5. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.

6. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58-77.

7. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : [підруч.] / Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 563 с.

8. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О. : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.

9. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.

10. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.

11. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.

12. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Карась А. Г. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького., 2014. – 16 с.

13. Кобан О.Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.

14. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.

15. Лунеев В. В. Соотношение криминальных реалий и теорий права в России // Актуальные аспекты анализа и обобщения современного правоведения : сб. науч. тр. / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2015. – № 4. – С. 110–114.

16. Луців О. М. Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Луців. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 16 с.

17. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.

18. Марченко М.Н. Понятие и предмет социологии права / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2012. – № 5. – С. 21–37.

19. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.

20. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.

21. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

22. Рабінович П. М. Філософія права: [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л.: Галицький друкар, 2014. – 230 с.

23. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 580–583.

24. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста: [моногр.] / Н. П. Свиридюк. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 203 с.

25. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.

26. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М.: Мысль, 1990. – 446 с.

27. Соціологія права: [навч. посіб.] / [О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

28. Соціологія: [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.

29. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.

30. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.

31. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195-202.

32. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.

33. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.

34. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.

35. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андреев, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.

36. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.

37. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

38. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 7. Правова свідомість і правова поведінка

1. Вивчення в соціології правової свідомості
2. Правова поведінка: особливості вивчення в соціології
3. Соціальна солідарність та її правовий зміст

1. Вивчення в соціології правової свідомості

Право є невід'ємною частиною життя суспільства і через те, природно, в суспільстві, соціальних групах, які його складають, особистостях виникає реакція на право, його форми, прояви, що втілюються в правосвідомості і поведінці його членів. Право може мати різні «відображення» в свідомості, але воно не може існувати поза правосвідомістю конкретних індивідів та соціальних груп. Усі члени суспільства кожний по своєму засвоюють право.

Правосвідомість – це сукупність знань, уявлень, оцінок індивідів і груп з приводу права, його застосування та форм вираження.

З соціологічної точки зору правосвідомість складається під впливом ряду соціальних факторів: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона співвідноситься з соціальною структурою суспільства і набуває різного наповнення й форми в залежності від соціального суб'єкту: суспільства в цілому, соціальних утворень, груп, верств, окремих індивідів.

Але перш ніж звернутися до її особливостей, уявлень, оцінок різних соціальних суб'єктів, варто зазначити, що правосвідомість має певну гносеологічну структуру. Виявлення цієї структури допоможе глибше зрозуміти особливості правосвідомості різних соціальних груп.

Правосвідомість, як і будь яка інша форма суспільної свідомості (моральна, політична), має два рівні: теоретичний і повсякденний. Вони відрізняються об'ємом знань про право, його системністю, мірою розуміння правових фактів, явищ і стійкості правосвідомості.

Теоретичний рівень правосвідомості охоплює систематизоване наукове знання про сутність права, його походження, різновиди, законність і правопорядок, про юридичну відповідальність, правову державу. Теоретична

правосвідомість раціоналізована, побудована на логічній аргументації, являє собою відносно несуперечливу систему поглядів, націлена на розуміння сутності правових явищ.

Буденна правосвідомість, навпаки, не систематизована, фрагментарна, складається із уривчастих знань, уявлень, оцінок права і його застосування. Ці фрагменти можуть суперечити один одному, включати невірні судження, надумані уявлення про правові норми і закони.

Науково-теоретичний рівень правової свідомості – результат діяльності вчених, професійних правознавців. Їх погляди дістають своє вираження в наукових поняттях, правових ідеях, теоріях, які відпрацьовані в процесі спілкування, вивчення, порівняння багатовікової і сучасної юридичної практики і теорії.

Буденна правосвідомість складається на основі повсякденного життя, спілкування людей між собою, практичного досвіду використання правових норм, емпіричних знань про діюче право, юридичну відповідальність, законність. Поняття буденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, яка може навіть превалювати через те, що правові погляди на цьому рівні інколи далекі від професійних. Звичайно, це не вказує на відсутність моральних оцінок правових явищ у професіоналів, але вони керуються в першу чергу буквою закону. Буденна правосвідомість може в окремих випадках наближатися до професійної. Наприклад, людина стає знавцем житлового законодавства в силу власних інтересів і особистого досвіду. Вона не має спеціальної юридичної підготовки, але через досвід набуває достатній об'єм знань у цій галузі, навичок по їх використанню. Її «наукова» правосвідомість обмежується уявленнями про конкретну соціально-правову практику, інші галузі права. Вона уявляє так само, як і багато інших людей, які її оточують, в обмеженому вигляді або взагалі не має про них уявлення.

Члени суспільства на рівні буденної правосвідомості можуть оперувати тими ж юридичними поняттями, що й професіонали-юристи. Але часто для рядових громадян вони не мають юридичного звучання. Безумовно, будь-яка людина віднесе до галузі права такі поняття, як закон, злочин, але не кожна пов'язує з правом терміни «держав», «громадянин», «президент», «депутат». Хоча вони одночасно належать і до права, і до політичної сфери; для багатьох громадян вони мають

відношення лише до політичної сфери. Мало хто із непрофесіоналів пов'яже поняття «сім'я», «свобода», «власність» з правом, хоча вони давно інтегровані в нього. Дізнатися про «юридичне» наповнення тих чи інших понять залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства. Зазначимо, що правові традиції суспільства впливають не лише на буденне уявлення про право, його прояви, але й на зміст тією чи іншою мірою правових теорій, ідей, тобто на науково-теоретичний рівень правосвідомості.

Отже, науково-теоретична і буденна сторони правосвідомості в сукупності характеризують правосвідомість конкретного суспільства, відображають кожна по-своєму особливості права, його застосування.

Засновники юридичної соціології ще на початку XX ст. поділили право на «право в книгах» і «право живе» (в житті). Аналогічним чином російський дослідник правових проблем Ю. І. Гревцов розрізняє два види правосвідомості: застиглу, матеріалізовану в тих чи інших формах (законодавстві, наукових доктринах), і живу. Застиглу правосвідомість він називає вчорашньою, підкреслюючи її оформленість у вигляді правових принципів, концепцій, ідей. Жива правосвідомість – це та, яка функціонує сьогодні, регулює поточні взаємодії індивідів, груп, організацій відображає конкретну соціально-правову практику.

Соціологічні вивчення правосвідомості передбачають розгляд правових знань, уявлень, відношень до права, закону різних соціальних груп. Кожна з груп у соціальній ієрархії займає певне становище, що обумовлює їх відмінності в розумінні права, свобод, оцінках діючого законодавства тощо.

До числа найбільш усвідомлених відносяться підприємці різного роду (великі, середні, дрібні), чиновники, які обслуговують законодавчу і виконавчу владу, господарська і політична еліти, оскільки їм практично щоденно доводиться стикатися з правовими нормами, їх застосуванням на практиці. Правовими знаннями володіють внаслідок своєї професійної діяльності керівники державних підприємств і менеджери комерційних підприємств та фірм. Знання перелічених соціальних груп мають виражену практичну спрямованість.

Соціальна роль, поле соціальної активності групи формують її правосвідомість. В умовах сучасної України члени

різних соціальних груп (великих і малих) дістали можливість досить активно включатися в соціально-правову практику. Наприклад, приватизація, поява інституту приватної власності розширили сферу дії цивільного права і, відповідно, уявлення соціальних суб'єктів про нього. Природно, що клас власників, який формується, повинен був пройти «правовий лікбез», отримати уявлення про суб'єкти цивільного права, про право власності і його захист тощо.

Ті, хто пов'язаний із засадами ринкової економіки, утворили особливу соціальну групу зі своєю правосвідомістю, якій властиві елементи науково-теоретичного правового знання, отриманого з цивільного, адміністративного та інших галузей права. Соціально-правова практика бізнес-класу, менеджерів, працівників торгівлі і сервісу, ряду інших верств цієї групи спонукала частину з них дістати професійну підготовку. Причому в цьому випадку тут не розглядається, як і з якою метою вони використовують отримані знання; констатується лише факт появи верстви, орієнтованої на знання правових норм у своїй діяльності.

Правовий «лікбез» з конституційного права проходять і професійні політики, ті, хто бере участь у виборах до органів державної влади різного рівня, члени їх виборчих команд. Як суб'єкти політичних відносин, вони виконують свої функції в межах певної правової бази. Знання в тій чи іншій галузі права обумовлюються видом діяльності соціальної групи або окремого індивіда. Через те правові знання можуть бути різними за об'ємом і систематизованістю, поєднанням з очевидно не юридичним знанням, тобто бути двозначними за змістом.

Правова соціалізація через набуття більшого чи меншого об'єму правових знань, їх застосування на практиці охопила неоднаковою мірою різні верстви українського суспільства – пенсіонерів, військовослужбовців, найманих працівників, керівників підприємств, тих, хто здає в оренду приміщення, платників податків, заповнює податкову декларацію тощо. Точніше було б сказати, що змінився не лише обсяг правових знань різних верств суспільства, змістовна сторона цих знань, але й мотиви отримання знань про право.

Соціологічне вивчення правосвідомості передбачає не лише констатацію елементів правових знань, поглядів, ідей, уявлень, думок. В залежності від того, які ідеї превалюють,

можна говорити про спрямованість стану правосвідомості. Прослідкувавши динаміку, можна зробити висновок про її тип.

До недавнього часу в правосвідомості більшості українців право асоціювалося із законом, з його імперативною формою. Люди знали про наявність у законі наказу діяти тим чи іншим чином під загрозою санкції, заборон, порушення яких має негативні наслідки. У свідомості рядового обивателя або чиновника закони ототожнювалися з формулою: «Не роби так, інакше...». Знання і уявлення про імперативну форму закону були домінантою стану правосвідомості в дореформений період. Більше того, закон на рівні буденної свідомості часто зливався з кримінальним законом. Значно меншою мірою він сприймався в іншій іпостасі, як такий, що дає права, правомочності, гарантії. І це не зважаючи на те, що саме в цій якості закон охоплював досить велику кількість взаємодій у суспільстві. Можна ще додати, що в правосвідомості домінували уявлення про закон як про «правила, які не потрібно порушувати».

В наш час відбувається повільна зміна уявлень про право серед різних категорій населення. Розуміння закону, як імперативу, доповнюється усвідомленням того, що право і закон – це регулятор великої кількості відносин у суспільстві: між верствами, групами, організаціями, конкретними індивідами в різних сферах життєдіяльності. Як результат, починає формуватися інша модель правосвідомості і правової поведінки.

Правові знання, інформованість про норми різних галузей права, про діяльність органів юстиції складають лише одну грань правосвідомості, на основі якої не можна дати повну характеристику правосвідомості якої-небудь соціальної верстви, групи, окремого індивіду. Крім вказаних знань, правосвідомість включає ставлення до різних правових явищ: до права в цілому, його принципів, ідей, вимог конкретних норм права, діяльності законодавчих і правоохоронних органів, законності і т.п. По тому, як ставляться громадяни до права (як до чогось потрібного чи чужого), реального чи уявного, можна скласти враження про соціальний престиж права в суспільстві. Певне ставлення до права і закону входить в мотивацію правової поведінки людей. Важливо не лише читати і знати, але й поважати кримінальний кодекс. І не лише кримінальний. І не тільки виражати повагу до закону, але й орієнтуватися на правові норми. Оцінка правових явищ, думка про них характеризують якісний стан правосвідомості окремого індивіда, групи чи суспільства.

Домінанта позитивних чи негативних оцінок права і закону детермінує тип правосвідомості.

Оскільки відсутні надійні дані досліджень правосвідомості сучасних українців, то важко виокремити домінуюче в суспільстві ставлення до права, але можна вказати на його характерні особливості.

Одна з них пов'язана з історичною спадщиною, з тим, що право і в Росії, і в СРСР не відносилось до розряду найважливіших соціальних цінностей. Право не увійшло в соціокультурну сферу населення, як це відбулося в ряді європейських країн. У царській Росії право «перебувало в найбільшому загоні» із усіх культурних цінностей навіть у інтелігенції, про що писав Б. А. Кістяківський у збірнику «Віхи». Він підкреслював байдужість російської інтелігенції до правових питань (до прав особистості, об'єктивного правопорядку, до цивільного суду) і вказував, що правові теми лишалися предметом інтересу лише вузького кола спеціалістів. Причому і вони, як не дивно, страждали певною обмеженістю. Так, видатний юрист К. Д. Кавелін був байдужим до гарантій особистих прав, не розумів правового значення конституційної держави.

Демократичні письменники XIX ст. вбачали причину нужденного стану правосвідомості російського суспільства в правовій незахищеності, нерівності перед судом, народній ненависті і зневазі до нього. Люди, які належали до різних верств, однаково обходили або порушували закон. За словами О. І. Герцена, аналогічним чином вчиняв уряд. Правосвідомість російського суспільства була на надзвичайно низькому рівні.

Незважаючи на реформи 1861–1864 рр., влада права була мало знайома Росії. В суспільстві не було звички звертатися до права, закону, але існував «пошук правди», який формував протекційну свідомість.

Радянське суспільство продовжувало відтворювати зневажливе ставлення до права. В умовах командно-адміністративної системи, де держава виступала роботодавцем, «батьком – благодійником», збереглася низька оцінка права, правової захищеності. Свідомість найрізноманітніших верств суспільства, як і раніше, носила «прохальний» характер. Невідчужувані особисті права і свободи лишились абстракцією, мало хто усвідомлював їх «як систему повноважень для дій з метою самовизначення. Правовий нігілізм зміцнювався репресіями, пануванням «презумпції винуватості», яка йшла від Вишинського, «за дзвінковим правом», тобто всім тим, що не

дозволяло зробити закон загальною для всіх точкою відліку в поведінці. Правосвідомість була нерозвинutoю.

Не можна поки що сказати, що відбулися кардинальні зрушення в правосвідомості громадян і з отриманням Україною незалежності. Зміна орієнтації від свавілля на панування права і закону, яка була проголошена «зверху», не змогла швидко (автоматично) змінити сформоване в суспільстві ставлення до права.

«Валовий» підхід до законотворчості, прийняття законів без грамотно й переконливо виписаних механізмів їх реалізації або взагалі непередуманих, невиконання законів, криза законності на всіх рівнях, розбіжності законів і актів, які їх конкретизують, розвал виробництва і зникнення справді економічного стимулювання виробника, сумнівність правомочності найманої робочої сили, порушення інших законних прав громадян не сприяють подоланню негативного ставлення до права й закону. Суспільство вимагає формування нормального уявлення про право, законність, правову справедливість. Утвердження високого соціального статусу закону і права можливе тільки через створення умов для реального верховенства закону, як регулятора соціального життя, і через перетворення права і закону у реальну колективну й індивідуальну цінність, в обов'язковий орієнтир поведінки для всіх, починаючи від службовця і закінчуючи рядовим громадянином.

Часто громадяни, навіть коли вони знають про існування правових регуляторів, ставляться до них як до чогось далекого, такого, що не має відношення до їх повсякденного життя.

Особливість сучасної правосвідомості українського суспільства полягає в парадоксі між правовим нігілізмом, відторгненням від права, як регулятора відносин, несприйняттям права і престижністю юридичних професій, про що засвідчують високі конкурси в юридичних вузах. Право ще не стало однією з першорядних цінностей, потрібних для повсякденного життя, вплетеної в тканину правосвідомості і поведінки груп, окремих особистостей, але воно набуло значення важливого фактору соціальної мобільності. Юридична освіта, залученість до юридичної системи розглядаються як досить високі статусні характеристики. Юридичні професії (хоча й різною мірою) в громадській думці пов'язуються з солідними доходами, з певними обсягами владних повноважень, які дозволяють

впливати на поведінку людей, з особливого роду знаннями, що виділяють їх носіїв серед інших соціальних верств населення.

Зрослий за останні роки престиж юридичних спеціальностей можна разом з тим оцінити як зрушення суспільства до права, незважаючи на те, що соціальне, культурне середовище не мають звичок і традицій, які заохочували б звертання до нього. Перехідний період у розвитку суспільства викликав потребу в правовому регулюванні усієї системи суспільних відносин, яка може бути задоволена при наявності спеціальних груп людей, які володіють ґрунтовними професійними юридичними знаннями.

Сьогодні в Україні відбуваються одночасно два процеси: складається нова соціальна структура і формується правова свідомість соціальних груп як «старих», отриманих у спадщину від радянського суспільства (робітники, селяни), так і нових, які з'явилися в результаті економічних і політичних змін. Звідси виникають складнощі вивчення ще не сформованої правової свідомості.

На сьогоднішньому етапі розвитку країни можна виділити такі компоненти моделей правової свідомості, які мають різну змістовну спрямованість у різних соціальних груп і індивідів:

- знання про право як регулятор суспільних відносин;
- уявлення про власні права і свободи, відповідальність, а також види діяльності, які регулюються правом;
- ставлення до правових явищ (до права в цілому, до вимог конкретних норм права, до органів юстиції і їх діяльності);
- оцінка свого правового становища, діючого законодавства і можливості правової активності.

2. Правова поведінка: особливості вивчення в соціології

Правова свідомість тісно пов'язана з правовою поведінкою. Вона впливає на вчинки особистості, спрямовує її дії в правове або неправове русло. За поведінкою людей можна судити про рівень засвоєння і сприйняття права як регулятора відносин. У поведінці виявляється як слідування нормам об'єктивного права, так і використання особистістю, як суб'єктом права юридичних можливостей, що їй належать.

Разом з тим між правосвідомістю і правовою поведінкою нема жорсткої відповідності. Реальні дії та вчинки людей демонструють різні варіанти поведінки стосовно вимог норм права: можна знати правові норми, наслідки своїх вчинків, але діяти всупереч цьому знанню; можна мати туманні, буденні уявлення про право, закон і діяти за «правовим інстинктом» або правовим почуттям, яке сформувалося вихованням; можна свідомо дотримуватися норм і законів, зі знанням справи використовувати свої права і свободи.

Дії людини в сфері, що регулюється правом, ділять на правомірні і неправомірні (протиправні).

Правомірну поведінку поділяють на:

- об’єктивно правомірну – особистість дотримується правової норми при досягненні власних цілей, в силу внутрішнього переконання;

- ситуаційно-правомірну – поведінка особистості відповідає прийнятим нормам в конкретній життєвій ситуації, але внутрішні переконання відсутні;

- законослухняну – інтереси і цілі особистості не зовсім співпадають, розходяться з правовими нормами, але тим не менше людина їм підкоряється.

Неправомірна поведінка може бути:

- внутрішньо-обумовленою – особистість здійснює правопорушення, усвідомлюючи, що порушує інтереси суспільства чи право третіх осіб, не виконує свої обов’язки, які випливають із відповідних правових норм;

- ситуативно-випадковою – правопорушення зумовлене незнанням правової норми або збігом несприятливих обставин.

Правомірна і неправомірна поведінка виступають видами правової поведінки. Їх об’єднуючою основою є підпорядкованість соціальному контролю в його специфічних, юридичних формах. Єдиного визначення поняття правової поведінки не існує. За думкою В. М. Кудрявцева і В. П. Казимірчука, правова поведінка – це соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб’єктів, підконтрольна їх свідомості і волі, передбачена нормами права, і така, що має юридичні наслідки.

Основними ознаками будь-якої правової поведінки (правомірної чи неправомірної) є зв’язок з нормами права: приписуючими, дозволяючими або забороняючими. Поведінка,

яка не підпадає під правове регулювання не може бути правовою. Правомірна поведінка передбачається дозволяючими нормами, неправомірна (протиправна) – забороняючими. Обидва види правової поведінки характеризують певний якісний стан правосвідомості. Різноманіття видів правової поведінки характеризують певний якісний стан правосвідомості, воно обумовлене як різною мотивацією поведінки в сфері права, так і різною спрямованістю правової активності окремої особистості і груп.

Особистість керується в своїй поведінці інтересами, ціннісними орієнтаціями, настановами, які утворюють її мотиваційний механізм у будь-якій сфері соціального буття, в тому числі й правовій. В основі правової поведінки особистості також перебувають певні потреби, інтереси, цілі, які обумовлюють мотиви цієї поведінки. Мотиваційний механізм являє собою внутрішню сторону якогось певного варіанту правової поведінки. Крім внутрішньої сторони будь-яка поведінка має зовнішню сторону яка проявляється у відповідності чи невідповідності поведінки людини вимогам правових норм. Але вона завжди має певні внутрішні засади.

Схожі за зовнішніми характеристиками правові дії, вчинки людей можуть бути продиктовані різними інтересами, цілями, мотивами. Потреби й інтереси є глибинним, внутрішнім стимулом поведінки. Правові дії здійснюються в чийсь інтересах: власних, третіх осіб, суспільних чи групових. Їх різноманітне поєднання, прагнення до певної мети зумовлюють мотиви правової поведінки, серед яких дослідники виділяють:

- внутрішні переконання у правильності і справедливості вимог правових норм;
- наявність власної потреби в дотриманні закону;
- усвідомлення суспільної потреби дотримання закону;
- свідоме підкорення вимогам закону;
- усвідомлення власних прав і обов'язків дотримання соціальних, в тому числі правових вимог;
- усвідомлення групових інтересів, які не суперечать закону;
- сором за проступки (в тому числі правопорушення);
- страх перед юридичною відповідальністю;
- моральні традиції, звичаї;
- пасивне виконання певних правил в результаті звички;

– внутрішні, вузькокорисні особистісні інтереси, які не суперечать соціальним;

– негативні мотиви (помста, ревність), які реалізуються правомірними засобами.

Як бачимо, правові мотиви поведінки досить різноманітні.

Вищим типом правомірної поведінки вважають дії і вчинки, які здійснюються з внутрішньою переконаністю у відповідності цих вчинків праву і закону, і за власною внутрішньою потребою – «жити за правом». Правова норма мусить стати невід’ємною частиною внутрішнього механізму поведінки особистості. Перетворення правової норми в звичку робить право керівництвом до дії. Дослідження норвезьких вчених показали, що норми права, як такі, безпосередньо на поведінку людини не впливають. Люди значною мірою орієнтують свою поведінку на певні стереотипи, на групову думку. Дослідивши поведінку людей до і після видання норми права, вчені з’ясували, що ефект норми розкривається, якщо вона пройде 4 стадії розвитку:

1 – актуалізація в нормативному варіанті прихованих життєвих цілей індивіда;

2 – усвідомлення того, що нова норма є придатнішою для досягнення цілей;

3 – фіксація нормативного зразка в певних стереотипах;

4 – дискредитація попередньої норми поведінки.

Це означає, що норма з самого початку мусить об’єктивно виражати якісь життєво важливі інтереси індивіда. Лише в такому випадку виконання її стане звичкою; відбудеться перетворення зразка в повсякденну норму, виробиться звичка ставитися до правової норми як керівництва до дії. В результаті норма поведінки у відповідності з новою нормою замінить попередню і можна буде стверджувати, що правова норма змінила поведінку індивіда: він став визнавати ті соціальні цінності, які закріплює і охороняє правова норма.

Внутрішня сторона правомірної поведінки мусить підкріплюватися зовнішніми факторами: змістом і формою виразу правових приписів, здатністю правозастосовчих органів гарантувати реалізацію останніх наявністю санкцій.

Правомірна поведінка передбачає не лише орієнтацію на норми права, але й уміння обирати способи задоволення своїх потреб та інтересів в рамках закону, використання і захисту

своїх прав, висловлювати свої правові претензії: бажання і вміння індивіда «вписати себе» в суспільно-правове життя.

Як зазначалося вище, у нас немає історичної традиції вважати право найважливішим регулятором суспільних відносин. Право сприймалося в основному в репресивному варіанті. Його диспозитивна форма, що регулює більшість повсякденних відносин, була мало знайома широким верствам населення, мало хто звертався в суд для захисту своїх прав. Суд у буденній свідомості пов'язувався з кримінальними справами і розлученнями. Члени суспільства в своїй більшості не мали соціального досвіду правового захисту, погано знали свої права і свободи.

В мотивації правомірної поведінки членів тоталітарного суспільства переважала звичка пасивного виконання певних правових норм, яка доповнювалась страхом юридичної відповідальності. Розвинута внутрішня потреба в правовому регулюванні соціальних відносин була не потрібна ні тоталітарному суспільству, ні самому індивідові – «гвинтику». Сьогодні українці, які являють собою різні соціальні групи і верстви населення, починають вчитися жити і діяти «не за правдою, а за правом». Життя показує, що це навчання й надалі буде нелегким. У ситуації кризи законності, порушення прав громадян, низької правової культури посадових осіб і громадян складно формувати вміння і навички користування нормами права, але «дорогу подолає той, хто йде». Деякі кроки в напрямку зміцнення соціального статусу закону і права вже робляться. В суспільстві формуються навички ситуативної-правомірної і законслухняної поведінки, пов'язаної із застосуванням норм податкового, цивільного, адміністративного права. Суспільно-правова практика включених у ринкові відносини різного рівня власників, управлінців, політиків спонукає їх не лише знати правові норми, але й вміти їх застосовувати. Можливо, мотивація їх правомірної поведінки не містить у собі усвідомлення суспільної потреби дотримання закону. Вона може бути обумовлена вузькокорисними інтересами, страхом перед юридичною відповідальністю, але у них вже присутнє усвідомлення власних прав і вміння їх захистити.

При переході від суспільства, де право розглядалось як тимчасове явище, до правового, неможливо розраховувати на миттєву перебудову свідомості і поведінки людей.

Нові зразки правомірної поведінки демонструють, наприклад, споживачі. З допомогою різних організацій захисту прав споживачів вони засвоюють, що закон – це не лише кримінальний кодекс, а й звертаються в суд для захисту своїх прав. Деякі споживачі буквально «тероризують» магазини; часто відмовляючись від купленої ними речі: приносять її і вимагають повернення грошей. У поведінці споживачів ми спостерігаємо усвідомлення закону як сили, яка захищає, дає права і можливості для дії. В свідомості людей права і закони пов'язуються з різними сферами відносин, а не лише з трудовими і сімейними.

Таким чином, правова свідомість і правова поведінка дозволяють зрозуміти місце і роль права в системі суспільних відносин громадян, реакцію членів суспільства на право. Правова свідомість і правова поведінка тісно пов'язані між собою, мають різні форми і рівні, які залежать від ряду соціальних факторів, власної соціально-правової практики окремих індивідів і груп, від історичного досвіду нашого суспільства.

3. Поняття соціальної солідарності та її правовий зміст

Динамічні суспільні перетворення в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століття відроджують тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства. Кожна суверенна держава має не лише національні символи, мову та історію, але й власну систему цінностей та ідеалів, які виступають підґрунтям державної ідеології. Цей специфічний компонент політичного знання, який можна назвати типом політичного мислення, має риси як теорії, так і ідеології, залежить від змін у політичній практиці та від рівня сприйняття масовою свідомістю, активно впливаючи на них.

Як учені, так і політичні сили намагаються віднайти доктрину, найбільш прийнятну для нашої держави, сформулювати у наукових працях та програмах ідею, здатну консолідувати громадян України незалежно від національності, віросповідання та місця проживання. Вивчення політико-правових концепцій у контексті європейського досвіду дає цінну інформацію, яка дозволяє уникнути відомих небезпек і досягнути державних цілей найкоротшим шляхом.

Якщо соціально-політичні концепції абсолютизму (Н. Макіавелі, Ж. Боден, Т. Гоббс), лібералізму (Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Кельзен) та комунізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін) є досить популярними, отже, відносно добре дослідженими, то ідеї солідаризму залишаються маловідомими широкому загалу. Переваги цього соціально-філософського напрямку полягають у тому, що він намагається усунути вади лібералізму і соціалізму, залишаючи, проте, позитивні елементи обох систем. Тобто цінностями солідаристичної ідеології можна такою самою мірою вважати і свободу індивіда, і груповий, частковий державний інтерес. Інакше кажучи, за словами С. Кисельова, солідаризм намагається подолати те культурне протиріччя, яке свого часу помітив З. Фрейд: з одного боку, індивіди вороже ставляться до культури, бо вона обмежує їхню особистість, проте, з іншого – поза межами культури саме існування індивідів є неможливим. Таким чином, ідея солідарності та концепції солідаризму, на нашу думку, заслуговують на увагу.

Для того, щоб повніше з'ясувати зміст понять «солідарність» і «солідаризм», розглянемо етимологію цих слів. Слово «солідарність» є сполученням форми слова «*solidare – solidum*», яке в латинській мові значить пов'язувати, з'єднувати і наповнювати. У найповнішому сенсі «*solidum*» – певне монолітне ціле, утворене з пов'язаних між собою елементів. Виведене звідси слово «*soliditas*» означає міцність, довгочасність, а також цілість (зокрема, слово солідний, що походить від латинського «*solidus*», означає міцний, твердий, масивний, ґрунтовний тощо). У такому сенсі солідарність найчастіше розуміють як спільність інтересів, однастайність, єдність думок і дій, співчуття їм.

У юридичному значенні солідарність означає спільну відповідальність. Це поняття було добре відоме римській юриспруденції – давньоримські юристи позначали ним таке правове зобов'язання, за виконання якого був відповідальний більш ніж один боржник, і коли один боржник сплатив зобов'язання, то це повністю звільняло (*in solidum*) інших співборжників.

Таким чином, поняття солідарності розуміється у двох основних значеннях. З одного боку, цей термін означає об'єднання людей для спільної мети, з іншого – використовується для позначення колективної відповідальності,

відображеної у формулі «всі відповідають за одного, а один відповідає за всіх». Прикладом такої відповідальності може служити демонтаж приватних підприємств переможеної Німеччини з метою сплати репарацій для Антанти після Першої світової війни.

У філософії та психології поняття солідарності відображає почуття взаємної належності та практичне його забезпечення, у соціології та політології – розуміється як підтримка рухів, організацій або осіб на основі близькості чи спільності поглядів та інтересів; узгодженість у виступах, діях. Саме ж поняття «солідаризм» можна вважати закономірним розвитком первісного значення при перенесенні його в соціально-економічну сферу. СисТема солідаризму будується на солідарності, яка розглядається дослідниками не тільки як історичний факт, а також і як морально-етичний постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій.

Ідея солідарності в тій чи іншій формі існувала ще в добу античності. Римський імператор Марк Аврелій, порівнюючи організм і суспільство, говорив про відношення єдності, яке мають між собою як члени тіла, так і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, створені для того, щоб виконувати спільну працю. У цьому сенсі розумні істоти, на його погляд, функціонують подібно до членів тіла – будучи відділеними один від одного, служать єдиному цілому.

Релігія та інші духовні феномени призводять до появи солідарності духа, чому сприяють спосіб життя, спільність світогляду і світорозуміння, мистецький смак тощо. Однією з найбільш потужних і стійких форм об'єднання людей є релігійна солідарність, пов'язана з вірою в одного Бога у межах одного релігійного вчення. Поняття солідарності використовувалось в іудаїзмі та християнстві також у розумінні колективної відповідальності або навіть колективної провини (пригадаймо теорію первородного гріха). Цими проблемами займалися основоположники католицького вчення, які виступили попередниками пізніших теоретиків солідарності. У цьому зв'язку можна пригадати промову отця Панлю з роману А. Камю «Чума» (1947 р.), який апелював до почуття релігійної солідарності мешканців зачумленого міста: «Ось відколи в історії з'явилась ця кара, щоб вразити ворогів Божих. Фараон опирався задумам Предковічного, а чума кинула його на коліна. Від самого початку історії людства ця кара Бога приборкує

сліпих і сповнених гордині. Схаменіться і станьте навколішки... На безмежному току Всесвіту невблаганний цїп молотитиме збіжжя людське, поки відокремить зерно від полови... Тепер ви знаєте, що таке гріх, як знали жителі Содому і Гоморри, як знали фараон та Йов... І, як усі вони, ви від того дня, як місто замкнуло в своє кільце і вас, і бич Божий, ви інакше бачите все живе й суще. Ви знаєте тепер, що час подумати про головне».

Іншим різновидом солідарності є солідарність економічних інтересів, яку найлегше зауважити у виробництві товарів, а особливо – у розподілі праці, що зумовлює спільну взаємодію з метою задоволення потреб кожного індивіда. Середньовічні гільдії і корпорації дають нам класичний приклад солідарної діяльності ремісників. Хоча в наш час членів гільдій старого зразка вже немає, проте однакові інтереси та спосіб життя об'єднують суспільство в нову синтетичну форму. Про цю солідарність, яка означає залежність усіх від усіх у задоволенні своїх потреб, говорили А. Сміт та інші класики ліберальної економіки.

У кінці XIX – на початку XX століття проблему солідарності докладно вивчали французькі філософи та соціологи, таким чином, Франція стала батьківщиною модерного вчення солідарності. У цій же країні вперше було вжито термін «солідаризм» – відомий французький соціолог, професор Сорбонського університету С. П. Бугле у своїй праці «Le Solidarisme» (1907) закріпив основні ідеї цього соціально-філософського напрямку, які він вивів з принципу солідарності.

У праці Е. Дюркгейма «Про розподіл суспільної праці» (1897) можна виділити два різновиди солідарності в залежності від етапів її розвитку. Механічна солідарність, притаманна архаїчним суспільствам, пов'язує це суспільство з індивідом безпосередньо – останній є «річчю, якою розпоряджається суспільство». Розвиток розподілу праці призводить до нового етапу розвитку та переходу від механічної до органічної солідарності. Французький соціолог робить висновок про те, що, розподіл праці є тією основою, на якій базується суспільне життя індивідів: «якщо розподіл праці стає важливим джерелом соціальної солідарності, то він, разом з тим, стає основою морального порядку».

Ідея солідарності Л. Буржуа стала ідеологією радикал-соціалістичної партії. У 1897 р. він видає невелику книгу «Солідарність», а вже через три роки цей абстрактний термін

стає популярним життєвим лозунгом – у Парижі відбувся перший конгрес соціального виховання, який зібрався під прапором ідеї солідарності, а у 1901 р. вперше були організовані спеціальні лекції по «філософії солідарності» при вищій школі соціальних наук. У «Есе однієї філософії солідарності», написаному спільно з А.Крвазе у 1907 р., Л. Буржуа говорить про природну солідарність, яка наділяє благами одних за рахунок інших і тому від народження вимагає морального обов'язку «улюбленців долі» перед іншими та суспільством. Фактична (або розумна) солідарність долає природну на основі соціальної справедливості і полягає у поверненні боргу через перерозподіл надлишку благ на користь тих, хто їх найбільше потребує. На основі цих міркувань Л. Буржуа будує теорію квазі-контракту, яка в той час викликала у Франції жваву дискусію та доволі гостру критику.

Виходячи з іншої точки зору, П. Кропоткін так висвітлює проблему, що інстинкт людини до взаємної допомоги такий прадавній і так міцно пов'язаний з усім минулим розвитком людської раси, що зберігся в роді людському, незважаючи на всі історичні зміни, аж до нашого часу. При цьому він стверджував, що в людей, які перебувають на нижчому щаблі розвитку, взаємодопомога зустрічається частіше, ніж у тих, хто стоїть вище за них.

Ідеї соціальної солідарності розвивалися і в працях російських мислителів, філософів та соціологів права, зокрема, заслуговує на увагу запропонована П. І. Новгородцевим категорія «суспільного служіння», що може розглядатись як альтернатива формулі соціальної держави, оскільки вона дає підстави розглядати державу в умовах розвинутого громадянського суспільства саме як державу суспільного служіння.

Суть теорії І. О. Покровського виражається у необхідності органічного поєднання свободи кожної людини і солідарності між людьми. При цьому таке поєднання повинно реалізовуватись у державі всією системою правових інститутів, в тому числі – приватного права. Російський вчений демонструє оптимальні юридичні форми цього поєднання у таких інститутах, як право власності, речові права, обов'язки із заподіяння шкоди, інститути спадкового права: «і в галузі спадкового права ми маємо ту ж боротьбу між тенденцією до «індивідуалізації» та тенденцією до «солідаризації»... Абстрагуючись від історичної

солідаризації в спілках родових або общинних, суспільство, що розвивається, переходить до солідаризації у державі».

На відміну від концепції І. О. Покровського, теорія солідарності прихильника соціологічної юриспруденції Л.Дюгі спрямована не стільки на ствердження прав людини, послідовних правових начал у їх житті, скільки на «деяке колективне «перетворення» права, заперечення значущості суб'єктивних прав, необхідності їх «заміни» соціальними функціями на колективістських засадах».

В органічній теорії солідарності, викладеній у праці П. Барта «Філософія історії як соціологія» (1922), солідарність розглядається не в історичному розвитку, а як органічна система, відмінна від організму індивідуального, соціального чи колективного. Полемізуючи з Е.Дюркгеймом, автор виділяє три типи солідарності: органічний (що опирається на прагнення і виявляється у розподілі праці та в тиску держави), репрезентативний (що ґрунтується на уявленнях спільноти) та вольовий (що відображає солідарність свідомого способу життя). На його думку, консенсус і солідарність, що є вже у неорганічному світі, стають суттєвими в рослинах, у тваринах ще досконалішими, а в людях сягають свого апогею.

Пов'язуючи ідею солідарності з християнським розумінням індивіда і суспільства, Г. Пеш розглядає її не лише як соціологічний факт, але і як етичний принцип. На відміну од солідаризму французького типу, який перебував під сильним впливом еволюціоністських і матеріалістичних теорій, Г. Пеш виводить теорію солідаризму від універсалізму, який виступає філософським підґрунтям його системи. Прихильники універсалізму бачать людину виключно як члена надіндивідуального суспільства, який перебуває в системі духовної єдності цілого. Це ціле складається з індивідів, проте не воно утворюється завдяки ним, а індивіди завдячують своїм існуванням цілому, яке формує їхні погляди, настрої, а, отже, спрямовує та визначає їхнє життя. Свою систему Г. Пеш базує на принципі соціальної справедливості і принципі солідарності. Солідаризм, на думку вченого, – «така соціальна система, що надає справжнього значення солідарному об'єднанню людей, ..., починаючи від родини і закінчуючи державою; ... схвалює, згідно з історичними потребами, інтенсивний розвиток спільноти, посиленої публічним духом, але також правничо

урегульованим, кооперативним, репрезентативним і корпоративним ладом, відповідно до стану і професії».

Як бачимо, різні автори по-своєму інтерпретують поняття солідарності, використовуючи його для обґрунтування ліберальних, соціалістичних, теологічних і навіть анархічних поглядів. Якщо говорити про солідарність у більш широкому значенні, поза її окремими формами та видами, таке розуміння солідарності передбачає розгляд усього людства як органічно цілісної структури.

Зокрема, Ш. Жід бачить просторову та часову солідарність як різні її рівні або щаблі. Оселяючись на одній території, індивіди вступають у духовний контакт, чому сприяють однакова місцевість, ідентичний клімат, подібний спосіб добування продуктів харчування (у цих міркуваннях виразно простежується вплив концепції Ш. Л. Монтеск'є). Однаковий характер усіх життєвих процесів створює солідарну свідомість спільноти, яскравим прикладом чого може служити, приміром, спільність мешканців села. Солідарність у часі, за Ш. Жідом, у давнину реалізувалася в діях, освячених законами, релігією і звичаями, вона пов'язує мертвих із живими завдяки спадковості доброчесності або пороку. У зв'язку з цим Ш. Жід цитує відомий вірш Горація «*Delicta maiorum inmeritus lues*» (з лат. – «За злочини своїх предків») з т. з. «Римських од» (Ш-6, 23 р. до н. е.). У цьому вірші Горацій пояснює військові невдачі Риму та виродження нації зневагою до богів, натякає на громадянські війни 88–31 рр. до н. е., розкладання римських сімей, велич воїнів попередніх епох протиставляє нищоті сучасників. Він пише, що безвинні молоді римляни будуть відбувати кару за злочини своїх предків, які програли битви з парфянами (Пакор у 40 р. до н. е. та Марк Антоній у 36 р. до н. е.), доки не відновлять давню простоту звичаїв і напівзруйновані святині, сакральні місця та задимлені сажею статуї їхніх богів.

Солідарність можна розглядати як факт, з якого випливає правило поведінки, що диктується людині «силою речей», як обов'язок, до якого слід готувати суспільство, що прагне стати громадянським, і навіть як об'єктивну підставу ідей свободи, рівності та братерства, увічнених у давній французькій формулі.

З одного боку, якщо ставитись до ідей солідарності критично, то в соціальних групах солідарність завжди постає як порив, який має економічні, психологічні або етичні мотиви,

однак ці мотиви не обов'язково повинні бути раціональними, оскільки зазвичай визначаються індивідуальними чи вузько-груповими інтересами, тобто солідарність – це цілком соціологічне явище.

Якщо ж розглядати цей феномен комплексно, то основна функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як суспільно-будуюча, конструктивна в своїй основі сила. Її завдання – обходити інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і вказувати на їхні суттєві цілі, тобто ті моменти, які гарантують існування і розвиток громадянського суспільства, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості. Ф. Тьонніс висловлюється про це так: «Суспільне життя – це взаємна власність і взаємне задоволення, взаємне володіння і задоволення спільним майном. Воля до володіння майном і задоволення ним – це воля до захисту й оборони спільного майна – спільне зло – спільні друзі – спільні вороги». Ця солідарність вважається органічною і підтримується не лише завдяки поривам та інстинктам, а й переходить у вищу стадію – стадію духовну. Солідаризм є ідеологічним напрямком, який походить від ідеї солідарності в її чистій формі. Головний девіз солідаризму в широкому розумінні – це солідарна співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства.

Саме розуміння й усвідомлення взаємної належності до певної спільноти веде індивідів до духовного союзу не лише через саме відчуття, а також і через мислення в одному напрямку, орієнтоване на досягнення одних цілей. Ця солідарна діяльність багатьох членів суспільства має наслідком великі досягнення, які пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що, в свою чергу, знову підтверджує та зміцнює солідарність. Таким чином були створені великі культурні цінності, які в суспільстві маніфестуються звичаями, у ній беруть свої живильні джерела нормативні системи.

Соціальна солідарність та адекватні цій вимозі сучасності юридичні форми, які повинні будуватись на міцному фундаменті невідчужуваних прав людини, дозволяють стверджувати та посилювати соціальну відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний соціальний розвиток та майбутнє людства. Кожне надбання будь-якого члена суспільства, вказує теорія солідарності, примножує загальний добробут, і навпаки, все, що трапляється гіршого з

кожним, завдає шкоди усім. Інакше кажучи, немає добробуту індивіда без загального добробуту, а з іншого боку – немає повного розквіту суспільства без свободи і добробуту індивіда.

З огляду на ці обставини, теорія солідарності у громадянському суспільстві набуває ще й соціально-педагогічного значення, оскільки позитивно впливає на почуття відповідальності індивіда. У певному сенсі солідарність може розглядатись як взаємна відповідальність особи і держави (не лише в правовому, але й у соціальному сенсі), забезпечення якої виступає однією з ознак сформованості громадянського суспільства та реалізації у ньому принципу верховенства права.

Література до теми 7

1. Аберкромби И. Социологический словарь / Аберкромби И., Хилл Стивен, Тернер Брайан С. – М., 2000.
2. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – С. 731.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М. : «Статут», 1999. – С. 695.
4. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
5. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
6. Бова А. А. Громадська думка про окремі проблеми боротьби зі злочинністю / А. А. Бова // Уряду України. – К., 1999. – Т. 18. – С. 236–244.
7. Бова А. А. Правосвідомість і громадська думка про право і концептуальні засади / А. А. Бова // Уряду України. – К., 2001. – Т. 22. – С. 623–631.
8. Бойниязов Р. С. Философия правосознания : постановка проблемы / Р. С. Бойниязов // Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12–23.
9. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.

10. Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права / Ю. И. Гревцов. – СПб., 1996.
11. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58-77.
12. Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – С. 144.
13. Демидов А.И. Учение о политике: философские основания. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – С. 246.
14. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О. : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.
15. Дюркгейм Эмиль. О разделении общественного труда Этюд об орг. высших о-в. [пер. с фр.]. – Одесса: Тип Г. М. Левинсона, 1900. – С.103.
16. Жоль К. К. Философия и социология права / К. К. Жоль. – К., 2000.
17. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.
18. Заэць А. Світоглядні основи праворозуміння / А. Заэць // Академія правових наук. Вісник. – Х., 1997. – № 2. – С. 3–12.
19. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.
20. Камю А. Сторонній: повість. Чума: Роман. Падіння: Повість / пер. з фр. Д. Наливайка. – К. : Дніпро, 1991. – С. 192–194.
21. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Карась А. Г. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького., 2014. – 16 с.
22. Карбонье Ж. Юридическая социология. / Карбонье Ж. – М., 1986.
23. Кисельов С. Передмова // Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – С. 15.
24. Краткий политический словарь / Сост. и общ. ред. Л.А.Оникова, Н.В.Шишлина. – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – С. 419.

25. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.

26. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.

27. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб.: Издательство «Лань», 2000. – С. 316–317.

28. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. – К., 1990.

29. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98–101.

30. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.

31. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36-40.

32. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

33. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М. : Статут, 1998. – С. 308.

34. Пристанская О. В. Методика криминологического изучения правосознания и общественного мнения о преступности / О. В. Пристанская, Е. Н. Юцкова. – М., 1990.

35. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.

36. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корещького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 580–583.

37. Свиридчук Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [моногр.] / Н. П. Свиридчук. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2012. – 203 с.
38. Словник іншомовних слів / за ред. О.С.Мельничука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – С. 623.
39. Соціологія [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю.П. Коваленко, Н.И. Щипанов, Р.Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
40. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
41. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
42. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
43. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих : два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77-96.
44. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.
45. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму / Г. Тригубенко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 127–129.
46. Тригубенко Г. Термін «нігілізм»: історія та сучасність / Г. Тригубенко // Право України. – 2000. – № 9. – С. 129–132.
47. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.
48. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2001. – С. 425.
49. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.
50. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 8. Соціологія девіантної поведінки

1. Девіація. Суть поняття
2. Норма і відхилення від неї
3. Типологія відхилень
4. Теорії девіантної поведінки
5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності

1. Девіація. Суть поняття

Теорія девіантної поведінки зароджувалась і розвивалась як відповідь суспільствознавців на актуальну проблему – відхилення від встановлених суспільством норм поведінки. Не можна сказати, що ця проблема постала перед людством лише наприкінці XIX століття, коли Е. Дюркгейм створив теорію «аномії», у рамках якої і почала розвиватись теорія девіантної поведінки. Але саме у XIX ст. історично склалась сукупність умов, що стала детермінантою виникнення такої теорії.

Термін девіація має латинське походження (*deviatio* – відхилення). Якщо бути точним, це поняття має охоплювати будь-яку поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм. Один із провідних спеціалістів у галузі дослідження девіантної поведінки Я. І. Гілінський дає таке визначення цієї поведінки: «Вона являє собою соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві, нормам (стандартам, шаблонам)». Але у практиці життя багато з норм не вважаються дуже важливими. Невідповідність поведінки таким нормам може сприйматися досить толерантно, або навіть ігноруватися.

Незначні відхилення (*deviation*) від норми, або відхилення від норм, про які ніхто особливо не турбується, мають – якщо взагалі мають – дуже незначні соціальні наслідки, й тому не становлять особливого інтересу для кримінологів, соціологів девіантної поведінки та соціологів права. Соціологія відхилення (*deviance*) займається головним чином тими порушеннями, які значна кількість людей сприймає як шкідливі для основної маси населення. Основними ознаками девіації в цьому контексті виступають:

- об'єктивна важливість суспільних відносин, що їх захищає норма, яка порушується;
- рівень протиріччя нормі, що порушена, інакше кажучи, яку шкоду нанесено суспільним відносинам, що їх захищає порушена норма;
- рівень усвідомлення основною масою населення перших двох факторів.

З цієї точки зору, **девіантна поведінка** – це поведінка, що порушує суттєві соціальні норми, які захищають життєво важливі для суспільства відносини, а відтак завдає істотної шкоди і тому засуджується значною кількістю людей.

Зрозуміло, що вивчення девіантної поведінки за умов коли вона не носить масового характеру, абсурд. Тому ми можемо стверджувати, що спеціалістів у галузі кримінології, соціології права та соціології девіантної поведінки цікавить девіація як масове явище. У цій якості девіантна поведінка має такі характерні риси:

- однакова спрямованість девіацій (відхилень), що зустрічаються в однакових або схожих соціальних групах, верствах населення за більш-менш однакових умов;
- близькість або схожість причин, в силу яких девіації виникають;
- певна повторюваність та стійкість девіантних проявів.

2. Норма і відхилення від неї

Зрозуміло, якщо є відхилення, то мусить бути й еталон, стосовно якого це відхилення відбувається. Зауважимо, що термін «девіація» поширений не лише в науках гуманітарного, але й у науках природознавчого циклу. Тому, говорячи про девіацію в соціальному (кримінологічному) розумінні, ми повинні обумовити, що девіація (відхилення) відбувається стосовно норм поведінки. Зрозуміло, що кримінологів цікавить передусім відхилення стосовно нормативної системи права і насамперед галузі кримінального права. Але нормативна система права не єдина система норм, що існує і діє в суспільстві. Охарактеризуємо найвпливовіші та найпоширеніші в суспільстві нормативні системи.

Певною мірою відповідь – які саме з нормативних систем є найпоширенішими, дає порівняльне право. Ця дисципліна, вивчаючи культуру різних регіонів Землі, виділила п'ять правових систем. Основною ознакою для такої класифікації було обрано нормативні системи, що традиційно превалюють в урегулюванні суспільних відносин.

Виділяють п'ять правових систем:

Англо-саксонську (прецедентне право).

Романо-германську (кодифікація).

Мусульманську («Закони Шаріату»).

Далекосхідну (мораль, конфуціанство).

Африканську (традиції).

Нормативній системі права властиве текстуальне закріплення, чітке описання поведінки та можливих санкцій за ухилення від неї, прийняття норм лише уповноваженими інститутами держави та наявність державних інститутів, які несуть відповідальність за їх реалізацію. Більшість авторів вважають, що право виступає зовнішньою, стосовно індивіда, системою правил. Вимоги нормативної системи права так чи інакше пов'язані з зовнішнім авторитетом, передусім авторитетом держави. Коли ж індивід сприймає нормативну систему права і дотримується її на рівні власних переконань (а не під загрозою санкції), тоді ми вже маємо справу більшою мірою з моральними переконаннями. Очевидно, кінцевою метою правової соціалізації є саме такий рівень сприйняття закону, коли він сприймається індивідом як система внутрішніх переконань.

Якщо говорити про нормативну систему моралі, то вона стосовно індивіда виступає як система внутрішніх переконань. Цій системі властива відсутність чіткої диспозиції. Кожний вчинок порівнюється не з описаним еталоном поведінки, а з сформованою насамперед на адаптивному етапі соціалізації системою цінностей. Тому механізм реалізації нормативної системи моралі відбувається на складнішому психологічному рівні.

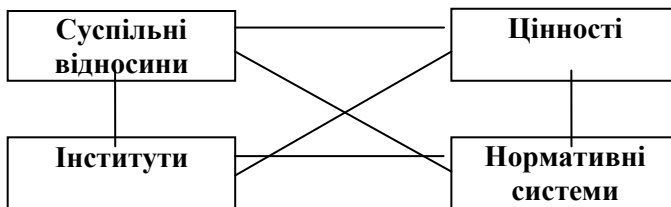
Нормативна система звичаїв та традицій – історично найдавніша система норм. Вона стала логічним розвитком системи «табу» (заборон) і бере свої витоки ще з додержавного періоду розвитку людства. Із зародженням перших держав саме традиції та звичаї стали підґрунтям для формування нормативних систем права. Ж. Жубер підкреслює: «Найкращі закони народжуються із звичаїв». У процесі становлення соціуму емпірично відбиралися форми поведінки, які

забезпечували оптимальні умови виживання. Найсуттєвіші норми цієї системи набували форм обряду.

Тому до найвпливовіших у сучасному світі можна, очевидно, віднести й релігійну нормативну систему. Система релігійних норм за змістом включає в себе норми права, моралі, традицій, а також організаційні норми, і тому в багатьох випадках здатна виконувати регулятивні властивості методами, властивими кожній з названих нормативних систем.

Зауважимо, що нормативні системи не просто співіснують поруч, урегульовуючи кожна свої види відносин. Як правило, всі засновані в конкретному періоді історичного розвитку суспільні відносини регулюються одразу кількома нормативними системами. Механізм взаємодії різноманітних нормативних систем, на нашу думку, доцільно розглянути на підставі поданої нижче моделі, запропонованої В. М. Кудрявцевим (див. мал. 1).

Малюнок 1

Дія цього механізму така: на кожному історичному етапі розвитку суспільства формується відповідна певному рівню суспільних відносин система цінностей. Для захисту цих цінностей створюються нормативні системи. З метою нормального їх функціонування суспільство формує інститути, що його забезпечують. Рівень забезпечення соціальних інститутів залежить від рівня суспільних відносин. Як бачимо, коло замкнулось. Неважко переконатися в тому, що існують і перехресні прямі та зворотні зв'язки. Так, наприклад, норми піднімають на вищий щабель формалізації суспільні відносини, що вже склалися, і на рівні громадської думки відобразилися як доцільні й потрібні в цьому суспільстві. В свою чергу, розвиток суспільних відносин веде до виникнення нових їх видів, а отже

– і до потреби їх регулювання нормативними системами, у зв'язку з чим:

Нормативне регулювання відносин – неодмінна ознака будь-якого суспільства.

У суспільстві діє велика кількість нормативних систем.

Нормативні системи, урегульовуючи усталені, найпоширеніші, соціально позитивні відносини опосередковано захищають систему цінностей, яка склалась внаслідок певного рівня відносин.

Система цінностей – найстабільніший та стабілізуючий елемент суспільства.

Система цінностей особи виступає еталонним сигналом у процесі мотивації поведінки людини.

Захищаючи одну систему цінностей, різноманітні нормативні системи діють сукупно, при цьому забезпечуючи:

а) перекриття інформації, що передбачає відсутність «білих плям» в інформації про бажані взірці поведінки в стандартних ситуаціях;

б) високий коефіцієнт корисної дії за рахунок ширшого кола форм реалізації, властивих різноманітним нормативним системам.

3. Типологія відхилень

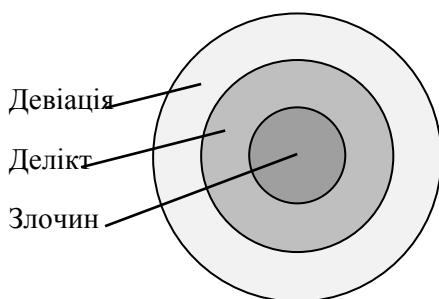
Існує значна кількість системоутворюючих ознак, за якими може проводитись типологія девіантної поведінки. Одразу обумовимо, що не будь-яка девіація є негативним явищем. Справа в тому, що певна частина девіацій покликана відтворювати інноваційну функцію, тобто вести до змін суспільних відносин, що забезпечують поступальний розвиток суспільства. Нижче розглянемо лише соціально негативні типи девіацій, зупинимось на типології, заснованій на виявленні нормативних систем, стосовно яких відбувається девіація.

Зауважимо, що на сьогоднішній день існують терміни, які набувають все більшого поширення – «девіантна поведінка» та «делінквентна поведінка». З'ясуємо їх поняття.

Використання цих термінів досить незручне, оскільки дуже часто призводить до неоднозначності трактування певних ситуацій. Наприклад, якщо суд визнає особу злочинцем, то це автоматично означає, що така особа є делінквентом, тобто

порушником нормативної системи права (однією з галузей якої виступає нормативна система кримінального права) і, відповідно, девіантом, тобто порушником будь-якої нормативної системи. Але якщо ми вважаємо особу девіантом, це ще не означає, що вона є делінквентом, а тим більше, – злочинцем. Така ситуація обумовлена перетином змісту цих категорій. На сьогоднішній день співвідношення цих понять таке: найширшим виступає поняття «девіантна поведінка», яка означає відхилення від будь-якої нормативної системи. Складовою частиною девіантної поведінки є делінквентна поведінка, яка помічається відхиленням стосовно нормативної системи права в цілому. В свою чергу, в поняття делінквентна поведінка складовим елементом входить поняття злочинна поведінка, тобто поведінка, що відхиляється стосовно нормативної системи кримінального права (див. мал. 2).

Малюнок 2

На наш погляд, доречно дещо змінити межі термінів «девіант» та «делінквент» у кримінологічному значенні. Зокрема, ми вважаємо, що з поняття терміну «девіант» варто вилучити відхилення стосовно нормативної системи права, тобто делінквентні відхилення; відповідно – з поняття делінквент вилучити відхилення стосовно кримінального права. Тоді поняття цих термінів не будуть перетинатися, що призведе до їх чіткого розмежування. Надалі ми використовуватимемо ці терміни саме в такому розумінні. До того ж запропонована зміна меж поняття названих вище термінів полегшує вирішення проблеми типологій девіації, враховувати наявність позитивних девіацій, про які йшлося вище. Такий підхід також дає змогу говорити про краще категорійне забезпечення розгляду проблеми формування особи, схильної до скоєння злочину.

Генезу становлення особи цього типу можна описати ланцюжком «девіант» – «делінквент» – «злочинець». Тепер є можливість говорити про закономірності взаємозв'язків між цими типами поведінки. Практично цей процес виглядає так: якщо особа, яка вчиняє девіантні дії, не дістає оцінки цим діям з боку суспільства, а відтак і не підпадає під вплив санкцій, згодом доходить висновку, що такі дії нормальні. Більше того, відбувається корегування системи цінностей з автоматичним вилученням тих, які захищалися порушеними нормами. На цьому етапі девіант відкидає цінності нижчого порядку, адже у нього вже формуються сумніви щодо справедливості системи цінностей суспільства в цілому. Надалі він починає вчиняти делікти, поступово перетворюючись у делінквента. І якщо суспільство знову не реагує на такі його дії, або реагує не адекватно, він знову проводить переоблік власної системи цінностей з вилученням вагоміших цінностей суспільства, ніж це було у випадку з девіантом. Він, по суті, доходить хибного висновку, що жодна цінність, декларована суспільством, і відповідна норма, що її захищає, недоцільна і несправедлива, якщо вона суперечить його власним інтересам. Така переконаність і стає вирішальним кроком на шляху формування особи, схильної до вчинення злочину. Справа лише в ситуації, за якої така особа зможе реалізувати свою злочинну сутність. Відомо, що переважна більшість неповнолітніх правопорушників стає ними не раптово. За деякими кримінологічними дослідженнями, лише п'яту частину неповнолітніх правопорушників можна назвати випадковими злочинцями. Інші ж допускали різні аморальні вчинки задовго до притягнення їх до кримінальної відповідальності. Кожному восьмому з десяти вчинених неповнолітніми злочинів передую процес деморалізації особи.

4. Теорія девіантної поведінки

Видатний американський популяризатор соціологічної науки Дж. Смельзер для зручності сприймання основних концепцій теорії девіантної поведінки звів їх у наведену нижче таблицю 1.

Таблиця 1.

(Теорія) Тип пояснення	Автор	Основна ідея
(Біологічне) Фізичні риси, пов'язані із злочинним спрямуванням особи	Ломброзо	Фізичні особливості є причиною девіації
(Біологічне) Певна конституція тіла зустрічається у девіантів	Шелдон	Фізичні особливості є причиною девіації
(Психологічне) Психоаналітична теорія	Фрейд	Внутрішні конфлікти, властиві особі, яка викликає девіацію
(Соціологічне) Аномія	Дюркгейм	Девіація відбувається внаслідок порушення функціонування або відсутності соціальних норм.
(Соціологічне) Соціальна дезорганізація	Шоу та Маккей	Девіації виникають тоді, коли культурні цінності, норми та соціальні зв'язки послаблюються, руйнуються або вступають у протиріччя
(Соціологічне) Аномія	Мертон	Девіантні прояви зростають при наявності розриву між схваленими певною культурою цілями та соціально схваленими способами їх досягнення
(Соціологічне) Культурологічні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд	Причиною девіації є конфлікти між нормами субкультури та пануючої культури
(Соціологічне) Теорія стигматизації	Беккер	Девіація – це тавро, яке пануючі групи ставлять на поведінку менш захищених груп
(Соціологічне) Радикальна кримінологія	Турк, Квінні	Девіація є наслідком протидії нормам капіталістичного суспільства

Як зазначалося вище, засновником теорії девіантної поведінки вважається Е. Дюркгейм. У межах створеної ним теорії аномії девіація дістала таке пояснення. В періоди бурхливої зміни суспільних відносин (як позитивних, так і негативних) система цінностей і відповідні системи норм не встигають адаптуватися до цих змін. Відповідно норми перестають відповідати певному рівню відносин. За таких обставин людина втрачає довіру до будь-якої нормативної системи. В результаті суспільство охоплює стан аномії (безнормності).

Подальший свій розвиток теорія аномії Е. Дюркгейма дістала в роботах Роберта Мертон. Він запропонував таке пояснення можливих типів поведінки: в суспільстві існують загальновизнані життєві цілі та методи їх досягнення. Але дуже часто об'єктивно неможливо досягти цих цілей запропонованими методами. Саме диспропорція цілей та методів веде до різноманітних видів девіантної поведінки (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Способи адаптації	суспільні цілі	схвалені засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	—
Ритуалізм	—	+
Ретритизм	—	—
Бунт	—+	—+

Цінність запропонованої Р. Мертоном типології поведінки полягає ще й у тому, що серед можливих варіантів враховано і нормативну поведінку. Розглянемо основні варіанти поведінки.

Перший – конформізм. Він існує, коли люди сприймають мету матеріального успіху та схвалені засоби її досягнення. Така поведінка є основою стабільного суспільства.

Другий – інновація, коли люди швидко просуваються до визначеної мети, водночас відмовляючись від схвалених шляхів її досягнення. Люди можуть вдаватися до підробки чеків, проституції, обдурювання, шахрайства, крадіжок, пограбувань, привласнення чужих грошей або до їх вимагання та шантажу.

Третій – ритуалізм. Цей шлях включає відмову від фінансового успіху, або різке зниження його суб'єктивної значимості. Але тут зберігається вірність соціально схваленим засобам дії. Наприклад, кінцева мета організації може бути недоречною для багатьох її службовців – чиновників, клерків. Замість цього вони культивують засоби своєї діяльності, роблять фетиш з процедур управління та канцелярщини.

Четвертий – ретритизм – «відмова від суспільства». На цьому шляху люди відмовляються як від цілей, що їх пропонує культура, так і від схвалених суспільством засобів їх досягнення і не замінюють їх новими нормами. Алкоголіки, наркомани, бродяги тощо залишаються у суспільстві, але «не з ним».

П'ятий – повстання, бунтарство. Бунтарі відкидають цілі та засоби, пропоновані суспільством, та замінюють їх у своїх інтересах новими нормами. Вони переносять свою лояльність від існуючого соціального устрою до нових груп з новими ідеологіями. Радикальні соціальні рухи дають хорошу ілюстрацію цього типу адаптації до соціальної реальності.

Зауважимо, що враховуючи актуальність проблеми девіантної поведінки, її вирішенню присвятила свої роботи значна кількість вчених різних галузей наук гуманітарного циклу. В результаті такого широкого наукового пошуку утворився ряд напрямів розв'язання цієї проблеми. Така ситуація дозволила поглянути на проблеми девіантної поведінки під різними кутами зору, оптимально висвітливши багатогранність цієї проблеми. Наведена вище таблиця, запропонована Дж. Смелзером, структурно чітко демонструє як самі напрями, так і їх суть. Тому ми зупинимось на аналізі аспектів, що мають вагоме значення при розв'язанні проблем, які становлять предмет кримінології та соціології права.

Існуючі теорії девіантної поведінки стали методологічним базисом при розгляді одного з фундаментальних питань кримінології – питання причин та умов злочинності.

Теорії Дюркгейма та Мертон є методологічним базисом для соціологічних теорій девіації, розкриваючи основні принципи формування девіантної поведінки.

Згідно теорії соціальної дезорганізації, яскравими представниками якої були Шоу та Маккей, девіація є наслідком такого стану суспільства, коли культурні цінності, норми, соціальні зв'язки послаблюються, зникають, або вступають у

протиріччя. Такий стан суспільства спостерігається в перехідні моменти розвитку.

Культурологічний напрямок теорії девіації, що дістав своє втілення у роботах Селліна, Міллера, Сатерленда, Коена та інших, дозволяє стверджувати:

а) «Традиції» злочинності розвиваються, зберігаються та передаються в певному соціальному середовищі.

б) Злочинний світ стає могутнім конкурентом для школи і сім'ї в процесі соціалізації підлітків.

в) Обмеження, що постають на шляху вертикальної мобільності, являють собою впливовий фактор девіацій.

г) Значним чинником злочинності виступає соціальна структура міста, яка включає такі елементи: постійна зміна складу населення, низький рівень соціальної інтеграції в мікрорайонах, конкретні побутові умови.

д) Існує диспропорція як у можливостях скоєння злочинів, так і в досягненні особистого успіху між окремими районами та суспільством в цілому.

5. Теорія «таврування», подана у роботах Беккера та Лемерта, має значну кримінологічну цінність у зв'язку з положеннями про вторинну девіацію. Ці положення вимагають особливого ставлення суб'єктів соціалізації до процесу оцінки девіантних дій неповнолітніх.

6. Практично всі автори розглянутих теорій стверджують, що наведені ними чинники девіацій є необхідними, але недостатніми умовами поведінки, що відхиляється від норми. Усунення окремих чинників дозволяє значно знизити вірогідність девіантних дій, але лише комплексний підхід в усуненні детермінант девіантої поведінки дозволяє говорити про високу вірогідність значного зниження девіацій.

У вітчизняній науці зазначені теорії розповсюдженості не отримали, або критикувалися як буржуазні.

5. Профілактика девіантної поведінки як передумова ранньої профілактики злочинності

Запропонована вище типологія девіантної поведінки дозволяє поділити процес профілактики на три етапи. Перший етап – профілактика девіантних дій. Другий етап – профілактика деліктів. Третій етап – профілактика злочинів.

Зрозуміло, що відхилення від нормативних систем, не санкціонованих державою, значно менш суспільно небезпечне, ніж відхилення від нормативної системи права. Це пов'язано з тим, що, як ми зазначали вище, всі нормативні системи захищають обумовлену певним рівнем розвитку систему цінностей суспільства. Держава, санкціонуючи нормативну систему права, прагне захистити вищі, декларовані в цьому суспільстві, цінності. Тому, говорячи про меншу суспільну небезпеку девіантних дій, ми маємо на увазі те, що порушується цінність, яка в ієрархії цінностей посіла значно нижче місце, ніж ті, що захищені правом. На цьому етапі ресоціалізація особи ведеться методами, виробленими педагогічною наукою. Серед форм виховання превалює переконання.

Другий етап передбачає профілактику правопорушень. Важливість цього етапу полягає в тому, що особа, умовно кажучи, «проскочила» етап профілактики девіантних дій, а отже, як правило, має стійкі установки на порушення нормативної системи права. Тому арсенал засобів виховної роботи на цьому етапі мусить бути жорсткішим. Серед форм виховання превалює примус, але примус адміністративного характеру.

На останньому етапі уповноважені суб'єкти методами, властивими їм, та дозволеними чинним законодавством, впроваджують профілактичні заходи, спрямовані на превенцію злочинності. Цьому етапові властиві жорстка регламентація арсеналу профілактичних дій та порядку їх впровадження.

Зрозуміло, що кримінологічна профілактика, як і будь-яка профілактика, мусить спиратися на науково обґрунтований прогноз. При цьому сама профілактика повинна бути поділена на загально-соціальну та індивідуальну. Відповідно і методики прогнозування мусить бути як загальносоціальними, так і індивідуальними.

Починаючи з 70-х років XX ст., вітчизняні кримінологи приділяли значну увагу створенню методик індивідуального кримінологічного прогнозування. Ще в 1974 році в монографії «Преступное поведение. Социальные и психологические черты» С. А. Тарарухін розглянув загальнотеоретичні питання прогнозування злочинної поведінки і її мотивації. Ним же розроблена типологія неповнолітніх правопорушників.

На нашу думку, найкращим продуктом цього наукового пошуку стали методики, створені колективом авторів

науково-дослідної лабораторії при КВШ МВС СРСР на чолі з А. П. Закалюком.

І сьогодні триває творчий пошук, спрямований на створення методик індивідуального кримінологічного прогнозування, який опирається на теоретичні засади, сформульовані віце-президентом кримінологічної асоціації України, академіком Академії правових наук А. П. Закалюком. Назвемо їх:

1. Однією з найважливіших форм реалізації прикладної функції кримінології є індивідуальне кримінологічне прогнозування, на базі якого ґрунтується процес індивідуальної профілактики.

2. Тривалий час основними методологічними підходами, на базі яких розроблялись методики індивідуального кримінологічного прогнозування, були:

- клінічний підхід;
- детерміністський підхід;
- еталонний підхід.

3. Ці підходи в процесі індивідуального кримінологічного прогнозування обумовлювали стандартний набір таких недоліків:

- а) низький рівень достовірності прогнозу;
- б) громіздкий його інструментарій;
- в) складний інструментарій прогнозу.

4. Позбутися названих недоліків дозволяє методологія типологічного підходу.

5. Згідно типологічної методології, теоретично виявляються типи кримінальної зараженості особи, та емпірично встановлюються прогностично вагомі показники і їх питома вага в процесі формування злочинця.

6. Деформації системи цінностей особи в основному формуються під впливом дисфункцій інститутів соціалізації.

7. Основними інститутами соціалізації підлітка сьогодні є сім'я, школа, засоби масової інформації (передусім телебачення, а згодом прогнозується «Internet»), безпосереднє соціальне оточення (виробничий або навчальний колектив, група дозвілєвої діяльності).

Особливе кримінологічне значення мають неформальні (неофіційні) групи підлітків в сфері неорганізованого дозвілля, поведінка яких нерідко отримує антисуспільних злочинних характер. Культивування в таких групах пияцтва, наркоманії,

статевої розбещеності ті інших подібних соціоаномалій (девіантних відхилень) часто отримують передкримінальний і кримінальний (деліквентний) характер. В якості передкримінальних виступають особистісні поведінчеські прояви, судячи по яким з більшою чи меншою вірогідністю можна судити про можливе вчинення злочинів (прогнозувати деліквентність) і застосовувати профілактичні заходи.

Література до теми 8

1. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
2. Беленок О. А., Стадний М. В. Девіантна поведінка сучасної української молоді як соціальна проблема // Уряду України ... – К., 2001. – Т. 22. – С. 640–648.
3. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов : 35 тыс. слов / Булыко А. Н. – [3-е изд., испр. и перераб.]. – М. : Мартин, 2010. – 704 с.
4. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т. В. Ковальова. – Х. : Фоліо, 2005. – 767 с.
5. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. – Социол. исслед., 1991, – № 4 – С. 74.
6. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
7. Джужа О. М., Корецький С. М. Проблеми девіантної поведінки (кримінологічний аспект) // Науковий вісник. – 1999. – № 1. – С. 179–183
8. Дюркгейм Е. Самоубийство / Е. Дюркгейм. – СПб., 1998.
9. Забзалюк Д. Є. Злочинність як форма девіантної поведінки // Уряду України ... – К., 1999. – Т. 18. – С. 224–230.
10. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.

11. Корецький С.М. Профілактика девіантної поведінки молоді як протидія організованої злочинності // Уряду України ... – К., 2001. – Т. 22. – С. 636–640.
12. Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология. – М., 1972.
13. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.
14. Меренков А. В. Социальный портрет современной проститутки / А. В. Меренков, М. Н. Никитина // Социол. исследования. – 2000. – № 5.
15. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социол. исследования. – 1992. – № 2–4.
16. Міллер А. Суть ранньої профілактики злочинів неповнолітніх / А. Міллер // Радянське право. – 1986. – № 4. – С. 68–69.
17. Мортинець І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства / І. М. Мортинець. – Львів, 1994.
18. Муляр В. Маргіналами не народжуються / В. Муляр // Віче. – 2002. – № 1. – С. 38–43.
19. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер – М., 1994.
20. Смирнова Е. Э. Социальная норма и возможности ее измерения / Е. Э. Смирнова, В. Ф. Курлова, М. Д. Матюшкина // Социол. исследования. – 1999. – № 1.
21. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю.П. Коваленко, Н.И. Щипанов, Р.Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
22. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
23. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
24. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
25. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.

26. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
27. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты / С. А. Тарарухин. – М. : Юриздат, 1974. – С. 153–204.
28. Феофанов К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии / К. А. Феофанов // Социол. исследования. – 1992. – № 5.
29. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М., 1996.
30. Явич С. Л. Об исследованиях механизма действия права / С. Л. Явич // Советское государство и право. – 1973. – № 8. – С. 26–32.
31. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

Тема 9. Соціологія злочинності

1. Соціологічний підхід до злочинів.
2. Специфіка соціального аналізу злочину.
3. Сучасна кримінальна ситуація в Україні.
4. Прогноз розвитку злочинності в Україні та в світі.
5. Кримінальна особа як суб'єкт злочину.
6. Функція кримінального покарання.
7. Субкультура злочинного світу.
8. Довічне позбавлення волі.

1. Соціологічний підхід до злочинів

Підходи кримінології та соціології у дослідженні злочинів різнозначні та різноманітні. Для першої характерне дослідження злочинності як суми діянь, заборонених законом окремої держави і вчинених на конкретній території в певний час і за певних умов. Соціологічне дослідження феномену злочинності передбачає аналіз соціальних причин мотивуючих чинників злочину і вивчення спеціально-типологічної специфіки особистості злочинця, кримінальної субкультури як живильного середовища для формування усіляких девіацій, проблем покарання за злочини як соціального явища.

Оскільки соціологія права розглядає живі соціальні явища, що виникли навколо норм права, вона вивчає не тільки юридично девіації але і фактично. Фактичні злочини – це насильницькі дії, що прирікають цілі групи людей на смерть, матеріальні нестатки і фізичні страждання, проте не зафіксовані законодавчо як злочини. До категорії фактичних злочинів відносяться поширені у сучасному суспільстві явища як анонімне насильство: незафіксовані в законі насильницькі депортації етнічних груп і навіть цілих народів, дії проти засуджених та ряду інших груп населення (тортури щодо засуджених в УВП або СІЗО, солдат строкової служби в армії).

Співробітники правоохоронних органів здійснюють протизаконні дії стосовно затриманих і підозрюваних, які піддаються побиттю і тортурам.

До ознак репресій як фактичних злочинів можна віднести не винних жертв, розправу з людьми на основі доносів, створення особливих груп розправи і особливого режиму

утримання репресованих, витонченість фізичних розправ, приховані відомості про долю репресованих.

Репресії проводяться спеціальними органами, підконтрольними тільки правлячій особі або групі осіб, які є безпосередніми ініціаторами репресій. Для репресій характерні або повна відсутність суду і слідства, або їх імітація. До фактичних злочинів відноситься і насильство в тіньовій економіці. Тіньова економіка являє собою заборонені законом форми виробничої діяльності, що слугують для привласнення посадовими особами нетрудового доходу.

Специфіка соціологічного підходу до девіацій, на відміну від правничого або кримінологічного полягає в його принциповій багатовимірності, яка передбачає здатність вийти за рамки площинного осмислення феномена правопорушення в термінах «законослухняність – правопорушення» і піднятися до об'ємного, більш осмисленого бачення його як соціальної «девіації», тобто як поведінкової дисфункції бівалентного характеру. Соціологія розглядає злочинність крізь призму соціальної поведінки, як специфічної кримінальної поведінки, яка приймає форму організованої, професійної злочинності.

Професійна злочинність – це відносно замкнута соціально-небезпечна підсистема, що має певні ознаки і характеристики, здатна до самовідтворення кримінальної діяльності. Під професійною злочинністю розуміється вчинення ряду злочинів з метою отримання постійного додаткового або основного доходу. Серед основних ознак професійної злочинності можна назвати такі:

- професійний злочинець вибирає кар'єру в якості життєвої мети;

- представники професійного криміналітету об'єднуються за професійною корпоративною ознакою;

- вчинення злочинів є одним з основних або основним засобом існування;

- вчинення злочинів злочинцями-професіоналами включає в себе попередню підготовку, навчання, володіння професійними навичками;

- професійні злочинці володіють спеціальними прийомами і способами вчинення злочинів;

- у професійних злочинців є спеціальні, заздалегідь підготовлені і випробувані пристосування, що полегшують вчинення протиправних діянь;

– серед представників професійної злочинності існує чітка ієрархічна внутрішньокланова градація;

– у професійних злочинців існує властивий їм злочинний сленг, жаргон (феня);

– професійній злочинності властиві традиції, злочинний фольклор та інші елементи кримінальної субкультури;

– у них існує певні моделі посткримінальної поведінки, а також почуття престижу, «гордості» за свою кримінальну професію;

– професійні злочинці здатні передавати навички, способи і прийоми здійснення протиправних діянь неповнолітніми злочинцям особливо молоді і готувати кримінальну зміну.

Злочинність, як масові явища, зазначає А. І. Долгова, означає, що певна частина населення (а не окремі люди) вирішують свої проблеми з порушенням кримінально-правової заборони. І тут, на думку А. І. Долгової, з якою ми солідарні, важливим є врахування двох обставин.

По-перше, в суспільстві, в зв'язку з особливою кримінальною ситуацією все більш чітко виделяються наступні підструктури:

– офіційне або легалістське середовище, орієнтоване на право, закон і конституційні органи влади;

– кримінальне середовище, стійко орієнтоване на протиправні норми поведінки і лідерів організованої злочинності – кримінальна влада;

– маргінальне середовище орієнтоване в залежності від ситуації і характеру розв'язуваних проблем на властиві йому норми поведінки.

Серед злочинців, як пише А. І. Долгова, є представники усіх цих трьох типів середовища. Однак частка цих представників в числі злочинців далеко не однакова.

Легальне середовище безпосередньо продукує тип випадкового злочинця, інших типів злочинця – опосередковано: через відторгнення від неї в силу різних причин частини осіб і переходу останніх у маргінальне середовище.

Кримінальне середовище безпосередньо продукує тип особи в його послідовному прояві: послідовно-кримінальному і ситуативно-кримінальному.

Маргінальне середовище безпосередньо продукує ситуативного злочинця. Однак, у даному випадку, враховуючи специфіку маргіналів можна стверджувати про кримінальні типи.

По-друге, при зростанні злочинності у взаємодії зазначених трьох підструктур суспільства (легальне середовище, кримінальне і маргінальне) найбільш активну роль відіграє кримінальне середовище. Воно поширюється за рахунок криміналізації різних верств населення (головним чином за рахунок маргінального середовища) і наступає на легалістське середовище шляхом звуження її кордонів, захоплення в свої руки матеріальних цінностей, розмивання екологічних, соціальних, політичних і духовних основ суспільства, а також за допомогою проникнення кримінальних лідерів в державно-владні та офіційні громадські структури, відмивання злочинних доходів, взаємозв'язок легального та кримінального підприємництва. Одночасно особи, які ведуть нормальний спосіб життя, орієнтовані на закон, все частіше втрачають свій соціальний статус і стають на шлях правопорушень: шляхом входження в злочинні відносини з корупціонерами, невиконання своїх обов'язків в кримінальному судочинстві через усвідомлення власної незахищеності і т.д. Але це стосується головним чином нестійкої частини населення. Особи, які є законослухняними зберігають свою гідність і не порушують норми права. В основному це інтелектуальна частина населення, вихована і культурна. В силу свого способу життя вони не здатні вчиняти злочинні дії.

2. Специфіка соціального аналізу злочину

У правовій науці превалює формальне визначення злочину як суспільно небезпечної дії, забороненої законом під погрозою кримінального покарання. Але юридичний аналіз злочину, на наш погляд, виявляється сьогодні вже недостатнім. Правознавець вбачає злочинну поведінку лише в межах діючої юридичної системи, законодавства конкретної країни. В ситуації, яка склалася, важко пояснити, чому, наприклад, діяння, яке вважається злочином в одній країні, не кваліфікується як таке в іншій. При вказаному трактуванні зміст поняття злочину «ховається» за тип і форму конкретно-історичної системи законодавства. Подібне маскуванню дає можливість не надавати значення тому, що інтерпретація вини, суспільної небезпеки, протиправності в багатьох країнах і типах суспільств суттєво відрізняються. Головне – ігнорується той факт, що перелік

складів «юридичного» злочину, особливості їх застосування до вчиненого діяння виявляються відданими на «розсуд» законодавця, який практично перебуває поза критикою, реалізуючи волю класу чи групи, яка стоїть біля влади. Між соціальними реаліями і законом виникають протиріччя з-за волюнтаризма (законодателя) і стремління розрішити будь-які соціальні проблеми, в тому числі суто економічні, за рахунок насамперед кримінально-правового заборони без попереднього конкретно соціологічних досліджень самих явищ, процесів і т.п.

Своєрідність соціологічного погляду на юридичне життя проявляється тоді, коли вчені починають розкривати тіньову, тобто нерегульовану законом сторону антисуспільних (антисоціальних) провів. Ця вимога відноситься і до аналізу злочину. Соціолог начебто «заглядає» за офіційну законодавчу ширму явища злочину, щоб у повному об'ємі зрозуміти його об'єктивну природу. Ось чому для з'ясування генетичних витоків злочину не можна залишатися тільки на ґрунті закону. Правильно, на наш погляд, М. І. Ковальов констатує, що сутність злочину треба шукати поза правом. Вихід за межі законодавства забезпечує соціально-філософське, соціологічне охоплення цього явища. Але самий злочин як явище визначається тільки кримінальним законом, так як інакше воно перестає бути самим собою.

Для сучасного розвитку «соціології злочинності» характерна потреба її розмежування передусім з кримінологією, як науковою і навчальною дисципліною. Це особливо важливо в системі юридичної освіти.

Кримінологія вивчає злочинність як сукупність діянь, заборонених законом (під страхом покарання), які здійснені на даній території і в певний час, при певних умовах.

Що стосується соціології, то в ній має місце: 1) багатомірний підхід до дослідження злочину і його соціальних детермінацій. Соціолога, на відміну від юристів, кримінологів цікавить злочин не тільки з юридичних але й з інших позицій, а саме як «соціальний біль» суспільства, як прагнення одних пригнітити інших, результат впливу оточуючого середовища на індивіда, як різновид дії, яку людина здійснює мінімум раз у своєму житті, як вид відхиляючої поведінки, злочин, як спосіб життя, досягнення багатства і влади, як форма протесту і насильства. Багатомірне бачення злочину включає і розгляд злочину з позицій потерпілого: як

ним сприймається, переживається, а також те, чому потерпілий береться вирішувати самостійно проблему свого захисту.

Багатомірний погляд на злочин підводить нас до тієї дослідницької межі, до тих гносеологічних меж, за якими відкривається тіньова сторона цього феномену. Подібне відбувається тоді, коли злочин, як зло, переходить у свою протилежність і розглядається як добро. Не випадково Ф. Шеллінг писав: «Добро і зло – одне й те ж, лише розглядається з різних сторін». Звідси така особливість соціології: 2) соціологію цікавить не лише соціальна небезпека, але й позитивна роль злочину в суспільному житті. Цікава в цьому плані стаття Е. Дюркгейма «Норма і патологія». Саме в ній він звернув увагу на позитивну сторону злочину:

- злочин посилює гостроту переживань людини, а це, в свою чергу, сприяє формуванню складнішої і досконалішої структури суспільної свідомості;

- злочин руйнує мораль. Але сила впливу моралі і не повинна бути надмірною, бо в протилежному випадку ніхто не наслідиться критикувати її, і мораль легко набуде застиглої форми;

- в злочині індивід дістає можливість виразити себе незалежно від того, чи йдеться про людину, мрії якої випереджають час, чи про злочинця, який стоїть нижче рівня сучасного йому суспільства;

- злочинність вказує наявність шляхів, відкритих для змін, а в ряді випадків прямо готує ці зміни. Злочин є прелюдією реформ;

- там, де існує злочин, колективні почуття досить гнучкі, готові набути нової форми. Злочин – це передчуття моралі майбутнього.

Нейтральний підхід Е. Дюркгейма допомагає розпізнати сутність злочину в складній діалектиці добра і зла, в єдності позитивних і негативних рис. Пора відкрито визнати, що злочин не може розглядатися лише як негативне суспільне явище. Якщо продовжити лінію осмислення цього феномена, яку намітив Е. Дюркгейм, то можна побачити, що злочин для певної категорії людей є ефективним засобом отримання матеріальних благ і впливу. Він прискорює накопичення багатства, дає вигоду тим, хто не задоволений життям, «ковтнув» бажаної влади. Будучи прямо пов'язаним з ризиком і авантюрою, він різко скорочує звичайні часові рамки в досягненні успіху, зменшує зусилля, потрібні для реалізації цілі законним шляхом.

Він формує людей грубих, цинічних, жорстоких, таких, які з презирством ставляться до інших, не обмежених ніякими принципами і готових до будь-яких змін, тобто так званих сильних особистостей. Злочин ніколи не був тотально негативним, він має великий позитивний егоїстичний заряд, дає могутній соціальний ефект. Злочин відіграє ключову роль у механізмі відбору сильних особистостей, свого роду «соціальних монстрів», які підривають історичну конкретну форму існуючого суспільного ладу окремої країни, приводять до панування таких груп людей, які встановлюють інший порядок життя.

Можна припустити, що пік негативної ролі злочинності припадає на період стабільного розвитку соціальних систем, а позитивний його ефект стає очевидним у моменти переходу до принципово іншого типу суспільства, іншої правової доктрини, при зміні систем законодавства.

Специфіка «соціології злочину» полягає також і в тому, що нею вивчаються «фактичні злочини» на відміну від «юридичної злочинності».

В конкретно-історичних умовах людського життя наявне законодавство завжди закріплює в кінцевому випадку (вигідний) пануючій групі (класові) правовий порядок, формальний соціальний статус, які офіційно визнаються.

Існує точка зору, що нові класи, які формуються у вигляді пануючих індивідів, не можуть виникнути і стверджуватися інакше як шляхом «фактичних злочинів», тобто форм насильства, не врегульовані законом, які в юридичному значенні не являються злочинними.

Відмінною ознакою «фактичних злочинів» є те, що вони завжди служили і служать (в історичній ретроспективі і перспективі) засобом «первинного класоутворення». Діючою особою у фактичному злочині виступає не обов'язково посадова особа як офіційна одиниця в системі державних чи суспільно-політичних органів, а просто індивід, який фактично користується і володіє матеріальними благами, фінансовими засобами, людьми, тобто керівник, домінант. У ряді випадків фактичний злочин може виникнути передусім на підставі неформальних відносин між посадовою особою і виконавцем (або між посадовими особами). Саме неформальні відносини (тобто не врегульовані законом) наділяють таких індивідів

новими функціями, властивостями, формуючи їх специфічну, особливу соціальність.

Особлива соціальність керівників-домінантів заявляє про себе, коли вони здійснюють такі «фактичні злочини»: а) анонімне насильство; б) репресії; в) насильство в «тіньовій економіці»; г) насильницьке переселення людей.

Так, якщо суддя, прокурор, слідчий на свій розсуд звільняють від відповідальності, або пом'якшують кару злочинцям, яким дехто протегує, то вони здійснюють або злочини, або анонімне насильство. Сукупним злочинним результатом, у тому числі й подібної діяльності працівників правоохоронних органів, є жорстке закріплення тенденції збільшення охоплення злочинністю індивідів із трудящих верств. Близько 80 % засуджених (у різних країнах) – це робітники. Фактами анонімного насильства потрібно вважати всі випадки маніпулювання законами про статус депутата, коли юридична недоторканність використовується для того, щоб звільнити від відповідальності керівників, які здійснили кримінальні злочини.

Репресії, як «фактичні злочини», розкривають спосіб дії конкретних осіб. Вони характерні для сваволі керівників високого рангу, нерідко служать методом ствердження їх особистого панування в умовах, коли є можливість прикритися авторитетом держави, її ідеологією, коли наявні втома або повна довіра народу до керівників.

Державна влада – це концентроване, офіційно оформлене і організоване насильство – ствердження законності і правопорядку. В репресіях такого ступеня концентрації і організації насильства нема. Навпаки, репресивне насильство маскується, приховується, виводиться з-під опіки демократичного суду, діючої юриспруденції, нерідко здійснюється випадковими людьми, а не юристами-професіоналами. Так М. Шрейдер, свідчить, що Сталін у своїй одній з телеграм вимагав створити «особливі трійки», куди входили б особливий уповноважений ЦК, голова облвиконкому і перший секретар обкому – люди, далекі від системи судових і правових органів. Саме вони з наказу Сталіна наділялись правом на свій розсуд встановлювати без суду і слідства довільну квоту осіб, яких потрібно було ліквідувати. Для широкого кола осіб ці дії подавались як справедливі, виконані з дотриманням усіх норм законності. В 30-х роках репресії здійснювалися і такими

внесудовими органами як «тройки», «особливі совещания» при НКВС і «судові присутствия» з попереднім погодженням вироків з «інстанцією».

Можна вказати й на такі загальні ознаки репресії, як «фактичні злочини»: 1) невинність жертв; 2) розправа з людьми на ґрунті наклепницького доносу; 3) утворення спеціальних груп розправи, не передбачених законом, прийнятим демократичним шляхом; 4) створення особливого режиму утримання репресованих; 5) витонченість фізичних розправ з репресованими; 6) кандидат у репресовані завжди являє відверту чи потенційну загрозу індивідуальному пануванню керівника досить високого рангу; 7) негласна реабілітація репресованих; 8) приховування (або відсутність) документів, у яких відображені долі репресованих; 9) юридична індиферентність до винуватців репресій.

Ймовірно репресії варто кваліфікувати як фактичні політичні злочини, оскільки вони прикриваються авторитетом пануючої політичної ідеології, виправдовуються стереотипами практичної політики, здійснюються на основі суб'єктивного свавілля переважно відомих політичних діячів, під крилом держави і підкріплюються вагою посади і негідністю формулювань про її компетенцію.

Коротко про інший вид фактичних злочинів – насильство в тіньовій економіці. Під тіньовою економікою найчастіше розуміють корисливі, в першу чергу економічні злочини. Тіньовою економікою називають заборонені законом форми виробничої діяльності і, насамкінець, у тіньовій економіці вбачають фіктивну економіку: приписки, порушення звітності, відхилення від встановлених норм, які надають можливість отримати нетрудовий прибуток.

Можна виділити групи фактичних злочинів, за допомогою яких керівники-тіньовики набирають економічну силу:

1) розкрадання державного майна (в різних розмірах) під приводом, який виходить за межі юридичного переслідування (наприклад, продаж державних дач приватним особам за безцінь);

2) систематичне привласнення, дарування, захоплення (суспільних, державних) земель, яке не тягне за собою юридичного переслідування;

3) вилучення продуктів харчування, засобів до існування (нерідко за допомогою спеціально розробленої системи

«вимушених заходів»), створення штучного дефіциту, штучного голоду, довільне підвищення цін на предмети першої потреби, довільне утримання заробітної плати на низькому рівні, затримка заробітної плати на тривалий час;

4) до тіньової економіки відносяться і такі специфічні способи збагачення, як непередбачувані формальними узаконеннями додаткові до заробітку «конвертні» виплати керівникам високого рангу, подарунки «від імені трудового колективу» високим начальникам, отримання засобів від таємних статей держбюджетів, відкриття спеціальних ненормованих особистих банківських рахунків відомим політичним діячам або їх родичам, вилучення грошових збережень людей через неврегульовану правом діяльність акціонерних компаній, використання так званого бартерного обміну для привласнення матеріальних благ, приховування «премій» за довголітню роботу на підприємстві і т.п.

Таким чином, аналіз позитивної сторони злочину приводить нас до неочікуваного результату: ми починаємо розуміти, яку вигоду дає злочин для певної категорії людей, отримуємо можливість абстрагуватися від юридичної форми при усвідомленні сутності злочинного діяння і виходимо на приховану, завуальовану «фактичну злочинність». Остання, як ефір, розлита в суспільстві, але про неї мовчать офіційна ідеологія, політика, статистика, юриспруденція. Фактичні злочини зводять нанівець якісну роботу правоохоронних органів, ставлять під сумнів можливість створення в країні правової держави, а правовий порядок роблять ілюзорним і містичним.

Введення в гуманітарне знання категорії «фактичний злочин» дає можливість соціології поставити проблему злочинності в повному об'ємі, довести її усвідомлення до логічного кінця, коли відмовляється в праві на безкарне насильство і свавілля керівникам-домінантам, які займають високі посади і цими діями створюють глибокий дисбаланс соціального життя. Соціологічне охоплення цього явища робить можливим подолати межі чисто юридичного аналізу і розкрити тіньову сторону юридичної матерії;

5) соціологія злочину займається дослідженням субкультури злочинного світу. В літературі ствердився термін «контркультура», який позначає таку субкультуру, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але й протистоїть їй, перебуває в конфлікті з домінуючими цінностями. Субкультура

злочинного світу за своїм змістом є контркультурою. В ній складається своя мова, своя система цінностей, норм, законів, своя мораль, специфічна символіка, традиції, своя система навчання злочинній поведінці. Вона протистоїть цінностям суспільства, морально виправдовує злочин. В ній можливе, наприклад, таке суперечливе поняття, як «чесний злодій». Особистість формується і діє у відповідності з цінностями і нормами свого кримінального оточення, не сприймаючи цінностей культури суспільства в цілому.

Контркультура злочинного світу неоднорідна за своєю структурою. Можна чітко зафіксувати як мінімум два її різновиди: субкультура засуджених, які перебуваючи у місцях позбавлення волі, і субкультуру «фактотум» (від лат. factotum – роби все), що виникає у керівників – домінантів, які застосовують насильство, неврегульоване законом, і тому знаходяться на волі. Якщо перша вивчена в багатьох своїх формах, то другу ще належить дослідити в різних напрямках.

З тюремною субкультурою її об'єднує те, що остання виникає і розвивається також в неформальних відносинах між людьми. Різниця полягає в тому, що субкультура (фактотум) стає сприятливим середовищем, аурою «фактичних злочинів».

Субкультура «фактотум», включає складовим елементом так званий мобінг (від. англ. – mobbing – самосуд), який застосовується керівником-домінантом стосовно виконавців з метою посилити своє домінування неофіційними методами в звичайних трудових колективах.

В українській мові точний еквівалент віднайти важко, але, по суті, він означає «глумління» над людиною з боку колективу, який згуртувався з метою затравити одного. В літературі описано близько 50 варіантів способів такого травлення. Назвемо лише деякі: неофіційне приниження керівником працівника, оцінка доброї роботи як поганої, з тобою не бажають контактувати, ти відчуваєш багатозначні погляди або інші дії з негативним змістом без прямих висловлювань, керівник позбавляє престижної роботи, постійно атакується і критикується виконана тобою робота і приватне життя, людина відчуває ту чи іншу форму переслідування – від наговорів до фізичного насильства.

Цей вид злочинної субкультури, який нами аналізується, нерідко прямо або опосередковано пов'язаний із закріпленням фактичного права домінанта на свавілля стосовно виконавця.

Звідси потреба нав'язування цієї субкультурою хибних стереотипів свідомості, які несуть викривлені уявлення про різного роду начальників і начебто недієздатності залежних від нього людей. Йдеться про хибні оцінки будь-яких керівників, як «турботливих господарів», які «все знають», «передбачають завжди правильно», «діють завжди в інтересах справи», яким «видніше», «начальник завжди правий», «ініціатива карається», «я маленька людина», «не висовуйся», «однак нічого не зміниш». Наявність стереотипів, які заохочують доноительство і анонімки: «як стало відомо із конфіденційних джерел», «ходять чутки...», «вони мене дістали», «прізвища називати не буду» і т.п.

Невід'ємним атрибутом субкультури «фактотум» є наявність прихованих форм боротьби керівників-домінантів з виконавцем з метою встановлення перешкод для суспільного зростання і підвищення індивідів. Форми і методи цієї боротьби історично конкретні і різноманітні. В її арсеналі заохочення донощиків, наближення, опіка «своїх», різні способи тримати людину в постійній психічній напрузі, використання системи (прийомів); «відмова в підтримці», «не давати ходу», «штучне розширення критеріїв і оцінок діяльності», «замовчування успіхів», прізвиська, легенди, «розкриття» неіснуючих аморальних вчинків, «робити об'єктом ненависті», брудні плітки тощо.

Велике значення має засвоєння керівником-домінантом системи антигуманних форм «виграшної поведінки», яка включає в себе, наприклад, такі правила, як «досвідчений гравець не робить такого ходу, якого чекає супротивник», «дій приховано», «добро роби безпосередньо, а зло опосередковано» і т.п.

Інтрига – могутній важіль субкультури «фактотум», з допомогою якого можна досягти успіху «зненацька для всіх», ігноруючи симпатії, істину, реальну справу, «підводити людей, які тобі довіряють, приводити їх до життєвої поразки, примушувати терпіти фіаско, залишаючись невпізнаним винуватцем, перебуваючи начебто «в тіні». Особистості, які інтригують, це люди, схильні здійснювати приховані дії, спрямовані на досягнення якихось неблагодійних цілей. Людина інтриги вміє поставити під удар одних, наклепати підозру на інших, заговорити третіх так, що їй жертви не можуть до кінця зрозуміти, хто ж їх головний ворог. Раптова надумана хвороба у відповідальні моменти – розповсюджений прийом тих, хто

інтригує. Наслідки інтриги тим сильніші, чим вище соціальна драбина, на якій перебувають її учасники.

Не менш ефективним інструментом субкультури «фактотум» виступає провокація. Своїм фундаментом вона має об'єктивний хід процесів, коли «незворотнє здійснюється швидко». Метою будь-якої провокації є моральне, соціальне або фізичне знищення людини чи групи людей, причому «чужими руками» або жертвою – саму себе. Провокацію важко розпізнати, оскільки вона маскується, ховається за такими підкупаючими жертву феноменами, як співчуття, співпереживання, дружба, слабкість, або, навпаки, акціями агресії, глибоких емоційних «переживань», які викликають активну реакцію жертви. В провокації, як складній формі прихованих у своїй сутності відносин, візуальним рано чи пізно стає зрадництво того, хто провокує, коли останній знав і бажав, щоб наступили негативні наслідки для жертви. Стосовно до того, хто потерпів, це зрада, спочатку таємна, потім неочікувана, часто з боку особи, якій довіряєш. Можна виокремити закони провокації в конфлікті:

а) це завжди виклик (у вигляді психологічного тиску, образливої оцінки);

б) він повинен насторожувати (оскільки відносини сприймаються потенційною жертвою безпосередньо без врахування можливої їх складності, багатоступеневості);

в) наслідки для жертви завжди суттєвіші, ніж реакція на «виклик», саму поведінку;

г) нічого неможливо змінити – наслідки наступають одразу ж після реакції.

Антигуманний характер провокації полягає в тому, що вона використовується як засіб боротьби з іншими людьми, передбачає ігнорування моральних бар'єрів у соціальних відносинах, виступає безкарною формою насильства і приниження людської гідності.

Соціологія злочину покликана взяти на себе вантаж поглиблення «віктимологічного» аналізу злочину, тобто вивчення його з позиції потерпілого.

Ті, хто потерпів від «юридичної» і «фактичної» злочинності, дають можливість:

а) побачити глибину не лише матеріальної, але й моральної і соціальної шкоди від злочинів;

б) змалювати повну картину зв'язків людей у злочині;

в) створити модель потерпілого, типізувати їх поведінку;
г) виявити, як саме «фактичні» злочини створюють ситуацію, за якої аналіз охоплює суспільство.

Для сучасної України характерним є те, що суспільство в особі «нових українців» і тих, у кого нема грошей, матеріально незабезпечених громадян свідомо, а інколи інтуїтивно шукає способи досягнення «своїх» справедливості. Можна фіксувати як стійку закономірність таке: потерпілі готують і реалізують свою систему способів і прийомів захисту від злочинів, не затруднюючи себе потребою звертатися в міліцію.

Таким чином, соціологічний погляд на злочин дає можливість виявити нові, мало вивчені сторони насильства над людьми, розширити дослідницьке поле за рахунок виходу в стихію тіньової реальності юридичної матерії, а також розкрити предметніше соціальні причини різного роду деструкцій, в тому числі злочинного змісту.

3. Сучасна кримінальна ситуація в Україні

Аналіз сучасної кримінальної ситуації дозволяє охарактеризувати її в цілому як складну та несприятливу. Показники більшості економічних, соціальних, політичних, правових та соціально-психологічних процесів та явищ, які впливають на стан злочинності, погіршувалися і можуть погіршуватися у найближчі роки, тобто ці фактори здійснюватимуть криміногенний вплив і сприятимуть зростанню злочинності в цілому або окремих видів злочинів.

До таких криміногенних факторів належать:

тривала несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, яка проявилася у падінні цін на метали, сільськогосподарську продукцію, суттєвому зменшенні доходів від експорту, подорожчанні долару США та відповідній девальвації гривні, суттєвому обмеженні можливостей реалізації товарів на російському ринку;

зниження економічного потенціалу країни внаслідок втрати контролю за територією Автономної Республіки Крим, частинами територій Донецької та Луганської областей;

витрачання значних коштів на утримання Збройних Сил України, їх матеріально-технічне та інші види забезпечення, ведення масштабної антитерористичної операції (АТО) на Сході країни;

суттєве погіршення більшості показників економічної діяльності – зниження обсягів ВВП (–10,4 % порівняно з показником 2014 р.), промислової продукції (–13,4 %), сільськогосподарського виробництва (–4,8 %), обороту роздрібної торгівлі (–20,7 %), вантажообороту (–6,0 %) експорту та імпорту (–31,8 % та –32,2 %); зростання національного боргу до 65,5 млрд. дол США, а обсягу тіньової економіки до 40 % ВВП;

девальвація національної валюти (у 3 рази відносно долара США), суттєве збільшення рівня інфляції (+48,7 %), подорожчання комунальних тарифів для населення (вартість газу: +280 %, тепла: +72 %, світла: +50 %);

зниження рівня життя населення (реальна заробітна плата: –20,2 %), зростання безробіття, зокрема латентного (рівень безробіття за методологією МОП серед економічно активного населення віком 15–70 років становив 9,0 %, працездатного віку – 9,4 %); збільшення відсотку бідного населення (понад 25 %). За таких соціальних умов відбулося зростання прошарку осіб, готових до задоволення потреб протиправним шляхом, підвищилася активність тих, хто мають антисуспільні установки, схильність до злочинної поведінки, утворювалися та діяли злочинні групи та організації;

гострота та нестабільність політичної ситуації, яка проявляється у зниженні рівня легітимності та ефективності влади, різкому загостренні різноманітних політичних конфліктів (між владою та опозицією, політичними конкурентами в межах однієї електоральної ніші, конкуруючими фінансово-промисловими групами, що мають політичний вплив тощо), звинуваченні вищих посадових осіб у корупції або некомпетентності, поширеності протестних акцій в країні. З 16.02.2016 р. відбувся розпад правлячої коаліції та розпочалася парламентська криза. Ці події негативно впливають на суспільну свідомість. За даними моніторингового соціологічного опитування Інституту соціології НАН України у 2015 р. майже половина опитаних (47,9 %) оцінили в цілому політичну ситуацію в країні як критичну, вибухонебезпечну. Відповідно до результатів широкомасштабного вивчення громадської думки Київським міжнародним інститутом соціології 34 % респондентів вважають, що рівень корупції у 2015 році вищий, ніж до Євромайдану.

масштабний процес внутрішньої міграції внаслідок анексії Автономної Республіки Крим та ведення масштабних бойових

дій в зоні АТО (біля 1,6 млн. внутрішньо переміщених осіб та біженців), внаслідок чого послаблюються соціальні зв'язки значної кількості населення, втрачається контроль за поведінкою цих людей;

негативні процеси у суспільній свідомості – незадоволеність власним становищем та песимізм щодо майбутнього (понад 40 % опитаних), високий рівень аномійної деморалізованості (понад 60 % опитаних). У таких осіб легше формується психологічна готовність до протиправної поведінки.

Особливою умовою, що сприяє зростанню окремих груп та видів злочинів, є зниження ефективності діяльності правоохоронної системи, зокрема поліції, пов'язане з суттєвими недоліками чинного Кримінального процесуального кодексу, що призвели до фактичного припинення оперативно-розшукової діяльності; деморалізацією значної частини працівників поліції, прокуратури та суддів, які знаходяться під загрозою припинення кар'єри; звільнення частини досвідчених працівників міліції (поліції).

В той же час, декілька факторів об'єктивно сприяють зменшенню кількості облікованих злочинів, тобто здійснюють антикриміногенний вплив. У сфері економіки це – запровадження зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, що створює потенційні можливості для залучення кредитних ресурсів, розгортання підприємств на території країни; початок процесу перебудова економіки, вихід на нові ринки збуту продукції у країнах Азії та Близького Сходу.

Криміногенний вплив зростання безробіття може бути певною мірою пом'якшений за рахунок поширення неофіційної економічної діяльності та збереження високого рівня зовнішньої трудової міграції.

У демографічній сфері у найближчі роки продовжиться процес тривалого скорочення чисельності населення, що входить до найбільш кримінально активних вікових груп. Група осіб у віці до 14 років зменшилася у 2002–2014 рр. на 17 %, 14–15 років – на 48,2 %, 16–17 років – на 42,3 %, 18–28 років – на 14,2 % з 2007 р.

Непотрапляння до обліку злочинів, які вчиняються на території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частині територій Донецької та Луганської областей, також буде діяти як фактор, що об'єктивно сприятиме зменшенню облікованої злочинності.

Основні тенденції злочинності в у сучасний період та ймовірні зміни в них у найближчі роки є наступними.

1. Зростання рівня суб'єктивної віктимізації населення країни, яке проявляється у постійному збільшенні чисельності заяв та повідомлень про злочини та інші події, які надходять до органів поліції.

У 2015 р. було зареєстровано 4806783 таких заяв та повідомлень, що на 12,1 % більше, ніж у попередньому році. Коефіцієнт їх інтенсивності у розрахунку на 100 тис. всього населення збільшився з 9989 у 2014 р. до 11234 (+12,5 %). Таким чином, відновилася перервана у 2014 р. тенденція зростання цього показника, яке відбувалося з 2002 р. Воно відбулося у всіх регіонах країни крім Донецької (–36,0 %), Луганської (–40,6 %) областей та залізниць (–46,0 %).

У 2015 р. із загальної кількості заяв та повідомлень про злочини та інші події ті, в яких йдеться про діяння з ознаками злочину, склали 22,7 %, а ті, в яких вказується на діяння без ознак злочину, –77,3 %. Відмічається помітне зменшення порівняно з попередніми роками відсотку заяв та повідомлень, в яких йдеться про діяння з ознаками злочину (2013 р. – 31,9 %, 2014 р. – 25,2 %).

Передбачається збереження тенденції зростання чисельності заяв та повідомлень про злочини та інші події, що надійшли до поліції, у наступні роки, хоча можливе деяке уповільнення його темпів. Крім вже вказаних факторів нормативно-правового та організаційно-управлінського характеру помітно вплинути на динаміку кількості заяв та повідомлень про злочини протягом 1–2 років може створення нових територіальних підрозділів поліції, до яких населення, ймовірно, буде ставитися з більшою довірою і активніше звертатися до них.

2. Значний відсів подій, інформацію щодо яких внесено до ЄРДР і за ними розпочато досудове розслідування, у процесі досудового слідств. У 2015 р. із 1093314 діянь, відомості щодо яких було внесено до ЄРДР, в ході досудового розслідування за 528132, тобто за 48,3 % (2013 р. – 63,7 %; 2014 р. – 53,5 %) провадження було закрито за реабілітуючими підставами. Причому абсолютну більшість, випадків закриття кримінального провадження становлять ті, по яких було встановлено відсутність у діянні складу злочину – 86,9 % у

2015 р. (2013р. – 79,3 %, 2014р. – 84,0 %), та самої події злочину – 12,2 % (2013р. – 19,2 %, 2014р. – 14,8 %).

Відсоток зареєстрованих в ЄРДР діянь, кримінальне провадження за якими закривається за реабілітуючими підставами, помітно зменшився порівняно з попередніми роками але залишається значним. Ймовірно в подальшому буде відбуватися повільне скорочення зазначеного показника.

3. Тенденція переважного збільшення кількості облікованих злочинів.

У 2015 р. в процесі досудового розслідування було обліковано 565182 злочини, що більше відповідного показника попереднього року на 6,8 %. Таким чином, відновилася тенденція зростання цього показника, перервана у 2014 р. (–6,1 %). Відповідно коефіцієнт злочинності у розрахунку на 100 тис. всього населення зріс у 2015 р. до 1320 (2013 р. – 1241, 2014 р. – 1233).

Зростання сталося внаслідок суттєвого погіршення криміногенної ситуації в країні, а також виконання вимог МВС щодо повноти реєстрації та обліку злочинів підрозділами поліції (міліції). Ці фактори нівелювали дію фактору зниження, пов'язаного із втратою контролю за вищевказаними територіями країни. Цей висновок підтверджується тим, що збільшення кількості облікованих злочинів відбулося в абсолютній більшості (23) регіонів країни.

Можна припустити переважання тенденції зростання цього показника у найближчі роки.

4. Усталена суттєва диференціація регіонів України за величиною коефіцієнта інтенсивності (рівня) злочинності. Для розподілу регіонів за величиною коефіцієнта інтенсивності злочинності є характерним: стабільно високі показники у східних, південних областях та столиці – регіонах з високим рівнем промислового розвитку та урбанізації; середні – у центральних та північних регіонах; низькі – у західних та окремих центральних областях, в яких переважає сільське населення і зберігається більш низький рівень розвитку промисловості.

У 2015 р. регіони країни розподілися за величиною зазначеного показника так:

регіони з дуже високим коефіцієнтом інтенсивності злочинності – Запорізька область (2381) та м. Київ (2277);

регіони з високим коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 1453 до 1884) – Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська,

Дніпропетровська, Херсонська, Чернігівська, Харківська та Київська області;

регіони із середнім коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 1109 до 1321) – Черкаська, Львівська, Сумська, Одеська, Житомирська області;

регіони з низьким коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 812 до 1046) – Вінницька, Волинська, Чернівецька, Хмельницька, Рівненська, Закарпатська та Донецька області;

регіони з дуже низьким коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 568 до 674) – Тернопільська, Івано-Франківська та Луганська області.

Значно збільшився коефіцієнт інтенсивності злочинності у Миколаївській Полтавській, Чернігівській областях, які вперше увійшли до групи регіонів з високим значенням цього показника, та Львівській області, у якій він збільшився від низького до середнього рівня. В той же час відбулося дуже значне зменшення коефіцієнтів інтенсивності злочинності у Донецькій та Луганській областях, в результаті якого ці регіони опинилися у групах з низьким та дуже низьким рівнем злочинності.

Наведені дані дозволяють констатувати збільшення диференціації регіональних показників рівня злочинності в останні три роки за рахунок зростання різниці між регіонами, показники яких перевищують середній коефіцієнт інтенсивності злочинності по Україні. Ймовірно у наступні роки розподіл регіонів за рівнем злочинності збережеться, але поступово позиції окремих регіонів в ньому будуть змінюватися

5. Значне переважання у структурі злочинності посягань, вчинених у містах, які все в більшій мірі визначають характер динаміки всієї злочинності в країні.

У 2015 р. зросла і міська, і сільська злочинність. У містах та селищах міського типу (СМТ) було обліковано 434905 (+5,9 %) злочинів, у сільській місцевості та за межами населених пунктів – 122281 (+15,1 %). Коефіцієнт міської злочинності у розрахунку на 100 тис. населення міст становив 1466, а аналогічний показник по сільській місцевості та за межами населених пунктів – 922. Структурні параметри злочинів обох груп були практично такими ж як і в попередні роки – 76,9 % та 21,6 %. Ще 1,5 % пришлося на посягання, місце вчинення яких було невідомо. Більш інтенсивно зростало число злочинів, вчинених в обласних центрах. У 2015 р. було обліковано 158953 такі діяння, що на 12,3 % більше, ніж у 2014 р. Відповідно частка таких злочинів

серед всіх міських посягань збільшилася до 36,5 % (2013 р. – 32,3 %, 2014 р. – 34,5 %).

На тлі триваючого зростання рівня урбанізації країни рівень злочинності в містах та СМТ буде значно вищим, ніж у сільській місцевості, причому розрив між коефіцієнтами інтенсивності міської та сільської злочинності буде поступово збільшуватися. Більш складною буде кримінальна ситуація саме у великих містах.

6. Переважання у структурі злочинності за ступенем тяжкості посягання середньої тяжкості та тяжких злочинів.

У 2015 р. порівняно з попереднім роком помітно змінилася чисельність груп злочинів різного ступеня тяжкості. Після різкого зростання кількість особливо тяжких посягань скоротилася до 21513 (–16,8 %). Продовжилося зменшення чисельності діянь невеликої тяжкості. Їх кількість дорівнювала 129022, що на 3,2 % менше показника минулого року. Натомість показник тяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості збільшилися до 177855 (+15,3 %) та 236792 (+9,7 %) відповідно. У структурі злочинності за ступенем тяжкості у 2015 р. як і раніше переважали діяння середньої тяжкості – 41,9 % (2014 р. – 40,8 %) та тяжкі злочини – 31,5 % (2014 р. – 29,1 %). Частки злочинів невеликої тяжкості та особливо тяжких посягань зменшилися порівняно з попереднім роком і становили 22,8 % (2014 р. – 25,2 %) та 3,8 % (2014 р. – 4,9 %) відповідно.

Зменшення чисельності та відсоткового показника злочинів найбільшого ступеня тяжкості сталося внаслідок припинення активних бойових дій та певної нормалізації ситуації в зоні АТО, а також обмеження практики реєстрації фактів смерті як умисних вбивств. Зростання показників тяжких злочинів та діянь середньої тяжкості відбиває факт збільшення кількості вчинюваних злочинів певних видів, які належать до категорії тяжких. Після значного зниження у 2014 р. кількість злочинів невеликої тяжкості стабілізувалась і в подальшому, ймовірно, буде зменшуватися незначними темпами.

Очікується, що такі тенденції збережуться у найближчі роки.

7. Вчинення значної кількості кримінально караних діянь у громадських місцях (1/5 всіх облікованих злочинів).

У попередні роки (2013 р. : +16,1 %, 2014 р. : +2,0 %) в їх динаміці переважала тенденція зростання, але вона не була усталеною. У 2015 р. загальна кількість таких посягань зменшилася на 7,1 % і дорівнювала 103948. Частка діянь цієї

категорії серед всіх злочинів зменшилася до 18,4 % (2013 р. – 19,5 %, 2014 р. – 21,1 %). Чисельність діянь, вчинених на вулицях (дорогах), площах, у парках, скверах становила 61718 (–6,8 %), в інших громадських місцях (на вокзалах, в аеропортах, магазинах, кафе, барах, ресторанах тощо) – 42230 (–7,4 %). Структура зазначених злочинів за основними видами громадських місць, в яких вони вчинені, в останні три роки була доволі стабільною. У 2015 р. частка вуличних посягань становила 59,4 % (2013 р. – 61,1 %, 2014 р. – 59,2 %), а злочинів, вчинених в інших громадських місцях – 40,6 % (2013 р. – 38,9 %, 2014 р. – 40,8 %).

Можна припустити, що чисельність посягань цієї категорії у найближчі роки буде переважно зростати, але темпи зростання будуть незначними. Передбачається поступове збільшення серед злочинів, вчинених у громадських місцях, відсотку діянь, які відбулися в інших громадських місцях – кафе, ресторанах, магазинах, на вокзалах тощо.

8. Зменшення показників злочинів, провадження за якими направлені до суду, вчинених неповнолітніми та за їх участю, та, особливо, особами, які знаходилися у стані алкогольного сп'яніння. Число перших дорівнювало у 2015 р. 7171 (–4,0 %), а других – 17009 (–28,4 %). Частка посягань, вчинених неповнолітніми та за їх участю зменшилася до 3,2 % (2013 р. – 4,1 %, 2014 р. – 4,2 %), а діянь, вчинених у стані алкогольного сп'яніння, – до 7,5 % (2013 р. – 14,1 %, 2014 р. – 13,2 %).

Після трирічного зниження чисельність групових злочинів, провадження за якими були направлені до суду, зросла до 14533 (+11,7 %). Натомість відсоток посягань, провадження за якими були направлені до суду, вчинених групою осіб, зменшився порівняно з попереднім роком і становив 6,4 % (2013 р. – 6,2 %, 2014 р. – 7,3 %).

Зменшується, але залишається значною чисельність злочинів, провадження за якими були направлені до суду, вчинені особами, які раніше вчиняли злочини. У 2015 р. було обліковано 58242 таких злочини, що менше показника попереднього року на 8,6 %. Частка таких діянь серед всіх злочинів, провадження за якими були направлені до суду, становила 25,7 % (2013 р. – 29,5 %, 2014 р. – 35,5 %).

Відсоток злочинів, вчинених неповнолітніми та за їх участю, ймовірно буде на цьому ж рівні, або знизиться незначним чином. Загострення кримінальної ситуації, зростання

загальнокримінальної злочинності може супроводжуватися збільшенням часток діянь, провадження за якими направлені до суду, вчинених групою осіб, та особами, які раніше вчиняли злочини. Є підстави констатувати, що в країні продовжиться зростання маргінального прошарку населення з підвищеною кримінальною активністю.

Тенденція поступового зменшення відсотку діянь вчинених особами, що заходились у стані алкогольного сп'яніння, ймовірно збережеться, але при істотному погіршенні економічної та соціальної ситуації є можливим відновлення тенденції зростання цього показника.

9. Помітні коливання кількості злочинів проти життя та здоров'я особи з переважанням тенденції до зменшення.

Після сплеску у 2013 р. (71749, зростання у 3,9 раза) чисельність посягань цієї категорії зменшилася у 2014 р. на 13,9 % і дорівнювала 61760, а у 2015 р. скоротилася ще на 12,9 % і склала 53794. Частка посягань цієї спрямованості зменшилася до 9,5 % (2013 р. – 12,7 %, 2014 р. – 11,7 %). З 2013 р. посягання проти життя та здоров'я особи стали другою за поширеністю групою злочинів.

Після значного зростання у 2014 р. (11466, +95,6 %) чисельність умисних вбивств зменшилася на 28,3 % і становила 8224. Відповідно їх відсоток серед всіх посягань проти життя та здоров'я особи скоротився до 15,3 % (2013 р. – 8,2 %, 2014 р. – 18,6 %). Зменшилась і кількість так званих очевидних умисних вбивств, облік яких ведеться з 2013 р. У 2014 р. їх було обліковано 4920 (у 2,4 раза більше показника 2013 р.), а у 2015 р. – 3226 (–34,4 %). У 2015 р. 39,2 % всіх умисних вбивств складали очевидні діяння (2014 р. – 42,9 %).

Суттєве зростання кількості умисних вбивств у 2013–2014 рр. і збереження їх на значному рівні у 2015 р. пов'язане з нечіткістю нормативних положень, що визначають порядок дій працівників ОВС у разі надходження до них інформації про смерть людини, закріплених у п. 5 Порядку взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини, затвердженого спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України № 1095/955/119 від 28.11.2012. В результаті на практиці до ЄРДР вноситься інформація про певну кількість природних

смертей, фактів зникнення без вісті, які кваліфікуються як умисні вбивства. В подальшому провадження по них не завжди закриваються своєчасно, і вони обліковуються у статистичній звітності як умисні вбивства.

Також вагомим фактором зростання числа таких злочинів у 2014 р. було інтенсивне ведення військових дій в зоні АТО, випадки загибелі людей в ході яких кваліфікувалися саме я умисні вбивства. Відповідно значне зменшення інтенсивності збройного протистояння у наступному році обумовило скорочення числа таких посягань. Це підтверджується тим фактом, що зменшення числа умисних вбивств у 2015 р. у Донецькій та Луганській областях було дуже значним (–50,9 % та –65,4 %). Натомість слід відмітити, що у 14 регіонах з 25, статистичні дані щодо яких обліковуються, чисельність злочинів цього виду порівняно з попереднім роком зросла.

У 2015 р. відбулося зменшилася чисельність випадків спричинення тілесних ушкоджень всіх ступенів тяжкості: тяжких – до 2511 (–19,8 %), у тому числі тих, що спричинили смерть потерпілого – до 680 (–10,9 %); середньої тяжкості – до 3462 (–16,0 %), легких – до 34730 (–8,2 %). Кількість діянь, пов'язаних із спричиненням середньої тяжкості та легких тілесних ушкоджень скорочувалися два останні роки, а показник тяжких тілесних ушкоджень у 2014 р. навіть дещо збільшився (3132, +3,5 %).

Легкі тілесні ушкодження після забезпечення у 2013 р. максимально повної їх реєстрації стали найбільш поширеним видом злочинів проти життя і здоров'я особи. У 2013 р. на них приходилося 69,7 % посягань цієї спрямованості, у 2014 р. – 61,3 % і у 2015 р. – 64,6 %. Попри тенденцію зменшення динаміка цих посягань визначально впливає на динаміку всіх злочинів проти життя і здоров'я особи.

Для окремих видів злочинів цієї групи у 2015 р. були характерні несприятливі тенденції. Зокрема зареєстровано суттєве збільшення числа умисних вбивств, вчинених способом, небезпечним для життя багатьох людей – 361 (+30,3 %); випадків катування – 73 (+35,2 %); злочинів, пов'язаних з насильством в сім'ї – 998 (+8,7 %).

Суттєвим фактором вчинення посягань проти життя та здоров'я особи є попереднє вживання алкоголю, часто спільно з майбутньою жертвою. Частка таких злочинів серед всіх діянь цієї спрямованості, провадження за якими були направлені до

суду, у 2015 р. становила 31,3 %. Попри зменшення порівняно з показниками 2013–2014 рр. (34,6 % та 36,8 %) вона у 3,1 раза перевищує відповідний показник по всіх злочинах, провадження за якими були направлені до суду.

Передбачається, що в наступні роки переважатиме тенденція зменшення кількості посягань цієї спрямованості. В той же час зберігається серйозні ризики зміни тенденції, пов'язані з можливістю нового загострення військової ситуації зоні АТО та загальним погіршенням кримінальної ситуації в країні.

10. Різностямованість динаміки злочинів проти власності при переважанні тенденції до зростання.

Тенденція зростання цих посягань відновилася після зниження у 2014 р. (–7,0 %). У 2015 р. було обліковано 362213 таких діянь, що на 16,3 % більше показника попереднього року і становить 64,1 % всіх злочинів, вчинених в країні. Загальне зростання злочинності в країні відбулося в основному за рахунок збільшення числа злочинів цієї спрямованості.

Суттєво зросла кількість найбільш розповсюдженого виду злочинів цієї спрямованості – крадіжок. У 2015 р. чисельність крадіжок зросла на 20,7 % і становила 273756, що склало 48,4 % облікованих злочинів і понад $\frac{3}{4}$ всіх посягань на власність. Абсолютна більшість (88,3 %) крадіжок була спрямована на заволодіння приватною власністю.

Помітно збільшилася чисельність майже всіх видів крадіжок, дані щодо яких відображаються у статистичній звітності. Чисельність крадіжок із складів, баз, магазинів та інших торгівельних точок зросла до 19977 (+13,8 %); з квартир – до 21379 (+12,6 %); з дач, садових будинків – до 6479 (+37,9 %); з автомобілів – до 10790 (+11,7 %); речей у пасажирів – до 2630 (+22,4 %); кишенькових крадіжок – до 6626 (+16,3 %). При цьому слід зазначити, що вказані різновиди крадіжок приватної власності становлять у сумі лише 21,3 % всіх злочинів цього виду (2014 р. – 22,2 %). Характер решти крадіжок залишається невідомим, що робить оцінку цих діянь неповною.

Після сплеску у 2014 р. (+86,1 %) чисельність випадків незаконного заволодіння транспортним засобом (цей вид злочину розглядається серед посягань проти власності, оскільки по суті він належить до вказаної категорії злочинів) зменшилася на 9,3 %, але залишилася значною – 11463. Серед злочинів цього виду 60,1 % (2014 р. – 68,3 %) посягань були спрямовані на заволодіння автомобілями. Динаміка таких діянь була

аналогічною: 2014 р. – зростання до 8630 (у 2,3 раза), 2015 р. – зменшення до 6890 (–20,2 %).

Після зниження у 2014 р. число випадків шахрайства знову зросло і дорівнювало 45904 (+9,4 %). Випадки шахрайства становили 8,1 % всіх злочинів і 12,7 % загальної кількості посягань проти власності. Це другий за розповсюдженістю вид злочинів в країні.

Несприятлива соціально-економічна ситуація в найбільшій мірі обумовлює поширення корисливих посягань на приватну власність. Високий рівень квартирних крадіжок та випадків незаконного заволодіння транспортними засобами, перш за все автомобілями, є значимим індикатором підвищення кримінальної активності осіб, схильних до злочинної поведінки у вигляді промислу.

Більш складною є ситуація з корисливо-насильницькими злочинами проти власності. Кількість випадків найбільш розповсюдженого їх виду – грабежів, збільшилася на 7,6 % і дорівнювала 22108, тоді як чисельність розбійних нападів та випадків вимагання напроли скоротилася до 3556 (–8,7 %) та 590 (–7,8 %) відповідно.

Спостерігається незначне зменшення числа злочинів проти власності, які вчиняються у сфері економіки, зокрема випадків привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. У 2015 р. було виявлено 10211 (–1,8 %) таких випадків. При цьому кількість таких діянь, вчинених у великих та особливо великих розмірах зменшилася на 54,9 % та 39,1 % відповідно.

Припускається збереження тенденції зростання корисливих посягань проти власності у найближчі роки.

11. Суттєве погіршення стану злочинності проти громадської безпеки у 2014–2015 рр., яке пов'язане із значним загостренням суспільно-політичної ситуації в країні та веденням масштабних бойових дій в зоні АТО. Чисельність таких посягань після значного зростання у попередньому році (11947, +53,7 %) у 2015 р. залишилася на такому ж високому рівні і становила 11699 (–2,1 %).

Активність сепаратистських угруповань як в зоні АТО, так і за її межами, призвела до високого рівня терористичних проявів. Причому якщо кількість терористичних актів у 2015 р. дещо зменшилася і склала 1295 (–13,6 %), то число випадків створення терористичної групи чи терористичної організації

збільшилося порівняно з минулим роком на 77,6 % і дорівнювало 849.

Значною загрозою для суспільства є діяльність щодо створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань. У 2014 р. чисельність таких фактів зросла з 0 до 457, а у 2015 р. – до 543 (+18,8 %). Такі дії порушують виключне право держави на застосування сили і тим самим руйнують саму державну владу в країні.

Особливої уваги потребує небезпечна тенденція розповсюдження в країні зброї, боєприпасів та вибухових речовин. Ведення масштабних бойових дій в зоні АТО і залучення до них значної кількості військовослужбовців та правоохоронців мали об'єктивним наслідком поширення випадків незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. У 2014 р. було обліковано 7228 (+4,3 %) таких діянь, а у 2015 р. – 7409 (+2,5 %). Такі діяння становили 63,3 % всіх злочинів цієї спрямованості (2013 р. – 89,2 %, 2014 р. – 60,5 %). Враховуючи високий рівень латентності цих злочинів, можна припустити, що реальний обсяг незаконного обігу зброї, бойових припасів та вибухових речовин є значно більшим. Це створює серйозну загрозу збільшення кількості особливо тяжких та тяжких злочинів різних видів, вчинюваних з використанням вогнепальної зброї та вибухових речовин. Зокрема у 2015 р. з використанням вогнепальної зброї було вчинено 194 умисні вбивства (2013 р. – 62, 2014 р. – 320), 297 розбійних нападів (100 та 411); з використанням вибухових речовин – 106 (2013 р. – 65, 2014 р. – 112). Хоча у 2015 р. ці показники порівняно з попереднім роком покращилися, такі тенденції є небезпечними і потребують постійної уваги з боку працівників відповідних підрозділів поліції.

Прогноз на найближчі рік–два щодо динаміки цих посягань є несприятливим.

12. Несприятливі тенденції у сфері злочинності проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, що виникли на тлі загострення суспільно-політичної ситуації, зниження ефективності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Перш за все це вчинення масових злочинних посягань. У 2013 р. було обліковано 6 групових порушень громадського порядку, 5 фактів масових заворушень та 14 випадків

захоплення державних або громадських будівель чи споруд, у 2014 р. ці показники збільшилися до 38, 148 та 662, а у 2015 р. скоротилися до 22, 24 та 461 відповідно. Тим не менш у сучасних суспільно-політичних умовах зберігається значна загроза вчинення таких діянь.

Другою негативною тенденцією є значне поширення посягань на правоохоронців. Йдеться про зростання кількості випадків погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу та посягань на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця. Кількість випадків погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу у 2014 р. дорівнювала 684 (+26,7 %), а у 2015 р. – 705 (+3,1 %). Число посягань на життя осіб зазначених категорій у 2013 р. становило 12, у 2014 р. відбувся їх сплеск до 2260 (у 188 разів), а у 2015 р. – зниження до 1568 (–30,6 %).

Поширення таких діянь є вкрай небезпечним, оскільки вони руйнують основи правопорядку та державності в країні, носять демонстративний характер і набувають значного негативного суспільного резонансу. В значній мірі загострення ситуації з цими злочинам є наслідком довготривалої кампанії критики правоохоронних органів, яка часто має тенденційний, необ'єктивний характер, супроводжується зосередженням уваги на недоліках у роботі при майже повному ігноруванні позитивних моментів.

Що стосується загальної кількості злочинів цієї спрямованості, то протягом останніх трьох років вона була суттєвою, але з незначною тенденцією до зменшення. У 2015 р. було обліковано 23647 таких посягань, що менше показника попереднього року на 2,3 % (2014 р. : –2,3 %).

Більшість злочинів цієї спрямованості традиційно складали випадки підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів. На них прийшлося 60,2 % (2014 р. – 61,3 %) всіх злочинів цієї категорії. Після значного зростання у 2013 р. (+39,3 %) їх кількість у наступні два роки скоротилася до 14243 (–4,0 % до рівня попереднього року), але залишилася суттєвою. Динаміка цього виду злочинів заслуговує на увагу, оскільки він є шостим за поширеністю кримінально каранним діянням в Україні.

Очікується, що у найближчі рік–два на тлі збереження гострої соціально-економічної ситуації в країні, кризових явищ у політичній сфері загальна чисельність посягань цієї спрямованості може зрости. Зберігається ймовірність збільшення кількості масових злочинних проявів в ході протестних акцій різного характеру, посягань на працівників правоохоронних органів.

13. Постійне скорочення в останні роки кількісних показників ряду груп злочинів без потерпілого, які залежить від активності діяльності підрозділів поліції щодо їх виявлення, змін у нормативно-правовій базі, що регулює їх діяльності, структурі та організації роботи.

Продовжилося зменшення кількості злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення (наркозлочинів), яке триває з 2005 р. У 2015 р. було виявлено 25908 таких посягань, що на 15,0 % менше, ніж у попередньому році (2014 р. : –10,3 %). Помітно зменшилася кількість найбільш розповсюджених видів наркозлочинів, а саме випадків незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту – до 14890 (–11,4 %); незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – до 6614 (–21,4 %); посіву або вирощування снотворного маку чи конопель – 1637 (–18,7 %); організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – 1044 (–17,3 %); незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів – 398 (–33,9 %).

Після значного зростання у 2013 р. (+37,0 %) чисельність злочинів у сфері господарської діяльності зменшилася у 2014 р. на 24,2 %, а у 2015 р. – на 9,3 % і дорівнювала 7631. Відбулося скорочення більшості посягань цієї спрямованості, причому по ряду з них воно тривало другий рік поспіль. Зокрема скоротилася кількість виявлених випадків найбільш поширених діянь цієї категорії: ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) – до 1748 (–8,0 %); порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом – 1276 (–0,9 %); зайняття гральним бізнесом – 735 (–32,2 %); незаконного виготовлення,

зберігання, збуту або транспортування з метою збуту піддакцизних товарів – 722 (–3,2 %).

Аналогічна динаміка була характерна для посягань у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, хоча темпи зниження були незначними. Після зростання у 2013 р. більш ніж у 1,5 раза чисельність діянь цієї спрямованості зменшилася у 2014 р. на 6,2 %, а у 2015 р. на 3,6 % і становила 14997. Після дворічного періоду зростання зменшилася чисельність найбільш поширених діянь цієї спрямованості – випадків службового підроблення. У 2015 р. їх було обліковано 6092, що на 14,9 % менше, ніж у попередньому році (2014 р.: +10,5 %). Практично на минулорічному рівні залишилася кількість основних корупційних злочинів – випадків прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (одержання хабара) – 1588 (+3,5 %); перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу – 1336 (+0,8 %), а також службової недбалості – 1755 (–0,6 %). В той же час суттєво збільшилося число виявлених випадків зловживання владою або службовим становищем. Їх загальна кількість зросла до 3078 (+19,9 %), а тих, що спричинили тяжкі наслідки, – до 1376 (+10,8 %).

Збереглася тенденція переважного скорочення загальних показників діяльності щодо протидії організованій злочинності, яка триває з 2000 р. Кількість виявлених у 2015 р. організованих груп та злочинних організацій (ОГ та ЗО) становила 123 (–20,6 %); осіб, що скоїли злочини у складі ОГ та ЗО – 451 (–20,2 %); злочинів, вчинених ОГ та ЗО – 1324 (–17,7 %). Кількість виявлених ОГ та ЗО з корупційними зв'язками зменшилася до 13 (2014 р. – 24), з міжнародними зв'язками – до 27 (28), сформованих на етнічній основі – до 10 (24).

Зниження числа посягань зазначених груп злочинів є наслідком деморалізації працівників міліції (поліції), здійснення організаційно-управлінських заходів щодо їх скорочення (БНОН) або ліквідації (ГУБОЗ), що природно позначилося на ефективності їх діяльності. Ситуація може змінитися на краще тільки у разі налагодження ефективної роботи новостворених підрозділів Національної поліції України, що може відбутися не раніше 2017 р.

14. Збереження складної кримінальної ситуації на дорогах. Після зниження у 2014 р. (–9,1 %) відновилася тенденція

зростання числа випадків порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. У 2015 р. було обліковано 10905 таких злочинів, тобто на 7,0 % більше рівня попереднього року. Кількість порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинили смерть потерпілого, становила 2104 (+0,4 %), тобто залишилася на рівні попереднього року. Зростала частка таких діянь, що вчиняються особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного сп'яніння (2013 р. – 15,1 %, 2014 р. – 20,7 %, 2015 р. – 21,3 %).

На чисельність злочинів цього виду впливали як фактори зниження, зокрема, зменшення обсягу руху транспорту у зв'язку з погіршенням соціально-економічної ситуації в суспільстві, так і зростання – зниження рівня контролю за дорожнім рухом, падіння водійської дисципліни тощо. Наведені дані свідчать про те, що фактори зростання були більш потужними. Є підстави прогнозувати зростання кількості таких діянь у найближчі роки.

15. Суттєве зростання деяких видів злочинів, пов'язаних із веденням масштабних бойових дій в зоні АТО. Зокрема значно збільшилася кількість випадків ухилення від призову за мобілізацією. У 2013 р. не було обліковано жодного такого випадку, у 2014 р. – 680 і у 2015 р. – 2256 (зростання у 3,3 раза). Через цю ж причину дуже суттєво зросла чисельність окремих військових злочинів – випадків самовільного залишення військової частини або місця служби та дезертирства. Кількість фактів самовільного залишення військової частини або місця служби зросла з 25 у 2013 р. до 1814 (у 72,6 раза) у 2014 р. і до 3927 (у 2,2 раза) у 2015 р. Число фактів дезертирства у 2013 р. дорівнювало 5, у 2014 р. – 1061 (у 212,2 раза більше), у 2015 р. – 997 (–6,0 %).

У разі збереження ситуації збройного протистояння в зоні АТО число таких посягань може зберегтися на такому ж рівні або зрости.

16. На фоні погіршення роботи по розкриттю та розслідуванню злочинів з 2011 р. спостерігається постійне зменшення кількості виявлених осіб, які їх вчинили. Цей показник являє собою суму виявлених осіб, які вчинили злочини у звітному та у попередні роки. У 2015 р. їх чисельність зменшилася на 6,9 % і склала 141196 (2014 р. – 151696, –15,2 %).

Абсолютну більшість виявлених злочинців, 88,2 %, традиційно становили чоловіки (2014 р. – 87,1 %). Прогноз щодо поступового зростання відсотку жінок серед злочинців на даний час не підтверджується.

У 2015 р. найбільшу частку злочинців, як і в попередні роки, склали особи у віці 18–28 років, на яких припадало 35,0 % всіх осіб, що вчинили злочини (2014 р. – 34,7 %). Далі йшли 29–39-літні – 34,1 % (2014 р. – 33,3 %) та 40–54-літні – 20,4 % (2014 р. – 21,1 %). Представники зазначених вікових груп становили 89 % всіх виявлених осіб, які вчинили злочини.

Незначними залишаються відсоткові показники злочинців, що належать до наймолодших вікових груп. Частка осіб у віці 14–15 років становила 1,5 % (2014 р. – 1,5 %), 16–17 років – 3,3 % (2014 р. – 3,1 %). Ці дані є наслідком практики обмеження притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, яка реалізується в останні роки в рамках загальної тенденції гуманізації кримінальної політики в Україні.

Після чотирьохрічного зменшення (2013 р. – 46,3 %) серед злочинців в останні два роки знову зростає частка осіб, які не працювали і не навчалися в момент вчинення злочину. У 2015 р. вона дорівнювала 59,3 % (2014 р. – 56,8 %). Відсоток безробітних серед виявлених осіб, які вчинили злочини, напроти зменшувався і склав 14,5 % (2014 р. – 15,8 %).

Група осіб, які не працюють і не навчаються, залишається домінуючою серед виявлених злочинців. Це дозволяє констатувати наявність в країні маргінального прошарку населення, представники якого виявляють підвищену схильність до злочинної поведінки.

Відсотковий показник учнів та студентів навчальних закладів серед злочинців був незначним і дорівнював як і в попередньому році 5,1 %. При цьому абсолютна чисельність таких осіб в останні роки переважно зменшувалася (2014 р. : 7678, –15,0 %; 2015 р. : 7259, –5,5 %).

Серед груп злочинців, виділених за особистісними кримінологічними ознаками, слід зазначити тих, хто раніше вчиняли злочини. Їх відсотковий показник в останні три роки зменшувався, але залишився значним і дорівнював у 2015 р. 29,8 % (2013 р. – 33,1 %, 2014 р. – 31,8 %). В останні три роки частка злочинців, судимість з яких не знята і не погашена, знаходилася практично на одному рівні і становила 19,1 % (2013 р. – 19,9 %, 2014 р. – 19,6 %).

Помітно зменшився відсоток виявлених осіб, які вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння. У 2015 р. цей показник становив 13,0 % (2013 р. – 20,6 %, 2014 р. – 16,9 %).

4. Прогноз розвитку злочинності в Україні та в світі

Існує кілька можливих напрямків розвитку злочинності в Україні. Передбачається в першу чергу, посилення організованої злочинності, зміцнення її зв'язків у владних структурах. Відзначається поглиблена взаємодія української організованої злочинності з організованою злочинністю інших країн, особливо ближнього зарубіжжя.

Можливо проникнення в Україну злочинних кримінальних структур, мафіозного характеру і перш за все азійських, італійських і африканських. Основними напрямками діяльності організованої злочинності стають контрабанда зброї, наркотиків, алкогольних виробів, тютюнової продукції, незаконне вивезення природних ресурсів (ліс, бурштин) і предметів антикваріату, так само нелегальне ввезення в Україну радіоактивних відходів з метою їх захоронення.

Зростає кількість терористичних актів і вбивств на замовлення в процесі боротьби за сфери впливу. Оснащеність злочинних угруповань зброєю, засобами зв'язку і транспорту відчувається вже зараз, чому сприяють протистояння з ДНР та ЛНР, тривала антитерористична операція на лінії розмежування.

Триває зростання злочинності серед молоді та підлітків. Збільшується коефіцієнт злочинних проявів серед жінок і дівчат, особливо корисливо-насилницьких, а також проституції.

Загострюються масштаби політичної злочинності тероризму. Подальший розвиток отримують і відносно нові види злочинів, в тому числі комп'ютерна злочинність. За допомогою професійних хакерів злочинні організації можуть отримувати доступ до банківських рахунків, секретної інформації правоохоронних органів, збройних сил, уряду, Верховної Ради України. Зростає інтелектуалізація злочинності, залучення до злочинної діяльності наукових співробітників НДІ, колишніх офіцерів збройних сил і правоохоронних органів, висококваліфікованих юристів.

Що стосується перспектив поширення злочинної діяльності в світі, то необхідно відзначити, що злочинність все

більше стає міжнародною, транснаціональною, транскордонною. Розрахунки демографів свідчать, що чисельність населення в кінці ХХ століття давала приріст приблизно 100 млн. чоловік в рік., тобто на 1–1,5 %, тоді як злочинність збільшувалася на 5 %. За останні 30–40 років вона збільшилася в середньому в 3–4 рази, на території колишнього СРСР в 6–8 разів, в США в 7–8 разів, у Великобританії і Швеції в 6–7 разів, у Франції в 5–6 раз, в ФРН в 3–4 рази, в Японії в 1,5–2 рази і т.д. За даними ООН, приріст злочинності в світі складає в середньому 5–6 % на рік.

Фахівці відзначають кілька тенденцій, які характеризують злочинність в світових масштабах:

- інтенсифікація злочинності;
- структурні зміни пов'язані зі зростанням організованої злочинності;
- професіоналізація злочинності;
- інтелектуалізація злочинної діяльності: витіснення, «кримінального» типу зі сфери індивідуальної правосвідомості і заміна його типом «підприємливого», «інтелектуального» злочинця; значне поширення нових, раніше невідомих форм і методів злочинної діяльності і т.д. ;
- збільшення озброєності та технічної оснащеності злочинності;
- зростання ролі тяжких злочинів, що супроводжуються насильством і знищенням матеріальних цінностей;
- корумпованість, зрощення органів влади і кримінальних структур;
- зростання безкарності злочинців;
- зростання самовиваженості і самозахищеності злочинного світу;
- криміналізація змістовності ЗМІ;
- інтенсивне розширення криміногенної соціальної бази за рахунок збільшення маргінального прошарку населення (безробітних, безхатченків, бездомних та інших категорій людей, що знаходяться за межею бідності), особливо серед молоді;
- перетворення кримінальної поведінки в звичайний атрибут повсякденного життя.

У світі телебачення, кіно та популярної літератури в останнє десятиліття домінує кримінальна тематика. Деякі передачі і статті в Інтернеті перетворюються на посібники для навчання майбутніх злочинців, оскільки в них описуються

прийоми, методи, різновиди поведінки і психологія кримінального світу.

Процес інтелектуалізації та професіоналізації злочинності в Україні пояснюється тією обставиною, що ряди криміналітету стали поповнюватися за рахунок кваліфікованих фахівців з державного сектору які опинилися в слідстві падіння рівня життя і зростання безробіття на «соціальному дні». У злочинному середовищі з'явилися колишні господарники, військові, правоохоронці, фахівці з технологій аналізу інформації.

З ростом злочинності та її суспільної небезпеки, корелює динаміка адміністративних та інших правопорушень, аморальних явищ, пияцтва, наркоманії, токсикоманії, проституції, самогубств, бродяжництва, жебрацтва, розпаду сімей, дитячої бездоглядності та безпритульності, дезадаптації дорослих і дітей, психічних розладів і інших фонових явищ і детермінант.

Є об'єктивні підстави вважати, що в найближчі роки девіантну поведінку і інші фонові явища будуть зростати, а значить, і розширювати базу злочинності. Згідно з прогнозами кримінологів, загальна кримінальна ситуація в світі найближчим часом буде суттєво погіршуватися. Тому одним із пріоритетних завдань будь-якого цивілізованого суспільства і його державно-правових інститутів є запобігання і боротьба зі злочинністю. Для вирішення цих завдань створюється система правоохоронних органів, поліція (міліція), прокуратура, судові органи і пенітенціарні установи, адвокатура, інститути пробації, фіскальна служба. Спираючись на розгалужену юридичну систему, ці структури застосовують норми адміністративного, кримінального, цивільного, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального права. Однак правоохоронні органи не завжди справляються із завданнями, які поставило перед ними суспільство. Показниками відставання соціально-правового контролю від інтенсивно зростаючої злочинності виступають, зокрема, рівень латентної злочинності, розкриття злочинів і виявлення правопорушників. У всіх країнах світу рівень латентності збільшується, виявлення і розкриття злочинів знижується.

Кримінальна юстиція та правова база її діяльності – система малорухлива і ірраціональна. Для серйозної зміни її практичної діяльності потрібні нова стратегія і нова тактика боротьби зі злочинністю, істотні капітальні вкладення, високопрофесійні кадри і передове технічне оснащення. А цього, на жаль, в більшості країн і в цілому в світі немає.

З вищевикладеного важливо підкреслити, що як показала історія, «беззлочинних» моделей суспільного і державного устрою не існує. Є більш-менш оптимальні моделі суспільно-правового устрою, наприклад скандинавська і японська, де вдало поєднуються історичне минуле і сучасне сьогоднішнє, національне і інонаціональне, що дозволяє утримувати злочинність на відносно низькому рівні. Очікуваний усереднений коефіцієнт врахованої злочинності в світі в межах 6-8 тис. на 100 тис. населення землі надзвичайно високі. За один тільки рік людська спільнота продукує до 400–500 млн. зареєстрованих злочинів.

Зростання злочинів проти особи відзначається практиками усюди. При цьому проявляє себе тенденція підвищення ступеня суспільної небезпеки цих злочинів. Злочини проти особи найчастіше кваліфіковані. Посилюється зухвалість і агресивність злочинців, нехтування життям і здоров'ям людей. У багатьох випадках винні проявляють відносно потерпілих таку зухвалість і агресію, яка стосується і інших осіб, зовсім сторонніх. Злочинці не зупиняються перед тортурами, фізичним усуненням свідків. Особливо чітко при цьому виділяються насильницькі злочини, що вчиняються з корисливих мотивів, пов'язані із застосуванням зброї.

При підведенні деяких підсумків стає ясним, що злочинність, є не тільки сукупність окремих злочинів, – а є дуже складний соціальний феномен. Вона не може вивчатися ізольовано ні в системі фіксації самого цього феномена, ні в сенсі обмеження його тільки відомостями про саму злочинність без звернення до даних про суспільні явища і процеси.

Саме тому слід вивчати не тільки злочини, будь то вбивства або зґвалтування, грабежі та розбої, але і відповідні соціальні проблеми.

Важлива отже, в першу чергу ціннісна характеристика суспільних відносин як об'єктів не тільки кримінально-правової, а й соціальної охорони. Звідси такі важливі проблеми, як громадський захист особи від злочинних посягань, забезпечення соціальної безпеки громадян, соціальна профілактика злочинної поведінки, віктимологічна профілактика, загальна і соціальна превенція і т.д. Відповідно, з усім цим переплітаються питання суспільних взаємозв'язків злочинів проти особи. Не можна відірвати від цього і негативні соціальні явища і їх «кримінально-забарвлені» наслідки.

5. Кримінальна особа як суб'єкт злочину

Взаємодія особи злочинця з соціальним середовищем становить ядро дослідження злочинної поведінки як однієї з форм соціального відхилення. Духовне життя людини, складається з трьох елементів: особистого життя, зв'язку оточуючих (міжособистісні відносини) і роботи, тобто діяльності як громадянина держави, суспільства. Задоволення запитів особистого життя для кожної людини має індивідуальний характер. Людина в державі повинна дотримуватися всіх його законів, а в суспільстві жити відповідно його до його традицій і вимог. Якщо людина не виконує закони і не наслідують традиції і вимоги, а запити в особистому житті (свої власні потреби) задовольняє за рахунок чужого майна, праці здоров'я і життя інших, то він «випадає» з суспільства і фактично перестає бути повноправним громадянином держави. Він набуває свою (як він сам розуміє) свободу, знаходячи місце в середовищі собі подібних. Людина, яка вчинила злочин і тим самим переступила соціальні заборони, опиняється в середовищі злочинців. Відбувається руйнування особистості як члена суспільства і громадянина.

По особливому руйнується особа як в маргінальному, так і в злочинному середовищі. (Маргінали – специфічна категорія населення, особливі соціальні групи, своєрідна соціальна верства. Маргіналів властива егоїстичні звички втрата почуття відповідальності, байдужість до проблем інших людей, цинізм). Тут людина вільна від вимог моралі і права, вона підпорядкована певним традиціям і звичаям, а тому (власне «законам» середовища) вільно і безкарно краде, грабує, вбиває. Для соціального середовища іменуюмого маргінальним, характерний злочинний спосіб життя. Також, в цілому, можна сказати, що для маргіналів властива своя субкультура.

З проблемами маргінальної субкультури завжди так чи інакше пов'язаний злочинний спосіб життя.

Поведінка і спосіб життя в цілому відповідає один одному і їх не можна відривати. Злочинний спосіб життя – це своєрідний кримінальний стиль поведінки. Він дуже специфічний і формується в процесі такого формування бере участь не тільки сама особистість, а й навколишнє її соціальне середовище. Їх зв'язок (особистості та середовища) є визначальним в процесі формування особи злочинця. Ми поділяємо думку про те, що

нахили до злочинної поведінки, вчинення злочину значні у тих категорій і груп (станів) населення, для яких в цілому характерний злочинний спосіб життя.

Можна говорити, наприклад, про те, що середовище п'яниць і алкоголіків виділяє своїх «представників» в злочинний світ. Звертає на цей світ своїх «представників» і середовище наркоманів. У цьому сенсі допустимо вести мову про бродяг, безпритульних, повій і т.п.

Девіантної субкультури, або кримінальної підкультурою, як зазначається в літературі, є така система ціннісних норм, і форм поведінки, яку визнає певна група злочинних елементів і будує на ній свої відносини один з одним.

Тут існує прямий зв'язок з особою злочинця і злочинним способом співіснування, бо дана кримінальна субкультура веде всередині своєї спільноти порівняно відчужене існування, що породжує її конфлікти з суспільством в справу і зіткнення з ним і його членами. Будь-яка субкультура, що має кримінальну спрямованість, небезпечна для суспільства.

Особливими Г. Й. Шнайдер називає субкультуру наркоманів, повій і т.п. Також особливою, на думку С. Г. Ольхова, є «субкультура маргіналів», яку він порівнює зі «злочинної субкультурою». При цьому С. Г. Ольхов вказує на наступне: у наявності кругова порука, добре вибудована субординація і самопідкорення.

В. Ф. Пирожков порівнює субкультуру з законами злочинного світу і способом життя засуджених до позбавлення волі. На думку С. С. Маслова, у «злочинців в законі» своя субкультура. Існує й інші точки зору. Однак ніхто з кримінологів не виступає проти того, що існує особливе поняття – кримінальна субкультура.

Звання «злочинців в законі» часом трактується однозначно. Разом з тим дане поняття слід розглядати глибше, бо «злочинців в законі» це свого роду злісний злочинець з установкою саме на злочинний спосіб життя, злочинну діяльність. У цьому сенсі допустимо говорити і про злочинську субкультуру, а це і є кримінальна (або злочинна) субкультура. Загальним для неї є «неписаний кримінальний закон» – кримінальна ідеологія. Злочинці (як правило, злісні рецидивісти) адаптуються до зазначеної субкультури і приймають її умови і правила. Мова йде про специфічний тип особи злочинця, що означає перш за все,

приналежність до особливих і саме визнаних, найбільш «злісних», «особливо злісних» представників кримінального світу.

Це в основному професійні злочинці і в цьому сенсі дуже досвідчені. За їх діяльністю велика кількість вчинених і організованих ними злочинів.

Більше половини з них рецидивісти, засуджені не тільки один або два рази, але і три і більше разів. Найчастіше їх злочини групові, для яких характерна попередня змова і організованість. Спрямованість поведінки цих осіб – стійко злочинна. Переважна більшість з них дотримується злочинних традицій і звичаїв. Вони активно залучають нових людей, особливо неповнолітніх в злочинну діяльність.

Деякі їхні злочини (викрадення людини, вимагання, розбій і т.д.) пов'язані з вбивствами.

Головний мотив їх злочинів – користь, а середовище досягнення злочинної мети – насильство. Особи, що належать до даної категорії злочинців, при вчиненні злочинів часто застосовують зброю. Все це, як і багато іншого, характеризують образ саме злісного, закоренілого злочинця. Серед них багато наркоманів, алкоголіків, осіб з психічними патологіями (в рамках осудності). Про таких осіб кримінологи пишуть: «Запеклі махрові кримінальники – є носіями філософії злочинного світу». Він хранитель злочинних традицій і їх реставратор, керівник кримінальної життя. Для нього і йому подібних все це – образ існування (життя). Це своєрідна мораль, добре організована субкультура.

Кримінальна субкультура має свої кордони, порушувати які нікому не дозволено. Ця культура ретельно оберігається її представниками, а тому і розвивається. Дослідження даних проблем тісно пов'язано і вивченням злочинного способу життя та особи злочинця.

Вивчення особистості злочинця допомагає розкрити мотиви злочину, світогляд злочинця, загальні закономірності злочинів.

Особистість – індивід з характерною соціальною орієнтацією і системою цінностей. Однак соціальні орієнтації та потреби наповнюють людське життя цінностями і сенсом, без яких нормальна людина не може існувати. Стосовно до норм права соціальна орієнтація може бути законотворчою або кримінальною. Поведінка індивіда залежить від його соціальної орієнтації. Тому в судовому процесі враховується

система антисоціальних орієнтацій підсудного. Згідно з Кримінальним кодексом України, суд зобов'язаний враховувати не тільки характер і ступінь тяжкості вчиненого злочину, а й особистісні риси підсудного. Детальне вивчення особи злочинця допомагає слідству в розкритті злочину. Експерти відпрацьовують особливі психологічні портрети підозрюваних, які допомагають в розшуку злочинця. Так було в багатьох відомих справах, особливо в розслідуванні злочинів, що вчиняються серійними маніяками.

На питання про те, що не все-таки впливає на становлення кримінальної особи в сучасній науці існує три варіанти відповіді – антропологічний, психологічний та соціологічний підходи.

Антропологічний підхід був розроблений італійським психіатром Чезаре Ломброзо (1835–1909 рр.). В результаті багаторічного спостереження за ув'язненими в Туринської в'язниці Ч. Ломброзо висунув теорію природженого злочинця. В силу закону спадкова схильність до злочинної поведінки передається з покоління в покоління. Частці індивідів від народження притаманні кримінальні схильності, і ніякі виховні заходи не в силах їх виправити. Злочинна схильність проявляється і в зовнішньому вигляді людини. Ч. Ломброзо перерахував ряд зовнішніх ознак, характерних для злочинців. Це зрізане, низьке, похиле чоло; опуклі надбрівні дуги; велика і виступаюча нижня щелепа; випуклості на черепній коробці; довгі руки; невисоке і мускулисте тіло. Італійський психіатр відзначав, що рівень освіти і добробуту впливає на види злочинів. Серед безграмотних найбільш поширені крадіжки, грабежі і дітовбивства; серед малограмотних – шантажі, грабежі і нанесення побоїв, серед осіб з середньою освітою – хабарництво, загрози і підробки. Розкрадання, підробки і політичні злочини найбільш поширені серед людей з вищою освітою. Що стосується матеріального становища, то злочини часто вчиняють не тільки знедолені, але і представники заможного прошарку суспільства: «вплив економічних факторів на злочинність – залежить не тільки від бідності, а й від багатства».

Ч. Ломброзо зробив значний внесок у справу вивчення кримінальної особистості, хоча багато вчених і критикують його за перебільшення ролі спадкових факторів.

Психологічний підхід. Австрійський психолог Зігмунд Фрейд вбачав головну ознаку злочинної поведінки в

притаманному людині інстинкті руйнування і агресії. Його учень Альфред Адлер на перше місце поставив «комплекс переваги» і «комплекс неповноцінності». Почуття власної неповноцінності штовхає деяких людей на злочини. При цьому установка особи змінюється і на зміну комплексу неповноцінності приходить комплекс переваги, які полягають в прагненні піднести себе над іншими. Американський психолог Джон Доллард причиною злочинної поведінки вважає агресію, яка виникає на ґрунті фрустрації. Фрустрація – це реакція індивіда на неможливість реалізації своїх цілей, незадоволеність бажань. Фрустрація може отримати розрядку в будь-який момент. Такий розрядкою може бути безглузда агресія по відношенню до інших людей. Але фрустрація може привести і до депресії, догляду в себе, до вживання наркотиків і алкоголю, а також до самогубства. Таким чином, стає зрозумілою природа жорстоких і невмотивованих злочинів, наприклад, безглуздої стрілянини по перехожих.

Як у антропологічного підходу, у психологічній концепції є свої недоліки. Це перш за все применшення соціальних факторів у зародженні кримінальної особи, недооцінка потреб і соціальних орієнтацій особистості. Проте, внесок психологічної концепції у вивчення антисоціальної та злочинної особистості значний і допомагає у практиці вивчення причин злочинної і агресивної поведінки.

Соціологічний підхід не обмежується дослідженнями біологічних чи психологічних особливостей кримінальної особи, а співвідносить її з соціальним фактором. Соціологічний аналіз злочинної особи набув поширення в кінці XIX століття. Біля його витоків стояв французький криміналіст і соціолог Габріель Тард. Головну причину злочинної поведінки він бачив в соціальних факторах, в умовах життєдіяльності людей. Психолог і філософ Ерік Фромм запропонував класифікацію типів людського насильства. Він виділив сім таких типів – реактивне насильство, фрустрація, заздрість і ревності, насильство з помсти, компенсаційне насильство, садизм, архаїчна спрага крові.

Кожна форма насильства проявляється в результаті установок і спрямувань особистості. Фромм говорив про двох орієнтаціях – на добро і на зло. Ця спрямованість залежить від походження і виховання особи, навколишнього світу, рівня освіти, професії, віку і статі. Американський соціолог Роберт

Мортон запропонував теорію про типи особистості і способах адаптації до суспільства. Всього він запропонував п'ять типів: конформістська, ритуалістська, інноваційна, ретретистська і бунтівна особистість. І саме такі типи особистості, в разі неможливостей задоволення своїх завищених потреб законним шляхом, стають на шлях злочинної діяльності. Девіантна поведінка індивіда проявляється в ситуації, коли прагнення завищені, а реальні можливості обмежені.

Досвід практичних і теоретичних досліджень кримінальної особи свідчить про те, що при її аналізі слід виходити з двох основних чинників – біологічної схильності і впливу негативного соціального середовища (суспільства). Однак суперечки щодо злочинної спадковості тривають і сьогодні. Поки наука не має єдиної, чіткої точки зору на цю проблему. Ряд досліджень, в тому числі правознавців І. І. Карпеня і В. М. Кудрявцева говорять про значну роль спадкової схильності. Академік П. М. Федосєєв заперечує біологічні коріння злочинної поведінки і з ним солідарні професори О. В. Старков і М. О. Стручков.

Краще ставлення до соціальних факторів як до першочергових у формуванні особи злочинця бере початок в радянському правознавстві, яке розглядало злочинну поведінку як продукт соціальних і економічних умов і вірило в можливість виправлення і перевиховання правопорушника. У 60-х роках вивченням особи злочинця займався професор А. Б. Сахаров. Він пов'язував індивідуальні риси злочинної особи з соціальними явищами і процесами, основним ядром такої особистості професор А. Б. Сахаров вважав її громадську установку і залежність від неї, взаємозв'язок соціального і біологічного при провідній ролі соціального. Поглиблене дослідження злочинності молоді та підлітків провів професор К. Є. Игошев. Він проаналізував мотивацію правопорушень і прийшов до висновку, що близько половини (48,9 %) злочинів і правопорушень мають в своїй основі неусвідомлені мотиви, що свідчить про ненавмисність та імпульсивність злочинних дій, вчинених підлітками та молоддю.

6. Функція кримінального покарання

В науці під функцією розуміють явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; роботу кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось; чогось.

В юриспруденції розрізняють функції держави та функції права, у контексті яких і розглядається зміст функції кримінального покарання. Зокрема, за способом діяльності держави виділяють кримінально-виконавчу функцію, а серед функцій права – регулятивну функцію у сфері виконання покарань.

Поняття покарання (у змісті кримінального покарання) дано в ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України, а саме: покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. При цьому, як у зв'язку з цим зазначено в п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання», признаючи покарання, у кожному конкретному випадку суди мають дотримуватися вимог кримінального закону й зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання. Таке покарання має бути необхідним та достатнім для виправлення засудженого та запобігання нових злочинів.

Із законодавчого визначення поняття «покарання» можна вивести наступні системо утворюючі ознаки, що складають його зміст: 1) це є вид державного примусу; 2) воно застосовується до винної у вчиненні злочину особи; 3) примус застосовується від імені держави; 4) воно полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого; 5) в ньому знаходить своє вираження засудження, негативна оцінка з боку держави – держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця; 6) воно проявляється в його особистому характері; 7) будь-яке покарання тягне за собою судимість.

Важливим завданням правової держави є охорона основних суспільних відносин від злочинних посягань. Здійснення його, в першу чергу, виражається у визначенні того, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (це завдання, зокрема,

закріплено в ч. 1 ст. 1 КК України). Саме тому перша системоутворююча ознака покарання, що визначає його соціальний зміст, є визнання покарання заходом державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне посягання. По своїй природі покарання примушує особу до законослужняної поведінки.

Друга ознака покарання закріплена в ч. 2 ст. 2 КК України, у якій зазначено, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Отже, застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності. Це логічний юридичний наслідок злочину.

Третя розпізнавальна ознака покарання знайшла своє відображення також у ч. 2 ст. 2 КК України і полягає в тому, що покарання може бути застосовано лише за вироком суду від імені держави, що надає йому публічного характеру.

Четверта системоутворююча ознака змісту покарання закріплена в ч. 1 ст. 50 КК України, у якій зазначено, що покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Саме в цьому проявляється така властивість покарання, як кара, що робить його найгострішим заходом державного примусу.

П'ята характерна ознака покарання полягає в тому, що в ньому заходить своє вираження засудження, негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця. Авторитетність такої оцінки закріплюється обвинувальним вироком, що виноситься судом від імені держави і містить конкретну міру покарання. Таким чином, призначення покарання виступає правовим критерієм, показником негативної оцінки злочину і особи, яка його вчинила, з точки зору кримінального закону і моральності.

Шоста ознака покарання проявляється в його особистому характері. Це означає, що призначення покарання і його виконання можливі тільки стосовно самого винного. Воно не може бути накладено на інших осіб, навіть близьких родичів. Зокрема, ізоляції від суспільства підлягає особисто засуджений до позбавлення волі; конфіскації підлягає тільки майно, що належить особисто засудженому, т.ін.

Нарешті сьома характерна ознака покарання полягає в тому, що будь-яке покарання тягне за собою судимість, мова

про яку ведеться в ст. ст. 88 КК та ст. 155 Кримінально-виконавчого кодексу України. Саме судимість відрізняє кримінальне покарання від інших засобів державного примусу. За своїм змістом судимість це не тільки властивість кари, вона являє собою певний правовий статус засудженого, пов'язаний з різного роду право обмеженнями та іншими несприятливими наслідками, протягом певного, визначеного в законі строку. Судимість як самостійна ознака покарання визначається тим, що вона визнається обставиною, що обтяжує покарання у разі вчинення нового злочину (ст. 67 КК України) та зберігає певні обмеження прав засудженого і після відбуття ним покарання.

Зазначені системоутворюючі ознаки, як вірно зробили висновок науковці, відрізняють покарання від інших примусових заходів.

Поряд з цим у ст. 50 КК мова ведеться й про мету покарання, основні елементи якої визначені у ч. 2 цієї правової норми, а саме: 1) кара; 2) виправлення засуджених; 3) запобігання вчиненню злочинів засудженими; 4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами.

Враховуючи, що на законодавчому рівні не визначені функції покарання, та виходячи із його змісту та мети, що закріплені в ст. 50 КК України, можна вивести наступні функції покарання.

1. Кара як відплата засудженому за вчинений злочин.

Як у зв'язку з цим вірно зауважили ряд науковці (В. А. Ломака, В. В. Сташис, В. І. Тютюгін та ін.), застосовуючи покарання, суд має на меті покарати винного, що необхідно для захисту суспільства і для задоволення почуття обурення і справедливості потерпілого, його близьких та суспільства в цілому. При цьому кара як органічна властивість (ознака) покарання знаходить своє вираження не тільки в його застосуванні, а й у відповідній нормі Загальної частини КК, де описані його характерні ознаки, а також у санкції статті Особливої частини КК, у якій передбачений конкретний вид (види) покарань.

У свою чергу, С. Я. Фаренюк переконаний, що покарання за своєю суттю є карою, а його зміст полягає в передбачених законом право обмеженнях, що забезпечується режимом виконання та відбування кримінального покарання.

Поряд з цим, більш виваженою є позиція тих науковців, які вважають, що досягається мета кари не тільки виконанням

покарання – її здійснення розпочинається з моменту призначення вироком суду конкретної міри покарання. У цьому випадку призначення покарання завдає засудженому суттєвих моральних страждань, ганьби і сорому, що є невід’ємними складовими механізму карального впливу.

Про необхідність виділення кари в якості окремої функції покарання свідчать й інші правові норми (ч. 2 ст. 1, ч. 2 ст. 65 УУ, ч. 2 ст. 1, ст. 102 КВК; інші);

2. Виправлення засудженого.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 6 КВК України, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої право слухняної поведінки.

Досягнення цієї мети припускає усунення суспільної небезпечності особи, тобто такий вплив покарання, внаслідок якого у винного з’являється схильність до правомірної поведінки і головне – засуджений під час відбування покарання не вчиняє нових злочинів.

Основні засоби впливу на засудженого визначені в ст. 6 КВК «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» 91) встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); 2) суспільно-корисна праця; 3) соціально-виховна робота; 4) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; 5) громадський вплив).

Функція виправлення засудженого полягає в тому, щоб шляхом примусового впливу на свідомість і волю засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні настанови, змусити додержуватися положень закону про кримінальну відповідальність, а ще краще, нехай навіть під страхом покарання прищепити повагу до закону. Досягнення такого результату визначається юридичним виправленням, що сааме по собі є важливим результатом застосування покарання, суттєвим показником його ефективності.

3 Запобігання вчиненню злочинів конкретно взятим засудженим (так звана спеціальна превенція – від лат. *praeventio* – запобігання злочину).

В науці під запобіганням злочинам розуміють таку соціальну політику держави, що спрямована на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення

(загально соціальне запобігання), а також спеціальна випереджувальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання).

Досягнення мети запобігання вчиненню нових злочинів як і власне, реалізація ознайомленої функції кримінального покарання відбувається шляхом такого впливу останнього на засудженого, який позбавляє його можливості вчиняти нові злочини (будь-які: як навмисно, так і з необережності). Такого результату може бути досягнуто самим фактом засудження винної у вчиненні злочину особи і тим більше – виконанням покарання, коли зазначена особа поставлена в такі умови, які зазначено мірою перешкоджають або повністю позбавляють її можливості вчинити новий злочин.

4. Забезпечення вчиненню злочинів з боку інших осіб (так звана загальна превенція).

Досягнення цієї мети (реалізація функцій) забезпечується самим оприлюдненням законів, санкцій яких попереджають про обов'язковість засудження і призначення покарання щодо кожного, хто порушить ці закони засудженням винного, призначенням покарання та його виконанням. Частіше це відлякує, застерігає схильних до вчинення злочинів. Страх покарання, погроза його неминучості стримують багатьох із них від вчинення злочину. Причому, як вірно зробили висновок з цього привожу ряд науковців, більшою мірою такий вплив здійснює невідворотність покарання, а не його суворість.

5. Запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Зазначена функція визначена в ч. 1 ст. 1 КВК України «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України», а також в інших нормативно-правових актах (ст. 28 Конституції України, ч. 3 ст. 50 КК та в міжнародно-правових актах).

Ознаки тортур, катувань та іншого нелюдського поводження закріплені в чинному КК України (ст. 126 «Побої і мордування»; ст. 127 «Катування»; інші), а також в ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання».

Загальний підхід з цього питання законодавець сформулював у ч. 1 ст. 28 Конституції України, а саме: ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижують його гідність, поводженню чи покаранню.

6. Забезпечення безпеки засуджених, персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та інших осіб. Ця функція, у першу чергу, визначена у ст. 3 Конституції України та в ч. 1 ст. 1 КК, а також в ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 104 КВК України. Зокрема, в ч. 1 ст. 1 КК зазначено, що КК України має завдання правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина та інших об'єктів кримінально-правової охорони.

У ч. 1 ст. 1 КВК з цього приводу вказано, що метою кримінально-виконавчого законодавства України є захист і інтересів особи, суспільства і держави.

Однією з найвищих соціальних цінностей, що визначені в ч. 1 ст. 3 Конституції України, є безпека людини.

Як у зв'язку з цим правильно зробив висновок В. В. Шабистий, соціальна функція кримінального права і кримінальної відповідальності визнається об'єктивною необхідністю досягнення певного рівня безпеки в суспільстві.

Зазначений підхід у певній мірі стосується й змісту кримінального покарання та такої його функції, як забезпечення безпеки виконання в відбування покарань.

7. Субкультура злочинного світу

Суспільна практика протидії злочинності, зокрема й в Україні, свідчить про те, що злочинність і кримінальні спільноти на всіх етапах розвитку цивілізації суттєво впливали на його моральне здоров'я, саме тому, як вірно зауважив С. Ю. Замула, кримінальну субкультуру необхідно розглядати як невід'ємну частину загальносоціальної культури. Як з цього приводу зробили висновок ряд науковців (Ю. М. Антонян, В. А. Верещагін, Г. Б. Калманов, ін.), якщо законність являє собою барометр стану морального здоров'я суспільства, то і розвиток субкультури злочинців виконує ті ж функції. Саме тому, як видається, для розуміння сутності кримінальної субкультури слід її розглядати через призму співвідношення понять: культура – субкультура – кримінальна субкультура.

Культура та її різновиди, як правило, є об'єктом вивчення у філософії, соціології, культурології та інших галузях науки.

Поняття «культура» (від лат. cultura – догляд, освіта, розвиток) означає сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.

Суб'єктом культури, її носієм є як суспільство в цілому, так і його структурні утворення: нації, класи, соціальні прошарки, професійні спільноти та кожна окремо взята людина. При цьому, як вірно зробив висновок С. Ю. Замула, в усіх цих випадках культура виступає як якісна характеристика, ступінь досконалості будь-якої сфери життєдіяльності та самої людини, яка є як суб'єктом, так і об'єктом культури. Специфіка культури полягає у тому, що вона розкриває якісний бік людської діяльності, а також показує, наскільки остання виступає реалізацією творчого потенціалу людини та наскільки зазначена діяльність відповідає певним вимогам. Цей критерій є справедливим як щодо морального життя суспільства в цілому, так і кожної людини, зокрема. Як свідчить практика, сучасне українське суспільство формує свій розвиток на підставі чіткого розподілу праці, соціальних функцій та соціальних ролей, утворюючи при цьому систему субкультур різної спрямованості, включаючи кримінальну субкультуру.

Вивчення наукової літератури показало, що термін «субкультура» введено у науковий обіг на початку 50-х років ХХ століття американським вченим-соціологом та кримінологом Альбертом Коеном, який під цим поняттям розумів систему суспільної поведінки і цінностей, що існують окремо від пануючої системи поведінки і цінностей, і є частиною цієї центральної системи.

У Тлумачному словнику української мови дано наступне визначення субкультури – це культура якого-небудь соціального середовища в історично певний час; система переконань, цінностей і норм, що їх розділяє і активно використовує явна меншість людей в межах певної культури.

В соціології це поняття тлумачать як культуру певної соціальної або демографічної групи; обмежену культуру соціальної спільноти, що обумовлена бідністю її соціальних зв'язків, неповнотою або складністю доступу до культурної спадщини.

Отже, у загальному розумінні субкультура – це сукупність норм і цінностей, що відображають культуру певного соціально середовища та відрізняють цю групу від більшості людей. Як з цього приводу обгрунтовано зауважив А. В. Мудрик, субкультура – це самостійне, відносно цілісне утворення, що включає в себе ряд чітко виражених ознак: а) специфічний набір ціннісних орієнтацій, норм поведінки, взаємодії та

взаємовідносин її суб'єктів, статусної структури; б) своєрідність уподобань, смаків та різних способів проведення дозвілля; в) системний вибір окремих джерел постачання інформації; г) жаргон; ґ) фольклор; т. п..

Виходячи з цього, можна говорити про молодіжну субкультуру, субкультуру певних соціальних прошарків, кримінальну субкультуру. Крім цього, в науковому обігу зустрічається й термін «субкультура злочинного світу» та субкультура «фактотум».

В наукових джерелах (С. В. Максимов) під кримінальною субкультурою розуміють спосіб індивідуальної або правової поведінки, обумовлений неформальними нормами, правилами, ідеями, принципами, що протистоять загально-правовій культурі суспільства. У свою чергу, В. Ф. Пірожков вважає, що це є сукупність духовних та матеріальних цінностей, які регламентують життєдіяльність осіб, об'єднаних у кримінальні групи. На переконання В. С. Медведєва, кримінальна субкультура – це сукупність цінностей, норм, традицій, які підміняють офіційні, загальновизнані регулятори поведінки і визначають, регламентують функціонування середовища засуджених та окремих їх представників. І. М. Мацкевич вважає, що кримінальна субкультура – це сукупність окремо діючих субкультур злочинних груп, які виконують окремий вид кримінальної діяльності. Як видається, з таким підходом можна погодитись виходячи з того, що з саме цієї позиції можна говорити про субкультуру засуджених – як невід'ємну частину загальносуспільної культури.

У «Соціологічному словнику» англійських авторів Н. Аберкромбі, С. Хілла і Б. С. Тернера субкультура трактується як система цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів відповідні соціальні групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоч і пов'язана з нею.

У вітчизняній літературі частіше вживається термін «контркультура», що визначає таку субкультуру, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, а й протистоїть їй, перебуває в конфлікті з панівними цінностями. Субкультура злочинного середовища за змістом є контркультурою. У ній створюються своя мова, своя система цінностей, норм, законів, своя мораль, специфічна символіка, традиції, еталони несправедливого успіху, своя система навчання злочинній поведінці. Вона протистоїть цінностям суспільства, морально

виправдовує злочинність. У ній є можливим, наприклад таке суперечливе поняття, як «чесний злодій». При цьому вона є неоднорідною за структурою: принаймні встановлено два її різновиди: – субкультуру засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, і субкультуру «фактотум» (від лат. *fac totum* – роби все), що виникає у керівників-домінантів, які застосовують насильство, не врегульоване законом. Якщо першу групу вивчено в усіх її формах, то другу ще належить досліджувати по різних напрямках.

Субкультура «фактотум» – особлива поведінка кердомінантів, які застосовують насильство, що не врегульоване законом, а тому залишаються не засудженими, а на волі. З кримінальної субкультурою її об'єднує те, що остання виникає і розвивається також у неофіційних неформальних відносинах між людьми. Різниця полягає в тому, що субкультура «фактотум» стає поживним середовищем, аурою «фактичних злочинів».

Субкультура «фактотум» має невід'ємним елементом самосуд, який застосовується кер.-домінантом до виконавців, з метою посилити власне панування неофіційними методами у звичайних, зокрема трудових колективах. Науковці визначають його, як глузування, глумління, знущання над людиною з боку колективу, який згуртувався, в тому, щоб зацькувати її. У літературі описано близько 50 варіантів такого цькування, серед них: неофіційне приниження керівного працівника; оцінювання хорошої роботи як поганої; відмова від контактів із працівником; працівника постійно атакують, критикується та робота, яка ним виконується. Приватне життя постійно перебуває в ситуації переслідування – від обмови до фізичного насильства.

Суспільна практика показує, що у наслідок зникнення радянської системи цінностей, ідеології, виховну порожнечу в суспільстві почали заповнювати, поряд із загальнонародськими цінностями, й різноманітні духовні сурогати та псевдо–цінності. Руйнація багатьох сталих радянських норм культури призвела до збільшення проявів девіантної поведінки, розвою делінквентного способу життя, росту злочинності, яка є одним із найголовніших дестабілізаторів суспільного розвитку. Суспільно небезпечним явищем став розвиток і кримінальної субкультури як об'єктивної суспільної реальності, включаючи й місця позбавлення волі.

Як свідчить практика, такого великого негативного впливу кримінальної субкультури, як на поч. ХХІ ст., на Україні

майже ніколи не було. Отже, постає питання доречності вивчення кримінальної субкультури, що сприятиме результативній протидії її антисуспільним проявам і нормам, зокрема в УВП.

Функція кримінальної субкультури полягає в тому, що вона:

1) спотворює суспільну свідомість, розхитує доброчесність населення;

2) трансформує, зберігає і передає злочинний досвід з покоління в покоління;

3) блокує процес соціалізації молоді, набудовує його в кримінальну напрямі, залучаючи до злочинної діяльності;

4) створює позитивний імідж деяким категоріям злочинців;

5) навпаки, засуджує громадян, сприяючих правозастосовним органам в їх затриманні;

6) формує громадську, думку про доцільність порушення певних прав, норм, налаштовує на це різні верстви населення різними методами.

У змісті кримінальної субкультури виділяються три основні елементи:

1) норми, «закони» кримінального світу, що створюються професійними карними злочинцями, які їх всіляко оберігають.

Ці норми містять у собі: а) звичаї карних злочинців; б) ритуали; в) кримінальні традиції; стратифікація (від лат. *stratum* – «шар» + лат. *Facio* «роблю») професійних злочинців, засуджених, їх розшарування на різні когорти, категорії та види; 3) засоби комунікації, до яких відносяться: а) жаргон; б) кримінальні клички; в) татуювання; г) тайнопис; г) кримінальний фольклор; д) жести; е) граффіті, у тому числі і кримінальні; є) мова одягу; з) ігри.

До найпоширеніших кримінальних субкультурних ознак можна віднести володіння кримінальним жаргоном і нанесення на тіло злочинських татуювань. Ці характеристики є найбільш помітними, тому їх можна назвати зовнішніми. Решту субкультурних ознак, що притаманні особам, які є носіями кримінальної субкультури, слід віднести до внутрішніх. Вони характеризують внутрішній світ особи, її ставлення до моральних цінностей, до соціальних норм і до суспільства в цілому.

Існування «своєї» мови (військової спортивної, наукової, медичної тощо) названо однією з соціально-психологічних

закономірностей функціонування різних соціальних і професійних груп. У кримінальному світі також існує своя мова, яка проявляється у формі злочинського (тюремного) жаргону («злочинської мови», «блатної музики», «блату», «фені»). При цьому кримінальний жаргон – це не випадковість, а закономірне явище, що відображає специфіку субкультури злочинного середовища, ступінь його організованості та професіоналізації. По суті він є неминучим атрибутом кримінальної субкультури. Проте, як показує практика, на теперішній час цілком на кримінальному жаргоні ніхто, не розмовляє. Інша справа, що мова злочинного світу, і не тільки злочинців, часто буває розбавленою лексикою з кримінального жаргону. Більш того, значна кількість слів і словосполучень давно і міцно ввійшли до повсякденної мови і вже не сприймаються як лексика, що належить кримінального жаргону. Звичайно, мовою її можна назвати лише умовно, оскільки вона передає тільки характеру міжособистісних стосунків, професійні терміни злочинних професій і загальне негативне ставлення до прояву позитивних людських почуттів, довірливості, порядності, совісті, любові і т.д. та не несе в собі ніякого позитивного. Уподобання наявними зразками мови в повсякденній діяльності породжує відповідні, поведінкові стереотипи у різних верствах населення України. Не хestують вживанням кримінальних виразів і політики в Україні.

Досить популярним сьогодні є татуювання – нанесення на тіло малюнків, надписів, абрєвіатур і т.д. Символіка татуювання тісно пов'язана з кримінальними традиціями, звичаями і законами кримінальної субкультури. Так, Е. Фромм пише, що в дійсності індивід переносить свій розум на той чи інший обраний символ і сприймає злочинну філософію за власну. Він залежить від своїх ідолів, не здатний відмовитися від поклоніння, і стає їхнім рабом, оскільки вклав у них свій розум. Тому, коли татуювання нанесено свідомо, воно пов'язане з внутрішніми переживаннями. Наприклад, татуювання «БЕС» («бей, если сможешь») висловлює агресивний стан і готовність відплатити всім, хто його» образив або може образити. Проте сьогодні багато хто з молодих людей наносить на своє тіло привабливі малюнки, не розуміючи суті татуювання тіла. Поширюються в нашому суспільстві й інші атрибути кримінальної субкультури – такі, як прізвиська, присяги і т.ін. Кримінальна субкультура знаходить своє відображення у поширенні особливої філософії кримінального світу, яка

виправдовує вчинення злочинів, не визнає вини та відповідальності за вчинені злочини. Ця «філософія» певним чином замінює низькі мотиви «благородними» «високими». Наприклад, у насильницьких злочинах – почуттям «колективізму», «товариської взаємодопомоги», звинуваченням жертви, яка немовби спровокувала відповідну агресію, ідеєю «спорідненості», «дружби», які начебто покликані захистити друга, помститися за раніше завдану образу.

Важливе місце у кримінальній субкультурі посідають міфи (кримінальна міфологія), які рекламують серед законослухняних громадян і в злочинному середовищі образи «кмітливого крадія», «сміливого розбійника Робін Гуда», «стійкого хлопця», які культивують «злодійську романтику», ідею злочинного «братерства», «чесності» тощо. Це породжує характерне соціальне та психологічне відчуження. Воно генерує прагнення відмежуватися разом із собі подібними індивідами, які мають дуже специфічне світосприйняття. Зокрема, дозволяється не приймати повністю або частково державну кримінально-правову політику, вимоги норм кримінального та охоронюваних ним галузей права. У цих умовах розробляються власні закони, спрямовані на забезпечення стабільного кримінального суспільства.

Кримінальна субкультура уможливує ті спрямування, які офіційна культура обмежує та віддає під соціальний контроль (уживання наркотиків та алкоголю, агресію, секс у неприродних формах тощо). Суспільна небезпека кримінальної субкультури полягає в тому, що вона стимулює протиправну поведінку людини та стає механізмом «повторного виробництва» злочинності в країні. Неабияке значення в поширенні кримінальної субкультури посідають засоби масової інформації, які здійснюють негативний вплив на свідомість особи. Мова йде про пропаганду фізичної сили, яка включає деформацію правосвідомості (транслявання серіалів на кшталт «Бригада», «Бандитський Петербург», «Банда» та ін.). Під впливом ореолу кругової поруки й «товариства» серед певних категорій населення (насамперед, підлітків) формується уява про непереборність і безсмертність згуртованих «братерських» груп. Цей негативний вплив ЗМІ активує жорстокість, деформує світоглядні основи суспільства, пропагуючи злочинний спосіб життя, а як наслідок – жахливі у своїй безглуздості та жорстокості злочини, девіації поведінки, психічні розлади.

Отже, кримінальна субкультура реалізується в неформальних нормах і правилах поведінки, заборонах і приписах, санкціях і заохоченнях, у деяких видах художньої творчості, вона ж закріплює ієрархію середовища, встановлює соціальні ролі. Кримінальна субкультура – найнижчий, найнебезпечніший щабель у структурі субкультур. Поряд з цим, вона посідає відповідне місце в системі людських цінностей. Її вивчення допомагає зрозуміти внутрішні закони, за якими живе злочинне середовище, оцінити зміни, що відбуваються в ньому зі зміною політики, економіки життя та інших галузей суспільної та державної діяльності, і вивчити внутрішні питання відтворення злочинності та її самодетермінації. Крім цього, дослідження кримінальної субкультури як суспільної реальності сьогодення розширює та збільшує можливості для ґрунтовної протидії злочинності та до послаблення її впливу, стає запорукою вдосконалення профілактичної роботи та анти кримінальної діяльності, спрямованої на зменшення суспільно небезпечного і протиправного впливу кримінальної субкультури на конкретну особу, окрему групу на державу та суспільство в цілому. Більш того, встановлено, що кримінальна субкультура певною мірою впливає на поширення протиправної поведінки. В останні роки та навіть десятиріччя вплив кримінальної субкультури і протиправної поведінки на соціум і на окремого індивіда посилюються, набуваючи масового характеру.

Отже, осмислення небезпеки багатовекторності кримінальної субкультури як суспільної реальності її єдності та багатоманітності, є потребою сучасності, особливо в контексті її впливу на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі в Україні. Крім цього, комплексне і системне, об'єктивне, всебічне та ґрунтовне наукове дослідження кримінальної субкультури передусім, кримінологічне її осмислення, вивчення її сутності та змісту, запобігання і протидія кримінальній субкультурі, – повинно стати надійною запорукою покращення криміногенної ситуації в Україні в цілому.

Кримінальна субкультура є неоднорідною, що слід враховувати при визначенні її відмінностей від загальноновизнаної суспільної культури. Зокрема, В. М. Анісімков виділяє наступні групи кримінальної субкультури: а) загальну; б) субкультуру авторитетів кримінальних спільнот («злочинів у законі» та їх прихильників).

Як показало вивчення наукової літератури та практики, першими дослідниками кримінальної субкультури були працівники системи МВС, хоча їхні роботи носили щонайменше, гриф «для службового користування». Одним з перших офіційно спробував вивчити цей вид культури російський вчений О. І. Гуров.

Якщо узагальнити інформацію про субкультуру злочинного середовища, то вона, як вірно прийшли до висновку В. О. Пугач та О. В. Непочаткова, відрізняються від загальносоціальної культури наступними ознаками, а саме – кримінальна субкультура: а) носить асоціальний та кримінальний зміст; б) має яскраво виражені тоталітарні способи впливу на поведінку людей; в) відображає глибинні соціальні процеси; г) розповсюдженість її елементів дозволяє робити висновки про ступінь криміналізації суспільства і роз'яснює закореніле в народі нігілістичне ставлення до правових, моральних і етичних норм; г) виконує ті ж функції, що і культура в цілому, однак у всьому їй суперечить і є її антиподом (діє навпаки).

Отже, кримінальна субкультура – це сукупність ідеологічних, духовних, матеріальних та інших цінностей, на ґрунті яких формується спосіб негативно спрямованої індивідуальної або групової поведінки засуджених та інших кримінально-вразливих (схильних до вчинення злочинів) осіб, що обумовлена неформальними нормами, принципами, ідеями та правилами її поведінки, які протистоять загально соціальній культурі в цілому.

Таким чином, системоутворюючими ознаками, що складають зміст даного поняття, є :

а) сукупність певних цінностей суспільства (ідеологічних, духовних, матеріальних, ін.).

Це, як вірно зазначають вчені, – реальність: в однаковій мірі і шедевр абстракціоналізму в галереї, і мат у громадянському транспорті, і піратські диски, куплені на книжковому ринку. Як свідчить практика, сьогодні кримінальна субкультура проникла у вищі прошарки українського суспільства та стала невід'ємною частиною нашого життя. Зокрема, простежити її вплив можна через проникнення виразів з кримінального жаргону до повсякденної мови. При цьому, якщо в радянський період цей вид культури підтримувала широко розгалужена кримінально-виконавча система, то у теперішній час вона вийшла далеко за її межі і легалізувалася;

б) на ґрунті кримінальної субкультури формується як індивідуальна, так і ґрунтова поведінка людей.

Симпатизують їй, як правило, ті особи, що незадоволені своїм низьким статусом у системі офіційних відносин. При цьому засвоєння норм кримінальної субкультури є своєрідною формою самоствердження особи, яка за якихось умов не набула визнана. Більш того, залучення до цього виду культури відбувається досить швидко і є своєрідним способом компенсації невдач, що переслідують людину;

в) антисуспільна поведінка її носіїв (як прояв кримінальної субкультури) обумовлена неформальними цінностями.

Культивуації нігілістичного ставлення до загальносуспільних цінностей і пропаганди злочинного способу життя в значній мірі сприяє масове тиражування романів і повістей, у яких «благородні» вбивці – це особи, що живуть по кримінальних правилах, позбавляють життя інших та виступають чи не народними месниками, а злодії – владиками, що увінчані ореолами таємничості. При цьому деяку популярність кримінальної субкультури у сучасних умовах можна пояснити тим, що у свідомості народу, який втратив віру в справедливість і закон, особа, що вчинила злочин, та засуджений ототожнюється з нещасною людиною і викликають співчуття в оточуючих;

г) кримінальна субкультура є антиподом (протиставляється) загальносоціальної культури.

Замінюючи останню, перша має характер «сурогатної» і на фоні багаторічної руйнації загальносоціальної культури легше засвоюється масами, оскільки не потребує підготовленого сприйняття, а саме – розширеної ерудиції, спеціальних знань і відповідного рівня освіти. Зокрема, словниковий запас сучасного блатного жаргону вже майже наблизився до обсягу звичного тлумачного словника.

Отож, слід констатувати, що кримінальна субкультура посідає відповідне місце в системі людських цінностей та є невід’ємною частиною загальносуспільної культури. Саме тому її необхідно вивчати і знати.

При цьому, як вірно зазначають науковці, вивчати кримінальну субкультуру має не тільки персонал УВП для належного виконання кримінального покарання, але й оперативні підрозділи усіх, без винятку, правоохоронних органів для правильного оцінювання криміногенної

(оперативної) обстановки, при плануванні роботи по нейтралізації діяльності кримінальних авторитетів та по запобіганню злочинам, що є одним із основних завдань їх діяльності, визначених у нормативно-правових актах, які встановлюють їх статус, а також у ст. 1 та ст. 50 КК України.

Кримінальна субкультура у середовищі засуджених до позбавлення волі проявляється в наступних формах: 1) протиправній поведінці – у виді дисциплінарних проступків та злочинів; 2) злісній непокорі вимогам адміністрації установи виконання покарань або іншій протидії адміністрації у законному здійсненні її функцій (ст. 391 КК України), яка у структурі злочинності у місцях позбавлення волі щорічно складає більше 30 %; 3) жаргонної лексики; 4) кримінальних татувань; 5) кримінального фольклору, пісень тощо; 6) жестів, міміки, т. ін.; 7) традицій; 8) організаційних структур; т.ін.

Як справедливо у зв'язку з цим зазначає А. І. Гуров, кримінальна субкультура складається не тільки з предметних результатів діяльності злочинного світу та його членів (поділу на касти, способів поведінки, матеріальних цінностей тощо), але і суб'єктивних особистісних можливостей та здібностей, які реалізуються в процесі кримінальної діяльності.

Аналіз наукової літератури показав, що всі структурні елементи, які складають зміст кримінальної субкультури засуджених до позбавлення волі (ідеологічні, правові, етичні, естетичні тощо), можна класифікувати наступним чином:

1. Поведінкові атрибути, до яких належать «закони», правила та традиції кримінальної субкультури (виступають у виді регуляторів поведінки у середовищі засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань).

2. Стратифікаційно-стигматичні елементи, які дозволяють злочинним авторитетам в установах виконання покарань розподіляти учасників об'єднання засуджених на ієрархічні групи, а також стигматизувати (таврувати) кожного з них (так звана «прописка»; прийом у злочинне товариство, дача прізвиська, нанесення татування, т.ін.).

3. Комунікативні атрибути (кримінальний жаргон, міміка, жести), які виступають засоби спілкування засуджених в колоніях.

4. Економічні атрибути (спільна каса («общак»), застосування принципів матеріальної взаємодопомоги для засуджених, як правило, злісних порушників режиму відбування покарання та

злочинних авторитетів), які є матеріальним вираженням та підґрунтям існування кримінальної субкультури в колоніях.

5. Сексуально-еротичні цінності у виді особливого ставлення до осіб протилежної статі, статевих збочень, порнографії, еротики, гомосексуалізму.

6. Особливе ставлення до свого здоров'я (від самокаліцтва та симуляції хвороб як способу ухилення від відбування покарання та від впливу основних засобів виправлення і ресоціалізації – до постійного підтримання високого фізичного рівня готовності та функціонування).

7. Вживання наркотичних, психотропних, токсичних, алкогольних та інших речовин і засобів, як спосіб згуртування злочинних груп в установах виконання покарань та самоствердження у найближчому оточенні.

Вивчення практики протидії кримінальній субкультурі засуджених до позбавлення волі дозволило виділити такі її функції, що реалізуються в установах виконання покарань:

а) регулятивна (проявляється у підтриманні та розповсюдженні зазначених вище елементів кримінальної субкультури серед засуджених, у тому числі – у застосуванні засобів покарання і заохочення до них) з боку інших осіб, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях);

б) захисна (виражається у тому, що засуджений у співавторстві засуджених (мікрогрупах – («сім'ях»)) передбачають норми, правила та порядок відбування покарання у виді позбавлення волі);

в) поведінкова (реалізується через правила, традиції та норми кримінальної субкультури);

г) комунікативна (передбачає окремі правила та способи передачі інформації – кримінальний жаргон, татуювання, специфічна жестикуляція, прізвиська, т.ін.);

г) пізнавальна (формується та реалізується шляхом задоволення потреби щодо свого бачення внутрішнього та зовнішнього світу);

д) ціннісно-орієнтаційна (визначає кримінальні потреби прагнення особистості. Цікавими у зв'язку з цим є результати проведеного дослідження, а саме: в ході опитування засуджених до позбавлення волі було встановлено, що особи, які вчинили корисливі злочини, у більшості випадків (63 %) обмежувались формальною констатацією факту вчинення такого злочину без будь-яких моральних його оцінок та пояснень. У свою чергу,

засуджені, які вчинили насильницькі злочини, в більшості випадків віддавали перевагу тій позиції, що була пов'язана із звинуваченням потерпілих від злочинів (такі відповіді дали особи з числа убивць – (87 %) та хуліганів – (52 %);

е) матеріально-фінансова (ґрунтується на принципах створення єдиної кримінальної каси («общака» – жар.); та матеріальної і фінансової взаємодопомоги засудженими один одному. Так, щорічно безпосередньо у засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях України, вилучається майже 40–50 тис. гривень. При цьому зазначена тенденція є визначальною на протязі всього періоду незалежності України (зокрема, у 1992 р. у засуджених було вилучено (у переводі на гривню) майже 45 тис. грн.; в 1997 р. – 51 тис. грн.; 1998 р. – 58 тис. грн.; в 1999 р. – 60 тис. грн.; т. ін.). У 2000–2015 р.р. ці показники суттєво не змінилися;

є) духовно-моральна (виховання, а подекуди, примус щодо дотримання кримінальної субкультури);

ж) функція специфічного ставлення до свого життя і здоров'я (з одного боку, підриг його шляхом вживання наркотичних і психотропних речовин; членоушкодження ; голодування; т.ін.; а з іншого боку, підтримання високого рівня фізичної готовності, наймання охоронців для захисту життя і здоров'я; т.ін.).

Таким чином, слід визнати, що кримінальна субкультура в установах виконання покарань являє собою особливу сферу життєдіяльності особи в умовах її ізоляції від суспільства, яка виражається у кримінальній ідеології, специфічних етичних нормах і цінностях, естетичних установах і потребах, міфології та смаках, якими керуються засудженні у повсякденному житті та побуті.

8. Довічне позбавлення волі

Одним із видів покарань, визначених у ст. 51 Кримінального кодексу (далі – КК) України, є довічне позбавлення волі. Відповідно до вимог ст. 64 КК, довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цих Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. При цьому

дане покарання не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі встановлені у главі 22 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України та в інших нормативно-правових актах у сфері виконання покарань.

Враховуючи, що зазначене покарання відноситься в Україні на сьогодні до найбільш суворих видів основних покарань, що полягає в позиттєвій ізоляції засудженого від суспільства, воно виконується та відбувається у спеціальних кримінально-виконавчих установах закритого типу, зокрема у виправних колоніях максимального рівня безпеки (ст. 18 КВК), а осіб, які у них утримуються в обіході називають «довідниками».

Як показало вивчення юридичної практики, довічне позбавлення волі відноситься до групи відносно нових покарань (арешт, обмеження волі, громадські роботи), що введені у чинний закон України про кримінальну відповідальність з урахуванням вимог міжнародно-правових актів та практики їх реалізації у сфері виконання покарань, рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9. Вищим при цьому стало взяття Україною при вступі до Ради Європи зобов'язання дотримуватися Конвенції про захист прав і свобод основних свобод людини, зокрема шляхом скасування смертної кари.

На виконання зазначеного міжнародного зобов'язання Верховна Рада України внесла зміни у КК 1960 року, відмінивши у ньому ст. 24 «Виняткова міра покарання» та доповнивши його ст. 24-1 «Довічне позбавлення волі».

Аналогічні зміни були внесені й у Виправно-трудоий кодекс України, який діяв до вступу в дію з 1 січня 2014 року КВК України.

Прийняття Україною у 2001 р. КК та у 2003 р. КВК загального підходу не змінило, а саме: в нашій державі на нормативно-правовому рівні закріплено лише одне виняткове та, одночасно, найбільш суворе і безстрокове основне покарання у виді довічного позбавлення волі.

У той самий час, досі в Україні на науковому та практичному рівнях точаться жваві дискусії з приводу, зокрема, відміни смертної кари.

Прихильники останньої (політики, науковці, практики тощо), застосовуючи відомий у науці статистичний метод пізнання соціально-правових явищ і процесів, переконують, що прийняття покарання у виді довічного позбавлення волі замість виключної міри покарання у виді смертної кари не змінило по суті речейб кількість засуджених до зазначених видів покарнь щорічно є сталою. Так, в умовах дії норм КК Української РСР 1960 року; зокрема у період з 1990 по 2000 роки кількість засуджених до смертної кари щорічно коливалася у межах 100-200 осіб, а саме: у 1990 р. – 114 осіб або 0,1 % у структурі всіх засуджених; 1991 р. – 112 (0,1 %); 1992 р. – 79 (0,1 %); 1993 р. – 117 (0,1 %); 1994 р. – 143 (0,1 %); 1995 р. – 191 (0,1 %); 1996 р. – 167 (0,1 %); 1997 р. – 128 (0,1 %); 1998 р. – 142 (0,1 %); 1999 р. – 104 (0,0 %); 2000 р. – 94 (0,0 %).

У той самий час, з моменту введення у КК 2001 р. покарання у виді довічного позбавлення волі, статистичні показники його застосування в Україні мають такий вигляд: 2001 р. – засуджено до даного покарання 156 осіб; 2002 р. – 150 осіб (0,08 % у структурі всіх засуджених; 2003 р. – 130 осіб (0,06 %); 2004 р. – 214 осіб; 2006 р. – 130 осіб; 2007 р. – 111 осіб; 2008 р. – 82 особи; 2009 р. – 115 осіб; 2010 р. – 110 осіб; 2011 р. – 45 осіб; 2012 р. – 52 особи; 2013 р. – 53 особи; 2014 р. – 24 особи; 2015 р. – 27 осіб.

Враховуючи зазначені статистичні показники та тенденції призначення покарнь у виді смертної кари та довічного позбавлення волі, прихильники повернення в Україні такого виду покарання як смертна кара, переконані, що у будь-якому суспільстві завжди є «критична маса» осіб, що мають досить велику (найвищу серед усіх засуджених) суспільну небезпеку, яку у сьогоденні покарання у виді довічного позбавлення волі не нівелює та не виступає критерієм соціальної справедливості покарання.

Теоретичним підґрунтям сучасної доктрини з питань смертної кари стали роботи відомих філософів, політиків та правознавців. Так, відомий німецький філософ Кант вважав найморальнішими покаранням вбивство за вбивство.

За смертну кару активно виступали Гегель, Маргарет Тетчер та інші дослідники, в основу розумів та доводів яких з цього приводу були покладені економічні розрахунки, а саме – висока вартість по життєвого утримання засуджених до довічного позбавлення волі.

Поряд з цим, є й інша позиція, зміст якої зводиться до того, що введення такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, є доцільним кроком законодавця, який створив широкі можливості для досягнення мети покарання (ст. 50 КК України). Зокрема, А. Х. Степанюк переконаний, що:

- а) по-перше, не може бути ніяких сумнівів, що запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими. При цьому запропонований режим довічного позбавлення волі створює умови для запобігання можливої деградації особи через багаторічну ізоляцію від суспільства;
- б) по-друге, при застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поважання прав людини, сформульованого в Загальній декларації прав людини;
- в) по-третє, зміст даного заходу державного примусу, де знаходить свій вираз у максимально (порівнянь з іншими категоріями осіб, позбавлених волі) можливому ступені ізоляції засуджених до даного позбавлення волі, відповідає умовам справедливості при застосуванні покарання, бо певним чином відображає співрозмірність злочину та кари;
- г) по-четверте, втілення принципу невідворотності виконання покарань є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарань протягом щонайменше 20 років перед тим, як у них виникне можливість клопотати про помилування;
- г) по-п'яте, реалізацію принципу законності буде те, що КВК України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі і зобов'язує всі суб'єктів виконання (відбування) даного покарання дотримуватися вимог законодавства, тобто їх поведінка має відповідати запропонованій законодавчій моделі.

Як показало вивчення історії виконання та розвитку покарання у виді зовнішнього позбавлення волі включаючи історію кримінальних покарань у цілому, у якій науковці виділяють 3 періоди 1) від моменту їх виникнення до кінця XVIII ст; 2) філантропічний; 3) з II-ї половини XIX ст. – початок міжнародної співпраці у сфері виконання покарань, необхідно зазначити, що розвиток гуманного відношення до засуджених, у тому числі через справедливість призначеного для них покарання, завдяки здійснювався на фоні жорстких протиріч

двох визначальних принципів, а саме: з одного боку, це захист інтересів цивілізації в частині забезпечення, а, з іншого, – дотримання загальних людських цінностей, включаючи норми християнської моралі. Як влучно у зв'язку з цим зазначив Д. Г. Тальберг, покарання завжди було показником морального та розумового рівня суспільства. Грубість суспільних поглядів, низький рівень розумового і морального розвитку суспільства, застій думки, пригнічення особистості й особистої волі породжує жорстку систему покарань. При цьому варто зазначити, що зазначені проблеми були предметом дослідження відомих учених і філософів усіх часів розвитку цивілізації (Соломона; Г. К. Ліхтерберга; Ф. Бекона та інших).

Разом з тим, слід визнати, що питання ставлення до смертної кари неоднозначно тлумачаться і в Біблію. Так, з одного боку, підвалини християнської релігії проникнуті духом милосердя і любові до ближнього (зокрема, відомим є заклик любити ближнього як самого себе), а, з іншого, як це впливає із змісту ст. 6 Глави 9 Першої книги Мойсея, Бог сказав, що хто проллє кров людини, того кров буде пролита людиною; бо по обряду Божому створив Бог людину.

Підводячи деякі підсумки щодо доцільності відміни смертної кари та введення замість неї довічного позбавлення волі, відомий американський кримінолог Д. Ф. Шелі зазначив що на сьогодні досить складно передбачити майбутнє зазначеного виду кримінального покарання. Іноді до цієї проблеми підходять з наукових позицій. Проте частіше всього ці роздуми перетворюються в риторику. Саме тому спір про те, чи завершить смертна кара своє існування чи буде вона застосовуватись і в подальшому, досить далекі від завершення.

Література до теми 9:

1. Cohen A. K/ *Delinquent Boys: Nhe Cylytre of the Gang* Glencoe, III: The Free Press, 1955. – 386 p.
2. Lista A *Perspect. Ves Devianac* New jersey, 1987, с. 3/ Афанасьев В., Гишинский Я. Девиентное поведение и суицидальный контроль в условиях кризиса. Спб., 1995, С 7–8.
3. Report on the human rights situation in Ukraine 16 November 2015 to 15 February. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights 2016. – P.7. Офіційний сайт

Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_13th_HRMMU_Report_3March2016.pdf.

4. Александров Ю. К. Тюремный закон / Ю. К. Александров. – М. : Правовое просвещение, 1999. – 288 с.

5. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2014 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 6 (178). – С. 23–35.

6. Антонян О. М. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений / О. М. Антонян, В. А. Верещагин, Г. Б. Кальманов // Государство и право. – 1996. – № 10. – С. 79–79.

7. Ахтирська Н. М. Корупція: криміналістичні і соціально-політичні аспекти // Уряду України ... – К., 2001. – Т. 22. – С. 98–100.

8. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.

9. Бачинин В. Философия права и преступления / В. Бачинин. – Харьков, 1999.

10. Востряков В. М. Выводительство: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М., 1997. – С. 24.

11. Денисов Н. А. Влияние криминальной субкультуры на преступное поведение подростков // Преступность и культура. – М., 1999. – С. 42–45.

12. Денисов Н. Л. Влияние криминальной субкультуры на становление личности несовершеннолетнего преступника: Автореф. дис. канд. юрид. наук / 12.00.08. – М. : РГБ, 2003. – 20 с.

13. Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2015. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/56b0d226d255b.xlsx>.

14. Джу́жа О. М. Роль соціально-психологічних факторів у детермінації злочинності в Україні // Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ. – 2014. – № 3 (92). – С. 64–78.

15. Джураев В. А. Криминологический анализ и предупреждение физических нападений, совершаемых при перевозке грузов автотранспортом: Автор. Комп. юрид. наук. – М., 1998. – С. 24

16. Долгова А. И. Преступность и культура. – М., 1999. – С. 3-5; Криминология: учебник для вузов/ Под общ. ред. д.ю.н.,

проф. А.И. Долговой. – 3-е изд. Перероб. и допо. – М. : Норма, 2005. – С.80–81.

17. Дубинин Н. П., Карпец В. Н., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность : о природе антиобщественных поступков и путей их предупреждения. – М., : Политиздат, 1989. – С. 15–17.

18. Дюркгейм Э. Самоубийство : Социологический этюд. – М., 1994.

19. Загальні засади призначення кримінальних покарань в Україні : [навч. посіб.] / за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2006. – 241 с.

20. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3-х кн.]. / Закалюк А. П. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.

21. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах : [навч.-метод. посіб.] / С. Ю. Замула. – Біла Церква : ДПтСУ, 2011. – 240 с.

22. Запобігання злочинності (теорія і практика): [навч. посіб.] / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

23. Запобігання пенітенціарній злочинності в Україні : [посіб.] / [І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, М. С. Пузирьов та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 96 с.

24. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.

25. Карпец И.И. Наказание: социальные проблемы и криминологические проблемы. – М., 1973. – С. 14

26. Карпюк Г. Внутренняя безопасность. // «Зеркало недели» № 18 от 12.05.2007.

27. Карышев В.М. История русской мафии 1988–1994 гг. – Большая стрелка. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 416с.

28. Кириллов С. И. Общественная корысть- насильственная преступность: проблемы, теории и методологии. – Каломна, 1999, с. 80–82.

29. Кокотюха А. А., Гребнев Г. В. Криминальная Украина. Харьков, «Фолко», 2007. – С. – 226–227.

30. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Резолюція 39/46 Генеральної Асамблеї

від 10 груд. 1984 р. // Збірник міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями. – К. : Видавництво «Анна-Т», 2008. – 502 с.

31. Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микрокриминология). М., 2001. С. 337

32. Кочан В.М. Социальные свойства преступности. – М., 1977.

33. Коэн Альберт К. Американская социология – М. : Юрид. лит-ра, 1972. – 383 с.

34. Кримінальний кодекс України : [наук.-практ. комент.]. – [у 2 т.] / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – [5-те вид., допов.]. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальна частина. – 2013. – 376 с.

35. Кримінально-виконавче право України : [підруч.] / [О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.

36. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. – К. : ВД «Дакор», 2015. – 632 с.

37. Кримінально-виконавчий кодекс України : [наук.-практ. комент.] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

38. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : [посіб.] / за ред. О. М. Джужі. – К. : НАВС, 2013. – 620 с.

39. Кримінологія : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2009. – 348 с.

40. Кримінологія : [підруч. для студентів вищих навчальних закладів] / О. М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

41. Кримінологія: довідник термінів, основні визначення, рекомендовані джерела : [навч. посіб.] / Колб О. Г., Яцишин М. М., Крикунов О. В. та ін.; за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 466 с.

42. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. – М., 1989. – С. 7–8. Панкратов В. В. Косвенные методы изучения преступности // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – С. 4–5.

43. Кузин С. Донецкая мафия. Антология: К. «Полиграф книга», 2006. – С. 249–250.

44. Курс Кримінології : Особлива частина : [підруч.] : [у 2 кн.] / [М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі. – К. : Юрінком-Інтер, 2001. – 480 с.
45. Курс Кримінології: Загальна частина : [підруч.]: У 2 кн. / О. М.Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком-Інтер, 2001. – 352 с.
46. Лебедев С. Я. Традиции, обычаи и преступность. – М., 1995. – С. – 59–60.
47. Ольков С. Г. Феномен мученика; криминальные традиции и научная мораль. – Тюмень, 1996. – С. 29.
48. Лелеко В. А. Молодежь: криминальная активность и проблемы ресоциализации / В. А. Лелеко, Ю. Н. Прохоров // Социол. исследования. – 1994. – № 8-9.
49. Летонян Ю.М. Психология убийства / Летонян Ю.М. – М., 1997.
50. Ли Д. А. Преступность как социальное явление. – М., 1997. – С. 17.
51. Ломрозо Ч. Преступление. М., 1994. С. 119–121.
52. Лунеев В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) // Социологическое исследование. – 1996. – № 7. – С. 94–95.
53. Лунеев В. В. Рыночная экономика и преступность / В. В. Лунеев // Общественные науки и современность. 1996. – № 3.
54. Максимов С. В. Краткий криминологический словарь / С. В. Максимов. – М. : Юрист, 1995. – 543 с.
55. Мацкевич И. М. Криминальная субкультура / И. М. Мацкевич // Российское право. – 2005. – № 1. – С. 25–29.
56. Медведев В. С. Кримінальна психологія / В. С. Медведев. – К. : НАВСУ, 2003. – 234 с.
57. Мельник М. Корупція як соціальне явище / М. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С. 63–68.
58. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социол. исследования. – 1992. – № 3.
59. Митин И. О. Социальные конфликты их последствия и уголовно-правовая охрана человека / И. О. Митин. – Саратов, 1991. – С. 15–17.
60. Модестов Н. С. Москва бандитская – 2. – М. : Центрполиграф, 1997. – С. 390–391.
61. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – К. : Юрін-ком Інтер, 2016. – 1064 с.

62. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

63. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи (кримінальна субкультура) / В. Ф. Пирожков. – Тверь: ЧПП «Приз», 1994. – 328 с.

64. Правова статистика: [підруч.] / [Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джузи. – [2-е вид., доопрац., та доп.]. – К. : Атіка, 2014. – 381 с.

65. Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 231–245.

66. Про стан додержання законності при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян // Інформаційно-аналітичний бюлетень. – К. : Ген. прокур. України, 2013. – 21 с.

67. Пугач В. О. Кримінальна субкультура та поширення її в Україні / В. О. Пугач, О. В. Непочаткова // Вісті Кримінологічної асоціації України. – Альманах. Вип. 1. – Х. : Вид-во НУВС, 2004. – С. 144–148.

68. Пучнин В. М. Похищение человека (криминологический аспект исследования). Автореф. канд. юрид. наук, 12.00.08. – М., 1996. – С. 24

69. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Радов Г. О. – К. : Сфера, 2002. – 187 с.

70. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 580–583.

71. Соціально-економічне становище України за 2015 рік. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2015/publ_12_2015_u.html.

72. Соціологія права: [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

73. Соціологія: [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.

74. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2007 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6 (94). – С. 32–43.

75. Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень 2007, 2009, 2011, 2015 років – С. 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://app.box.com/embed/preview/ajf7pd9kholeg1r14cj5alfehws5m58i?direction=ASC&theme=dark>.

76. Старков О. В. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ. – СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2001. – С. 18–19.

77. Статистичний бюлетень за 2015 рік. Державна служба статистики України, 2016. – 101 с. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

78. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. В. А. Головки. – К., 2004. – С. 359; Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України ; під ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. – К., 2007. – С. 328; Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. – К., 2008. – С. 343; Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України ; під ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. П. Павленко. – К., 2009. – С. 340; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України ; під ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. П. Павленко. – К., 2011. – С. 331; Статистичний щорічник України за 2011 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. Е. Остапчук. – К., 2012. – С. 331; Статистичний щорічник України за 2012 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. Е. Остапчук. – К., 2013. – С. 322; Статистичний щорічник України за 2013 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. А. Вишневецька. – К., 2014. – С. 320.

79. Статут Ради Європи // Офіційний вісник України. – 2004. – № 26. – Ст. 1733.

80. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.

81. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 4 (44). – С. 28–33.

82. Сухоруков В. К. Criminal. Очерки новейшей истории организованной преступности Мариуполя. – Мариуполь : предприятие «Газета приазовский рабочий», 1997. – С. 349–350.

83. Сучасна правова енциклопедія / [О. В. Зайчук, О. Д. Крупчан, В. С. Ковальський та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; НДІ приватного права і підприємства НАПрН України; НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. – 3-тє вид. перероб. і допов. – К. : Юринком Інтер, 2015. – С. 326–327.

84. Тасс. Воры в законе. – Рига, 1993. – С. 32–34.

85. Тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2015 року. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=5cee93d1-07dd-4d66-bd8b-98754ded9423>.

86. Тихий В. П. Кримінально-правові проблеми забезпечення безпеки людини та виборчих прав громадян / В. П. Тизий, М. І. Панов // Боротьба зі злочинністю та права людини: зб. наук. статей. – Одеса: Фенікс, 2006. – С. 21–25.

87. Толеубекова Б. Х. Социология компьютерной преступности. – Караганда, 1992.

88. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права : американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.

89. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.

90. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Том 2. Таблиці і графіки. / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 38.

91. Фром Э. Душа человека., М., 1992. – С. 17

92. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та інші. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 768 с.

93. Язык блатных, язык мафиози: Энцикл. синонимический словарь: справочное изд. в 2 т. / Авт. составитель О. Б. Хоменко. – К. : Форт – М., 1999. – Т. 1. – 528 с.

94. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

Тема 10. Соціологія правового конфлікту

1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»
2. Внутрішня структура юридичного конфлікту
3. Типологія конфліктів
4. Кримінальний конфлікт
5. Завершення конфлікту

1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»

Людина як соціальний феномен є продуктом безлічі найрізноманітніших суспільних взаємодій. Безумовно, ці взаємодії, відносини мають певну форму. Суспільствознавці виділяють такі основні форми суспільних відносин:

Суспільна позиція – форма суспільних відносин, що визначається позицією суб'єкту суспільних відносин у суспільному розподілі праці і відбивається у конкретних групових та індивідуальних ціннісних орієнтаціях як світосприйнятті суспільства в цілому і окремих його явищ.

Консолідація – форма суспільних відносин, яка обирається для взаємодії суб'єктами, чії суспільні позиції дуже споріднені, а відтак і кінцева мета практично єдина. Ця форма передбачає об'єднання зусиль суб'єктів взаємодії заради досягнення спільної стратегічної мети.

Співробітництво – форма суспільних відносин, яка обирається суб'єктами, чия кінцева мета різна, але проміжні, тактичні завдання єдині і тому доцільно їх вирішувати, об'єднавши зусилля.

Компроміс – форма суспільних відносин, яку обирають суб'єкти у випадку, коли їх інтереси антагоністичні, але висока загальна культура дозволяє їм піти на взаємні поступки заради максимально можливого задоволення власних інтересів.

Конфлікт – форма суспільних відносин, яка притаманна взаємодії груп, чії інтереси антагоністичні, а низька загальна культура не дозволяє їм домовитись, внаслідок чого вони вступають у протидію один одному.

Саме конфлікт як форма суспільних відносин, яка передбачає протидію суб'єктів суспільних відносин один одному в процесі досягнення антагоністичних цілей, як правило призводить до деструктивних наслідків. І хоча дослідники

конфлікту виділяють як негативні, так і позитивні функції, а отже і наслідки конфлікту, історія людства свідчить про значні руйнівні наслідки конфліктних форм взаємодії, а іноді і про загибель цілих цивілізацій.

Тому проблемам вивчення і особливо розв'язання конфліктів людство завжди приділяло значну увагу.

Враховуючи той факт, що юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, зрозуміти нюанси юридичного конфлікту, не знаючи основних положень теорії соціального конфлікту, неможливо. Тому спочатку розглянемо основні віхи історії формування теорії соціального конфлікту.

Як ми вже зазначили, вивчення та теоретико-прикладне осмислення конфлікту завжди цікавило провідних мислителів свого часу. Але найчіткіші теоретичні положення щодо конфлікту з'явилися на межі періодів пізнього Відродження та Новітнього часу. Вони були сформульовані такими філософами як Ж. Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс. Що стосується безпосередньо конфліктологічних теорій, то їх активна розробка почалась наприкінці XIX – початку XX ст. В цей період у вказаному напрямку плідно працювали Г. Спенсер, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето та інші.

Сучасні конфліктологічні теорії викладені в роботах Л. Козера, Р. Дарендорфа та К. Боулдінга.

Соціальна теорія проявила інтерес до конфлікту в суспільстві в XIX і на початку XX ст. Але в середині XX ст. ми помічаємо зневажливе ставлення до проблеми конфлікту, передусім, з боку функціоналістів, які хотіли обґрунтувати унітарну концепцію суспільства і культури, підкреслюючи соціальну інтеграцію і гармонійну дію загальних цінностей. Якщо функціоналісти і звертали увагу на конфлікт, то розглядали його як патологічне явище, а не нормальний стан будь-якого здорового соціального організму.

В 1950 – 1960-і роки деякі соціологи, що спиралися на ідеї К. Маркса та Г. Зіммеля, намагалися відродити теорію, яку вони назвали «теорією конфлікту». Маркс, як відомо, свого часу запропонував дихотомічну модель соціального конфлікту, згідно якої все суспільство поділено на два основних антагоністичних класи, що захищають інтереси праці та капіталу. К. Маркс стверджував, що конфлікт призводить до трансформації суспільства. Г.Зіммель відмовився від дихотомічної моделі, він вважав, що конфлікт має позитивні

функції сприяючи соціальній стабільності, підтримці існуючих груп і спільнот.

Л. Козер, розвиваючи концепцію Г. Зіммеля, стверджував, що конфлікт виконує важливу функцію в складних плюралістичних суспільствах. Він говорить, що так звані «перехресні конфлікти», коли союзники в одному питанні, тобто по одній вісі протиріч, є противниками по іншій вісі, як правило запобігають виникненню небезпечніших конфліктів. Для складних суспільств характерним є сполучення багатьох інтересів і конфліктів, що і утворює зрівноважений механізм, який попереджує нестабільність.

Р. Дарендорф також припускається, що конфлікти перехресні і не співпадають. На відміну від К. Маркса, він стверджував, що основний конфлікт у межах всіх соціальних інститутів торкається розподілу більше влади і авторитету, ніж капіталу, і що саме відносини панування і підкорення призводять до виникнення антагоністичних інтересів.

Д. Локвуд поглибив запропонований марксистами розподіл на «системний» та «соціальний» конфлікт. Системний конфлікт, за Д. Локвудом, виникає тоді, коли відсутня гармонія між різними соціальними інститутами: наприклад, коли дія в межах політичної підсистеми не співпадає з потребами підсистеми економічної. Соціальний конфлікт є міжособистісним і виникає лише в межах соціальних взаємодій.

Американський соціолог Кеннет Боулдінг стверджує, що сама природа людини штовхає її до постійної ворожнечі та боротьби з собі подібними, тому конфлікт постійно присутній у суспільному житті, але все це не виключає можливості обмеження та попередження конфліктів.

Занепад функціоналізму і відродження марксистського і веберівського підходів у соціології 70-х років ХХ ст. сприяли поверненню проблемі конфлікту її традиційно ключового значення в теорії і емпіричних дослідженнях.

У вітчизняній науці конфліктологічна проблематика є новою, оскільки радянська наука взагалі не вивчала конфліктологію, бо вважалося, що ми будемо «безконфліктну модель соціалістичного суспільства». Сьогодні конфліктологічний підхід у дослідженнях дістає дедалі ширшого застосування в межах практично всіх наук гуманітарного циклу. Саме для запобігання переростання юридичних протиріч у

юридичні конфлікти потрібне використання теоретичних надбань конфлікціоністського підходу.

Зауважимо, що однозначності у думках провідних зарубіжних та вітчизняних вчених з приводу співвідношення термінів «протиріччя» та «конфлікт» не існує. Умовно можна виділити два основних підходи до цієї проблеми. Зокрема, Р. Дарендорф, Дж. Бернард, К. Боулдінг, Л. Крисберг, О. Баєва, А. Панасюк вважають, що поняття протиріччя та конфлікту тотожні, тобто соціальний конфлікт виникає тоді, коли наявні протилежність, несумісність, невідповідність інтересів. В той час як Л. Козер, М. Крозье, А. Запрудський, В. Кудрявцев вважають, що конфлікт – це дії, до яких вдаються суб'єкти з метою реалізації власних інтересів. Ми дотримуємося останньої точки зору і розглядатимемо подальший матеріал саме з цієї позиції.

Дамо визначення соціального та юридичного конфлікту.

Під соціальним конфліктом розуміють найрізноманітніші форми протидії суб'єктів суспільних відносин з приводу перерозподілу або збереження системи споживання життєво важливих ресурсів. Під ресурсами розуміють матеріальні та духовні цінності, в тому числі й самі форми відносин і систему соціальних позицій тощо.

Оскільки ми зробили акцент на тому, що є прибічниками тлумачення соціального конфлікту як форми відносин, які передбачають протидію прагненням опонента, а юридичний конфлікт визначили як різновид соціального конфлікту, то ключовою ознакою юридичного конфлікту є дія хоча б одного із суб'єктів, що має юридичні наслідки. Виходячи із сказаного, визначимо поняття юридичного конфлікту.

Юридичний конфлікт – різновид соціального конфлікту, за якого хоча б один із суб'єктів взаємодії обирає форми протидії, що регулюються приписами чинного законодавства і тому внаслідок такої взаємодії настають юридичні наслідки.

2. Внутрішня структура юридичного конфлікту

Згідно загальноприйнятих у юриспруденції положень виділяють таку структуру юридичного конфлікту: суб'єкти, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона. Зауважимо, що лише за наявності всіх чотирьох елементів структури можна

вести мову про існування юридичного конфлікту. Розглянемо кожний елемент детальніше.

Суб'єкт юридичного конфлікту.

Одразу треба провести чітку межу між поняттями «учасник» та «суб'єкт» конфлікту. Зрозуміло, що «учасник» конфлікту поняття ширше, воно включає в себе складовим елементом поняття «суб'єкт».

У юридичному конфлікті можна виділити таких учасників:

Безпосередні учасники – особи, чії дії передбачені одним із чинних кодексів або нормативних документів і відповідно ведуть до настання юридичних наслідків;

Організатори – особи, які планують та керують розвитком юридичного конфлікту, не беручи в ньому безпосередньої участі;

Підбурювачі – особи, які провокують початок конфлікту, підбурюючи одного з майбутніх учасників до дій, що мають юридичні наслідки;

Пособники – особи, які будь-яким чином сприяють розвитку юридичного конфлікту;

Посередники та арбітри – особи, які своїми діями намагаються припинити юридичний конфлікт, розв'язавши основні протиріччя і, тим самим, привести учасників конфлікту до консенсусу;

Свідки – особи, які виступають пасивними спостерігачами конфлікту.

Серед виділених нами учасників юридичного конфлікту лише безпосередні учасники завжди виступають суб'єктами. При класифікації учасників конфлікту в залежності від галузі права, яка регламентує поведінку, що має юридичні наслідки, потрібно виділити такі нюанси. В кримінальному праві детально розглядаються форми співучасті суб'єктів злочинних діянь. Ці розробки дістали втілення в ст. 27 чинного Кримінального кодексу України «Види співучасників». Частина перша ст. 27 ККУ перелічує таких співучасників злочину: «Співучасниками злочину, поряд із виконавцем, є *організатор, підбурювач та пособник*.». Кримінальна відповідальність кожного з співучасників розписана у ст. 29 ККУ. Отже, в межах кримінального права такі учасники як організатор, підбурювач та пособник чітко визначені як суб'єкти злочину, а відтак – і юридичного конфлікту. Наприклад, особа розробила план розкрадання цінностей з ювелірного магазину. Знайшла план

приміщень та сигналізації, організувала хронометраж роботи магазину, розробила систему заходів забезпечення майбутніх учасників розкрадання алібі, а також збуту вкрадених речей, розподілила ролі безпосередніх викрадачів. На момент скоєння злочину ця особа перебувала за межами держави, де було скоєно злочин, і, зрозуміло, що безпосередньої участі в розкраданні не брала. Виникає запитання: чи є ця особа суб'єктом юридичного конфлікту? Частина 3 ст. 27 однозначно вказує, що діяння цієї особи треба кваліфікувати як співучасть у скоєнні злочину в якості організатора. З точки зору соціальної доцільності такої кваліфікації кримінального права можна констатувати абсолютну її доцільність, тому що існує висока вірогідність, що злочин не був би скоєний, якби не існувало організатора, або учасники злочинної групи відмовились би від скоєння злочину під час підготовки, враховуючи невідступність настання кримінальної відповідальності, а відтак організатор найбільш соціально небезпечна особа в даній групі. З цього прикладу можна зробити хибний висновок, що організатор, підбурювач та пособник завжди є суб'єктами юридичного конфлікту, але це далеко не так. Розглянемо інший приклад. В стосунках умовного подружжя Шевченко намітилась кризова ситуація, що веде до постійних сварок. До того часу, доки жоден з членів подружжя не вчинить дій, що ведуть до юридичних наслідків, цей конфлікт не є юридичним. Батько дружини Шевченків завжди вважав, що цей шлюб дуже невдалий для його доньки. Тому він організував зустріч доньки з кваліфікованим юристом, який пояснив дружині Шевченко її права стосовно майна, нажитого у шлюбі, а також те, що при відсутності неповнолітніх дітей та суперечок з приводу спільно нажитого майна процедура розірвання шлюбу досить проста і здійснюється ЗАГСом. Після цього дружинна вдалась до юридичних дій, що призвели до розірвання шлюбу. В цьому випадку батько дружини Шевченко виступав як організатор і підбурювач, але в межах цивільного права такі діяння не несуть юридичної відповідальності, отже організатор, підбурювач та пособник є лише учасниками юридичного конфлікту, а не суб'єктами. Тому щоб з'ясувати, чи є особа учасником чи суб'єктом юридичного конфлікту, треба чітко усвідомлювати, в межах якої галузі права відбувається юридичний конфлікт.

Коло суб'єктів юридичного конфлікту мусить охоплюватися поняттям «суб'єкт права». За суб'єктом

юридичного конфлікту, як і за суб'єктом права, повинно бути визнано особливу юридичну властивість – правосуб'єктність. Правосуб'єктність включає в себе такі елементи:

Правоздатність – здатність мати права та обов'язки;

Дієздатність – здатність своїми діями набувати, здійснювати, змінювати, припиняти права та обов'язки;

Деліктоздатність – здатність нести відповідальність за свої вчинки, передусім за правопорушення.

Наведені положення стосуються фізичних осіб. Щодо юридичних осіб, тобто державних та недержавних організацій, держави в цілому, то їх правосуб'єктність відбивається у визначених чинним законодавством їх компетентності та правовому статусі.

Суб'єктом юридичного конфлікту є всі суб'єкти права, а саме юридичні та фізичні особи у встановленому чинним законодавством порядку.

Об'єкт юридичного конфлікту.

Одразу треба розмежувати поняття «об'єкт» та «предмет» конфлікту. Об'єктом конфлікту є те, на що спрямована протидія суб'єктів. Предметом конфлікту є саме протиріччя, що лежить в його основі. Наприклад, об'єктом конфлікту є посада, з приводу якої сперечаються дві особи, а предметом об'єктивно обумовлена неможливість двох осіб одночасно обіймати одну посаду.

Конфліктологи виділяють такі етапи формування об'єкту конфлікту:

- 1.) у майбутніх суб'єктів можливого конфлікту з'являється інтерес до одного і того ж об'єкту;
- 2.) об'єкт стає перетином несумісних інтересів;
- 3.) з приводу об'єкта сторони вступають в протиборство, і тоді об'єкт стає об'єктом реального конфлікту.

Для юридичного конфлікту нюанси будуть полягати лише в тому, що на першому етапі суб'єкти мусять мати властивість правосуб'єктності, а на третьому етапі суб'єкти повинні вдаватися не просто до дій, а до дій, що мають юридичні наслідки.

Під об'єктом юридичного конфлікту можна розуміти, по-перше, потенційний об'єкт – суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання, на яке спрямовано протиборство. По-друге, реальний об'єкт – цінності, ресурси, статус, а також дії, результати дій, на які спрямоване протиборство.

Суттєвою характеристикою об'єкту конфлікту є його неподільність. Неподільність об'єкту може бути як

об'єктивною, так і суб'єктивною, тобто коли неподільність є наслідком бажань та інтересів сторін.

Неодмінною ознакою юридичного конфлікту є наявність об'єкту. При цьому зауважимо, що трапляються випадки, коли об'єкт юридичного конфлікту виражений не явно. Зокрема, в конфліктологічній літературі наводиться приклад, коли конфлікт починається з моменту, коли свідомий громадянин робить зауваження особі, яка здійснює хуліганські вчинки. На думку авторів підручника «Юридическая конфликтология» за редакцією В. М. Кудрявцева, в цьому випадку на момент початку конфлікту не існувало об'єкту, яким би прагнули володіти суб'єкти конфлікту. Але таке твердження не коректне, оскільки в юридичній літературі доведено, що об'єктом права є сутність та форма певних відносин. У наведеному прикладі правопорушник порушував приписи ст. 296 ККУ, а свідомий громадянин захищав встановлені законом норми поведінки, отже об'єкт явно виражений – це суть і форма певних відносин.

Розглядаючи структуру юридичного конфлікту, ми базувалися, в основному на теоретичних засадах створених у юриспруденції, які не суперечать поглядам соціологів, оскільки нормативна система права є однією з сукупностей соціальних нормативних систем, хоча їй і властиві певні специфічні ознаки. На нашу думку, з точки зору соціології права потрібно до об'єктів юридичного конфлікту додати ще й сам законотворчий процес. У правових науках чітко визначено, що будь-яка дія оцінюється з точки зору чинного законодавства на момент скоєння злочину чи правопорушення, або чинного законодавства на момент судового розгляду за умови, що приписи цього законодавства не погіршують стан підсудного. Але нормативна система права виникає не сама по собі. Вона створюється уповноваженими органами держави, а отже – конкретними людьми.

Теоретично право мусить фіксувати соціально найдоцільніші форми взаємодії соціальних суб'єктів. Але на практиці, згідно твердження представників «радикальної кримінології», дуже часто приписи норм права відображають інтереси правлячої еліти. Зауважимо, що норма права завжди є відображенням зіткнення сукупності інтересів кількох соціальних груп. Реалізувати всі інтереси практично неможливо, тому виникає нагальна потреба фіксувати у нормі права ті взірці поведінки, які реалізують інтереси більшості населення. А інтереси, які не

дістають відображення у нормі права, мусять належати до категорії другорядних для всіх суб'єктів соціальної взаємодії.

Зрозуміло, що сам законотворчий процес завжди буде конфліктним. Зафіксована законом норма поведінки в подальшому визначатиме правомірність або неправомірність будь-яких дій. Саме тому сам правотворчий процес виступає об'єктом юридичного конфлікту. Цьому аспекту присвячений окремий розділ нашого посібника.

Суб'єктивна сторона юридичного конфлікту.

Суб'єктивною стороною юридичного конфлікту в правознавстві називають соціально-психологічний механізм конфлікту. Мотиваційна система суб'єктів, що вступають у конфлікт, включає в себе: потреби, інтереси психологічні установки, мотиви, цілі, волю. Всі ці елементи поетапно змінюють один одного, аж доки не дістануть відображення у конкретних діях. Кожна дія починається з наявності потреби. Під потребою розуміють дефіцитний ресурс, якого не вистачає на даний момент суб'єкту діяльності. Типологія потреб за рівнем дана у цьому посібнику в темі «Особливості правової соціалізації». Усвідомлення суб'єктом діяльності потреби переводить її у розряд інтересів. Антагоністичність інтересів (як об'єктивна, так і суб'єктивна) виступає базисом будь-якого, в тому числі і юридичного, конфлікту. Саме інтерес обумовлює, які саме шляхи реалізації потреб обере суб'єкт діяльності.

Таким чином, мотиваційний процес у будь-якій діяльності, в тому числі і в конфліктній: формування мотиву на підставі потреби, інтересу, установки; формування цілі та прийняття рішення на вчинення конфліктних дій (вольовий акт).

Як описувалось у розділі «Особливості правової соціалізації» сприйняті на рівні інтеріоризованих установок норми полегшують обрання форм поведінки, точніше й чіткіше вказують, як саме треба діяти. Якщо суб'єкт діє згідно встановлених у суспільстві норм поведінки, мотиваційний цикл дуже скорочується. Якщо суб'єкт вступає в конфлікт, таке скорочення мотиваційного циклу неможливе. В цьому випадку суб'єкт завжди діятиме заради реалізації потреби, відчуючи опір протилежної сторони. Неодмінною ознакою конфліктної діяльності є чітко виражене протиріччя інтересів, мотивів, цілей, оформленого закінченим суб'єктивним образом.

У конфліктологічній літературі, як правило, підкреслюється свідомий характер конфлікту. Очевидно, треба

підкреслити не просто свідомий, а саме оціночний характер мотиваційного процесу у конфліктних протидіях. І якщо розглядати всі етапи формування мотиву, то практично на кожному з них суб'єкт може внести суб'єктивну оцінку, яка не відповідає об'єктивним реаліям. Результатом такого суб'єктивізму стане помилковий конфлікт. Помилковий (хибний) юридичний конфлікт виникає у випадку, коли хоча б одна із сторін на одному з етапів мотиваційного циклу допускає суб'єктивну оцінку, що не відповідає об'єктивній ситуації.

В помилковому юридичному конфлікті можливі такі чотири основні ситуації:

- 1) сторона вважає, що перебуває з іншою стороною у правовідносинах, але насправді це не так,
- 2) сторона не усвідомлює, що вона перебуває у правовідносинах з іншою стороною,
- 3) одна з сторін вважає, що опонент діє незаконно, в той час як ці дії є правомірними,
- 4) одна з сторін вважає, що опонент діє правомірно, в той час як ці дії є незаконними.

Розв'язання помилкового конфлікту, що не дістав значного розвитку, тобто, коли ще не були вчинені дії, які мають юридичні наслідки, досить просте завдання. Для цього достатньо пояснити помилку стороні, яка її припустила, і стимулювати бажання та можливість виправити цю помилку.

Значною мірою форми поведінки, які обирає суб'єкт юридичного конфлікту, залежать від ціннісних установок цього суб'єкту. Зрозуміло, що, в свою чергу, збиток, який буде нанесений протилежній стороні, залежатиме від форми обраної протидії. І якщо збитки будуть значні, розв'язання конфлікту буде ускладнене. Тому значної актуальності набуває кваліфікована, всебічна юридична оцінка реальних дій суб'єктів юридичного конфлікту.

Об'єктивна сторона юридичного конфлікту.

Об'єктивна сторона юридичного конфлікту полягає в характері дій суб'єктів. При цьому, неодмінною ознакою конфліктних дій є їх спрямованість на протидію опоненту і прагнення завдати йому шкоди заради задоволення власних потреб.

Поведінка під час конфлікту за характером умовно може поділятися на наступальну та оборонну. При цьому, як правило, сторони можуть використовувати на різних етапах і наступальну, і оборонну тактику. За спрямованістю можна

виділити значну кількість конкретних форм, ось деякі з них: дії, спрямовані на захват і утримання спірного об'єкту, створення перешкод для діяльності протилежної сторони, дії, спрямовані на знесилення іншої сторони у сферах, не пов'язаних з конфліктом, захват та підкорення суб'єкта, нанесення прямої фізичної та матеріальної шкоди тощо.

З точки зору диспозиції правових норм конкретна поведінка суб'єктів протиборства може бути юридично значимою чи юридично нейтральною. Будь-яка юридично значима дія охоплюється поняттям «правова поведінка», яка, в свою чергу, поділяється на правомірну та протиправну поведінку.

Дії суб'єктів юридичного конфлікту можуть бути юридично нейтральними, юридично значимими (правомірними, протиправними, правомірними в одних аспектах і протиправними в інших), юридично нейтральними у сполученні з юридично значимими.

3. Типологія конфліктів

Звернімося до класичної типологізації конфліктів. Видатний американський спеціаліст із загальної теорії систем К. Е. Боулдінг згідно загальній теорії конфліктів поряд з рівнем організованості сторін поділяє конфлікти на три великі групи: на рівні особистості, групи і організації. Класифікацією трьох організаційних рівнів обумовлена така типологія:

- 1) конфлікти між індивідами;
- 2) конфлікти, що межують між ізольованими групами;
- 3) екологічні конфлікти між групами, що перетинаються в просторі;
- 4) конфлікти між гомогенними організаціями (наприклад, державами);
- 5) конфлікти між гетерогенними організаціями (наприклад, між державою і церквою);
- 6) конфлікти між індивідом і групою (наприклад, у сім'ї);
- 7) конфлікти між індивідом і організацією (наприклад, між громадянином і державою);
- 8) конфлікти між групою і організацією.

Але, як вважають Кудрявцев і Казимірчук, на яких ми вже посилалися, типологія юридичного конфлікту значно відрізняється від звичайного. Вони визнають, що юридичні конфлікти, як і інші,

можуть поділятися на глобальні і регіональні, групові і міжособисті, ситуаційні і позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, можуть бути гострими і мляво плинними. Але специфіка юридичного конфлікту визначається передусім:

- а) галузю права, в якому проходить конфлікт;
- б) структурою норми, що до нього відноситься;
- в) різновидом правозастосовуючої установи.

З точки зору поділу за галузями права конфлікту можливі, як показує судова і арбітражна практика, в цивільному, трудовому, сімейному, фінансовому, адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному, виправно-трудоному праві.

Особливу групу складають міждержавні і міжнаціональні конфлікти, що регулюються нормами міжнародного права, договорами і угодами, а також Конституцією.

Бувають змішані варіанти конфліктних взаємовідносин. Конфлікт між політичною партією чи профспілкою і державною установою в період свого виникнення може не мати юридичного характеру, але потім на основі змін законодавчих норм набути правовий характер.

Галузь матеріального права, до якого відноситься конфлікт, не визначає досконально процесуальних засобів, якими можна вирішити конфлікт. Юридичним процедурам розгляду конфліктів надається самостійна увага в галузевих юридичних дисциплінах.

В залежності від структури відповідних правових норм в основі конфлікту може лежати різне тлумачення і розуміння або недотримання, порушення практично будь-якої норми права: уповноважуючої, зобов'язуючої або забороняючої. Тут важливо, які суб'єкти виступають в тому чи іншому випадку в якості конфліктуючої сторони.

Типологізація юридичного конфлікту за системою державних правозастосовуючих або правоохоронних органів дає уявлення про компетенцію цих органів у випадку виникнення конфліктної ситуації. Ця компетенція достатньо чітко визначена стосовно правоохоронних органів (суду, арбітражу, прокуратури, міліції тощо). В той же час варто зазначити, що коли конфлікти виникають у зв'язку з роботою інших державних установ, виникає плутанина, тяганина, часто свідомо організована державним чиновником, оскільки інформації з компетенції тих чи інших державних установ, у тому числі й правоохоронних, мало, що і стає підставою для маніпуляції і тяганини.

4. Кримінальний конфлікт

Для детальнішої ілюстрації механізму і динаміки юридичного конфлікту зупинимося на різновиді, яким є кримінальний конфлікт.

Навряд чи є потреба в спеціальному доведенні того, що злочин, злочинне поведіння й інтереси злочинця суперечать інтересам суспільства і його окремих громадян. Загально відомо, що саме кримінальне законодавство захищає вищі цінності суспільства, а відтак і життєво важливі суспільні інтереси. Злочин означає ніщо інше як те, що правосуб'єктна особа «переступила» закон (вступила в конфлікт з кримінальним законом). У кримінально-правовій і кримінологічній літературі міркування на подібні теми давно вже стали загальними. Однак ці банальні думки мають цілком конкретний зміст у застосуванні до предмету цього розгляду.

Протиріччя злочинних і суспільних інтересів у багатьох випадках проявляються в протистоянні інтересів злочинця і конкретної особи (групи), суспільства (держави) в цілому. Злочин, де маються потерпілі, – конкретні особи, як правило, створює конфліктну ситуацію, або прямий міжособистісний (міжгруповий) конфлікт, що розв'язується шляхом зусиль приватних осіб, у тому числі самих потерпілих, а також за допомогою державних інститутів у процесі кримінального судочинства. Крадіжка особистого майна і приватної власності, тілесні ушкодження і зґвалтування, а також багато інших видів злочинів являють собою ураження особистих або групових інтересів, що завжди створюють ґрунт для конфліктів.

У багатьох випадках злочин не лише створює можливість для конфліктів, але і є їх наслідком. Особливо явно видно причинно-наслідковий взаємозв'язок насильницьких злочинів, наприклад, навмисне убивство, тілесні ушкодження, злісне хуліганство.

Традиційна кримінологічна модель аналізу насильницьких злочинів майже не звертає уваги на міжособистісну взаємодію між злочинцем і жертвою, що відбувається до здійснення злочину. Тим часом події насильницького злочину звичайно передують послідовності циклів взаємодії, що складаються із взаємних стимулів та реакцій злочинця і потерпілого. Досить виразно з цього приводу висловилися західні й вітчизняні віктимологи, які проаналізували поведіння жертви, але

приділили увагу лише в теоретичному плані міжособистісній взаємодії злочинця і жертви.

Для усвідомлення того, що цим злочинам, як правило, передують конфліктна ситуація, достатньо навіть звернутися до формулювань кримінального кодексу.

Узагальнення значного числа фактів насильницьких проявів у суспільстві дозволяє прийти до висновку, що міжособистісний конфлікт є джерелом більшості випадків застосування насильства.

Як специфічний різновид конфліктів, що торкаються сфери правових відносин, можуть бути виділені конфлікти, які стосуються кримінально-правової сфери, або кримінальні конфлікти. Кримінальний конфлікт, звичайно, специфічний насамперед своїм результатом, завершальною стадією, що нерідко характеризує особливості його виникнення і розвитку. Насильницький злочин, що викликає кримінальний конфлікт, є результатом і проявом особливих механізмів динаміки конфлікту. Сам факт застосування насильства в конфлікті характеризує його як конфлікт інтересів.

Триваючі конфлікти – це, як правило, ціла серія конфліктних епізодів. Суб'єктами таких конфліктів виступають родичі, члени родини, співмешканці, сусіди, знайомі, товариші по службі, у відносинах яких накопичується ворожість, присутні постійні елементи розбіжностей, періодично виникають спірні теми. Завершує такі конфлікти конкретний епізод взаємодії, що і реалізується в злочині. Але сам цей заключний епізод викликається загальним станом відносин, напруженість яких досягає критичного рівня. Конкретні теми розбіжностей тут досить варіюються – це може бути проблема влади і підпорядкування в міжособистісних стосунках спільно проживаючих людей, проблема володіння і поділу майна, аморальне і розбещене поведіння одного із суб'єктів, погане ведення господарства кимсь одним, ревності у стосунках чоловіка з дружиною. Подібні конфліктні стосунки можуть тривати місяцями й роками.

Основну кількість тривалих кримінальних конфліктів складають побутові конфлікти, значну частину яких, у свою чергу, становлять сімейні. Стан взаємин із застосуванням фізичного насильства може бути досить високий. За даними одного з опитувань, 68 % жертв застосування насильства в родині почали піддаватися побоям протягом сімейного життя,

19 % – стали жертвами насильства ще під час спільного життя до одруження, а 13 % – навіть до початку спільного життя з майбутнім чоловіком. Хоча серед опитаних у ході цього дослідження були жінки, у реальному сімейному житті чоловіки майже настільки ж часто стають жертвами жіночого насильства. Найважливіша особливість кримінальних конфліктів з «наси́льницькою історією» розвитку полягає в тому, що частота або інтенсивність застосовуваного насильства постійно зростає, завершуючись, як правило, тяжким злочином. Застосування насильства в родині навіть у «малих дозах» значно збільшує ризик подальшого підвищення його жорстокості.

Триваючі кримінальні конфлікти, однак, не завжди мають подібну наси́льницьку історію розвитку. Але в «просуванні» наси́льницького злочину істотну роль відіграє акумуляція негативних емоцій і взаємної недовіри. Вирішальне значення можуть мати погрози, застосовувані сторонами в незліченних дрібних сутичках і сварках. Встановлено, що чим частіше погрози використовуються в конфліктах між близькими людьми, тим вища імовірність наси́льницького інциденту.

Інший різновид кримінальних конфліктів виникає і протікає в рамках однієї ситуації, одного епізоду взаємодії і, як правило, має місце в інцидентах, що виникають у спілкуванні раніше незнайомих людей. Для соціологічної і кримінологічної характеристики подібних «ситуативних» конфліктів важливо зазначити, що на відміну від конфліктів між близькими або добре знайомими людьми, вони найчастіше відбуваються в громадських місцях: на вулицях, в парку, в кафе тощо. Ці спонтанні міжособистісні або міжгрупові колізії не мають ніякої передісторії і виникають інколи з-за дрібних проблем, часто в присутності численних свідків. Остання обставина дозволяє виділити приватний різновид ситуативних конфліктів, що виникають у результаті втручання в конфлікт сторонніх людей, які намагаються припинити протиправні дії і фактично своїм втручанням ініціюють новий конфлікт із власною участю.

Конфліктні інциденти, що завершуються наси́льницьким злочином, мають, звичайно, різні причини. Однак усі вони в своєму розвитку мають багато спільного. Як показало проведене дослідження, усі вони розгортаються як конфлікти інтересів і мають або «об'єктну», або «безоб'єктну» підставу.

Частина конфліктів характеризується наявністю об'єкту обопільних потреб сторін, фактична і психологічна

«неподільність» якого змушує кожного учасника конфлікту одноособово претендувати на цей об'єкт, відкидаючи аналогічні спроби іншої сторони. Подібні розбіжності, наприклад, виникають у випадках, коли два раніше незнайомих суб'єкти одночасно зупиняють ту ж саму машину або таксі одночасно, претендують на той же самий столик у ресторані. Кожний із конфронтуючих індивідів прагне захопити деякий об'єкт і перешкодити зробити те ж саме іншому. Через це виникає сварка, що переходить, як правило, у бійку.

Інші кримінальні інциденти не мають подібної основи і можуть бути віднесені до категорії «безоб'єктних». Їх суть полягає в тому, що сторони перешкоджають одна одній у здійсненні певної діяльності, не пов'язаної зі спробами заволодіння тим чи іншим об'єктом. Наприклад, ситуація у справі Г., засудженого за нанесення навмисних легких тілесних ушкоджень С. У той час, як машиніст електропоїзда Г. вів потяг у депо, в одному з вагонів перебував С. Вийшовши, згадав, що забув у вагоні частину своїх речей. Коли потяг рушив, С. зірвав стоп-кран. Потяг зупинився. Г. відключив стоп-кран і продовжив рух. С. знову зірвав стоп-кран. Г. попросив свого помічника привести С. і, побачивши його, ударив в обличчя. Такі ж «безоб'єктні» ситуації зустрічаються в тих випадках, коли, наприклад, випадковий перехожий зауважує людини, яка хуліганить, чи прямим втручанням припиняє її протиправну діяльність.

Дослідження кримінальних конфліктних інцидентів показало широку варіацію проблем, через які найчастіше виникають конфлікти. Конфлікти, звичайно, виникають через відмовлення працівника бару обслужити клієнта, через прямі образи і чиєсь неправильне поводження, через теми розмов, пов'язаних з політикою і спортом тощо. Наше дослідження з усією очевидністю показує, що в генезисі ситуативних конфліктів можуть лежати не лише «об'єктні» (наприклад, через гроші) або «безоб'єктні» (наприклад, через чиєсь неправильне поводження або відмову обслужити) протиріччя, але й когнітивні конфлікти. Суперечки на теми політики чи спорту, якщо вони не мають прихованої основи протиріччя інтересів (спроб довести, що співрозмовник менш компетентний) – це чистий варіант когнітивного конфлікту. У якийсь момент цей конфлікт переростає в конфлікт інтересів. В інших випадках суперечка може існувати як «ширма» для реалізації власних

амбіцій, як чисто зовнішня форма, на тлі якої розгортається не завжди помітна спостерігачеві справжня боротьба інтересів.

Важливо вказати й на ту обставину, що ситуативні конфлікти іноді починаються, так би мовити, з більш високого і «стартового рівня», наприклад, із прямих образ та образливих дій. Цей варіант «безоб'єктного» конфлікту можна позначити як персоналізований, оскільки зіштовхуються не приватні інтереси сторін, а фізичні і соціальні «я» суб'єктів, їх самолюбство, самооцінка, захисні механізми. Аналогічним чином деякі «об'єктні» конфлікти також можуть бути віднесені до категорії персоналізованих. Типовим уявляється випадок, коли хтось намагається затримати суб'єкта, який порушує громадський порядок або чинить інші протиправні дії. Об'єктом розбіжностей фактично є сам затримуваний, котрий захищає право на власну автономію.

Динаміка ситуативних конфліктів, їх розвиток від моменту виникнення до завершальних насильницьких дій проаналізовані в незначній кількості емпіричних досліджень. Дослідження такого роду, які впливають із самого предмету дослідження, практично не можуть бути проведені шляхом безпосереднього спостереження розвитку конфлікту. Вони завжди спираються на матеріали конкретних кримінальних справ або, у крайніх випадках, інших документів, що зафіксували ці події. Ці справи, однак, не дають одразу ж прямої картини подій. Дослідник змушений по часточках відновлювати фабулу конфлікту, зіставляючи різні документи справ (в основному різні пояснення, отримані в ході дослідження).

Д. Лакенбілл, який вивчав конфлікти, що завершувалися вбивством, довів, що такі конфлікти мають у середньому шість стадій розвитку:

- 1) майбутня жертва ображає злочинця чи не підкоряється його вимогам;
- 2) злочинець інтерпретує ці дії як ворожі;
- 3) відповідає викликом або фізично атакує злочинця,
- 4) жертва не підкоряється виклику або фізично атакує злочинця;
- 5) сторони вступають у фізичне зіткнення або досягають «робочої угоди»;
- 6) сторони продовжують протиборство і знову вступають у боротьбу.

Р. Фалсон і Х. Стедмен, проаналізувавши розвиток конфліктів, що передують різним типам тяжких насильницьких злочинів, установили їх динаміку, яка послідовно складається з восьми етапів: 1) різні «атаки» (образи, обвинувачення, поштовхи тощо); 2) спроби впливу (прохання, домовленості, вимоги), 3) непокора; 4) підбурювання спостерігачів; 5) посередництво спостерігачів; 6) погрози (вербальні і невербальні) з боку злочинця; 7) спроби жертви ухилитися від боротьби, 8) фізична атака злочинця.

Як бачимо, важливою особливістю інцидентів є поступова ескалація конфліктних взаємин до застосування насильства. Ш. Шохам та його колеги встановили, що в подібних кримінальних інцидентах кількість циклів взаємодії, що складаються з одноразового обміну реакціями, обмежена, і чим вища інтенсивність взаємодії (тобто чим з вищого стартового рівня конфлікт виник), тим менше подібних циклів передусе застосуванню насильства.

Можна зробити висновок взаємних дій у кримінальних конфліктах і дати основні варіанти їх розвитку. Всі дії, які починалися сторонами в ході цих конфліктів, були розділені на сім груп: 1) створення перешкод; 2) захоплення об'єкта; 3) прохання, вимоги, відмовлення; 4) поштовхи; 5) погрози, 6) образи; 7) фізичне насильство.

Звичайно, кримінальні конфлікти починаються зі створення кимсь перешкод для дій іншого суб'єкта, або спроб захопити бажаний інший об'єкт, тобто мають «об'єктну» або «безоб'єктну» основу. Далі їх розвиток йде різними шляхами. За першими проявами протиріч може впливати «переговорна» ситуація, що складається з однобічного чи взаємного висловлювання вимог, прохань, а також відмовлень уступити чужим домаганням. Нерідко в ході кримінальних інцидентів сторонами застосовуються погрози, що істотно розпалюють ситуацію і, звичайно, як і образи, переводять її на новий виток, на стадію однобічного чи взаємного застосування фізичної сили.

Як уже зазначалося, розвиток кримінальних інцидентів характеризується ескалацією, що являє собою, як правило, поступовий перехід від менш інтенсивних до інтенсивніших конфліктних дій. Ескалація, однак, може бути і не настільки поступовою, але й мати стрибкоподібний, часом вибуховий характер. Зрозуміло, сторони часто зовсім не «симетричні» у

своєму поводженні і, звичайно, одна з них активніша або агресивніша, хоча не обов'язково, що це саме злочинець.

Істотно те, що динаміка кримінальних інцидентів характеризується не просто зміною інтенсивності конфліктних дій, але й якісними змінами в природі самого конфлікту. При переході на стадію образ і фізичного насильства звичайно відбувається відтискування первісного предмета конфлікту, пов'язаного з тими чи іншими приватними проблемами, на другий план, і домінуючою темою стають раніше відсутні протиріччя в особистих взаєминах – «персоналізовані» протиріччя. Конфлікт завдяки дії певних внутрішніх механізмів переростає в глибшу й важчу колізію. Які ж ці механізми?

Аналізуючи хід протікання кримінальних інцидентів, можна звернути увагу на ключові механізми ескалації. Насамперед сам «переговорний процес» у конфліктах звичайно дуже короткий і, головне, являє собою зіткнення непримиренних позицій, тобто характеризується безкомпромісністю. Спроби домовитися і знайти взаємоприйнятне рішення в таких випадках, звичайно, відсутні. Кожна вимога або прохання викликають рішучу відповідну конфліктну дію. Але, як відомо, певні поступки в ході переговорів часто є тим засобом, що може загальмувати конфлікт.

Крім того, спроби висловити свою позицію в конфлікті, як правило, виробляються з неприхованою ворожістю. Ця ворожість виявляється в тоні, яким висловлюється вимога або відмовлення, в агресивній позі вираженій на обличчі. У такий спосіб «переговорне повідомлення», покликане бути проявом позиції сторін, стає фактором, що поглиблює сформовану проблемну ситуацію і переводить її в план особистого протистояння, конфлікту амбіцій, самооцінок. У цьому змісті провокаційну роль відіграють погрози. Призначені примусити іншу сторону поступитися власним домаганням, вони є типовим і універсальним «безкомпромісним» засобом. Але у формулу погрози включені й можливі санкції за непокору вимозі. А вони припускають зазіхання на істотніші інтереси супротивника і тим самим відрито сигналізують про його ворожість. Саме за рахунок цього багато «об'єктних» або «безоб'єктних» конфліктів переходять на наступну ступінь ескалації.

Істотну роль в інтенсифікації конфлікту відіграють конфліктні дії «утилітарного» призначення, проміжні, тактичні елементи конфлікту, такі, як поштовхи, відштовхування, а також інші легкі форми насильства, застосовувані сторонами для того,

щоб віддалити супротивника від просторового епіцентру конфлікту. Ці дії за своїм результатом виходять за рамки свого функціонального призначення і застосовуються для того, щоб вирішити на користь однієї із сторін власну проблему. Насправді ж вони сигналізують про протилежну ворожість і викликають відповідну, персонально спрямовану, атаку. Боротьба переходить в особистісний план.

Крім названих механізмів, у ході конкретного кримінального інциденту, як і в ході триваючого конфлікту, значення має нагромадження, акумуляція негативних впливів, що призводить до вибухових змін у конфліктній динаміці. Постійне створення перешкод, наприклад, триваюче nereагування на прохання або вимоги формують у супротивника враження про неповажне і вороже ставлення до його особистості. Це також просуває конфлікт по витку спіралі, приводячи до персоналізованого зіткнення.

Нарешті, розповсюдженою причиною інтенсифікації кримінальних інцидентів є різноманітні помилки при їх сприйнятті. Як відомо, до будь-якої людини в ситуації взаємодії надходить відповідна інформація про супротивника та його дії на даний момент. Перекручування її здатне викликати неадекватні дії і модифікувати ситуацію, як правило, у гіршу сторону. В конфлікті такі перекручування часто пов'язані з перебільшенням чужої ворожості та інтенсивності (зокрема, образливості) дії. Бувають випадки, коли просте зауваження сприймається як образа, а необережна дія як навмисна. Подібне сприйняття викликає контрдії і спричиняє відповідне реагування. Перекручуванню сприйняття сприяє стан алкогольного сп'яніння, воно також пов'язане з особливостями складу особистості, загальною тривожністю і підозрілістю.

Особливо варто сказати й про ті випадки, коли конфлікт не є спонтанним проявом випадково сформованих протиріч, а виникає внаслідок свідомої провокації однієї із сторін. Такі випадки досить поширені в кримінально-правовій практиці і, звичайно, пов'язані з кваліфікацією дій однієї із сторін як хуліганських. Поширені випадки приставання до жінок, які перебувають з іншим чоловіками. Все це починається заради того, щоб затягти бійку з таким чоловіком. Широко відомі приклади хуліганського поводження, яке починається з прохання дати закурити. Метою провокатора є будь-яка негативна відповідна реакція – відмовлення, незгода, які нібито

обґрунтовують згодом його ворожість і хуліганські дії. Злочинець розробляє своєрідний міні-сценарій взаємодії, де вже визначена подальша доля жертви.

У цілому можна сказати, що кримінальні конфлікти досить різноманітні за формами свого протікання і конкретними механізмами за їх сполученнями. Ці розходження залежать від багатьох факторів, таких, як особливості особистості учасників, їхньої вікової і статевій належності, оточення, тимчасових і просторових факторів тощо. Звичайно, механізми дії триваючих конфліктів мають безліч прихованих пружин свого розвитку. Але усі вони, безсумнівно, мають ряд загальних причин як суб'єктивного, психологічного, так і об'єктивного характеру.

Комплекс психологічних причин кримінальних конфліктів пов'язаний насамперед із досвідом формування особистості і загальною культурою поведінки. І головне тут – невміння йти на компроміси, гіпертрофоване «почуття ворога», пов'язане з підвищеною підозрілістю і ранимістю, а також нормою поведінки, що ніби «наказують» здійснити відплату за нанесений «збиток». Традиції помсти і насиченість людської культури зразками насильницького поведінки найфатальнішим чином виявляються у спілкуванні конкретних суб'єктів.

Повсякденне життя створює безліч приводів і об'єктивних причин для розбіжностей, що набувають кримінального характеру в основному завдяки психологічним причинам. Побутова неупорядкованість, дефіцит грошей для нормального існування створюють короточасні або постійні вогнища фрустрації, що не лише викликають підвищену дратівливість людей, але й формують конкретні міжособистісні проблеми, які й стають причинами конфліктів.

Нами розглянута лише одна категорія кримінальних конфліктів насильницької спрямованості – найрозповсюдженіші. Кримінологам відомо, що кримінальний конфлікт часто отримує корисно-насильницький, корисливий та інший зміст, який передбачений в Кримінальному законодавстві. Юридичний смисл кримінального конфлікту ширше звичайного уявлення про це. Не вкладається він і в рамки психологічних і соціологічних концепцій, оскільки охоплює весь розмаїтість злочинів, які вчиняються як навмисно, так і з необережності. Одним із напрямків кримінологічних досліджень – вивчення причин кримінальних конфліктів та їх попередження.

5. Завершення конфлікту

Про призупинення конфлікту на той чи інший час можна було б сказати, що завершенням боротьби такий варіант розвитку подій називати не можна. Але такі конфлікти, як відкрите протиборство, не продовжуються і напруженість слабшає. Коли президенти Росії та України домовилися влітку 1992 р. відкласти на кілька років поділ Чорноморського флоту, вони розрядили конфліктну ситуацію і дали можливість підготувати розумне рішення з цього питання в спокійній і мирній обстановці.

Зазначимо, що конфлікт може бути розв'язаний на користь однієї або іншої сторони, чи знайдене таке рішення, яке влаштовує обидві сторони.

На думку багатьох авторів, існує чотири способи розв'язання соціального конфлікту:

- 1) угода в результаті збігу думки сторін;
- 2) угода відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили;
- 3) угода, нав'язана однією з протиборчих сторін;
- 4) застарілий конфлікт втрачає свою актуальність і вирішується сам собою.

Не важко бачити, що в першому і третьому випадках розв'язання конфлікту припускає обопільну активність суперників. Міжнародна і внутрішньополітична практика показує, що в більшості випадків процес розв'язання конфлікту не можна трактувати як одностороннє нав'язування волі сильнішого партнера слабшому. І це зрозуміло, оскільки, якщо рішення нав'язане, воно довго не проіснує. Конфлікт тією чи іншою формою відновиться. Досить нагадати про штучне розв'язання в ряді регіонів нашої країни національного питання, яке хоча й тривало близько 70 років, але одразу ж дало про себе знати, як тільки ослабла тоталітарна влада.

Для того, щоб погасити конфлікт, сторони повинні домовитися про спірні питання й умови подальшого співіснування. При цьому чим точніше й жорсткіше окреслений предмет суперечки, тим більше шансів, що конфлікт буде розв'язаний. Адже якщо предмет не визначений і конфлікт значною мірою перейшов у фазу міжособистісної ворожості, погасити його важко: ворогів не зробиш друзями. У

міжнародних відносинах такого роду невизначені конфлікти особливо небезпечні, оскільки можуть тривати десятиліттями.

Тому силове, у тому числі й військове, розв'язання конфлікту є здебільшого ілюзорним. Програш у війні тягне за собою реваншистські настрої і прагнення до повернення втрачених інтересів.

Можна припустити, що неможливість прийняти рішення, яке задовольняє обидві сторони, здатна в деяких випадках спричинити зміну спрямованості конфлікту. Це означає не лише заміну предмета і мотиву протистояння сторін, але іноді й заміну самих учасників. У судовій практиці з цивільних та трудових спорів така ситуація зустрічається часто.

Махотіна, яка працювала медичною сестрою, була звільнена із санаторію за скороченням штатів. Вона не погодилася з мотивами звільнення, посилаючись на те, що справжньою причиною звільнення були її погані взаємини з головним лікарем. Рішення адміністрації санаторію вона оскаржила в суд, але безрезультатно. Тоді Махотіна написала скаргу на головного лікаря санаторію в прокуратуру, профспілковий комітет і в центральну газету. Всюди вона отримала відмову. Продовжуючи писати скарги (аж до Конституційного суду включно), Махотіна втягнула в цей конфлікт понад 50 організацій. Сама вона сказала, що її вже не цікавить поновлення на роботі (на той час Махотіна вже працювала в платній кооперативній клініці), а йдеться про принцип покарання головного лікаря та інших працівників санаторію за бездушне ставлення до людини.

Часто трудові й цивільно-правові спори переростають у сутяжництво, склоки, що тривають роками. Давно вже немає предмета конфлікту, змінився і склад керівників установи, які приймали спірне рішення, а скаржники все домагаються зміни ситуації на свою користь, не звертаючи уваги на вимоги закону.

Великий і гострий соціальний конфлікт здатний викликати кризовий стан системи і в кінцевому підсумку призвести до її руйнування чи загибелі. По суті, йдеться про революційні зміни в суспільстві.

Криза пов'язана з деформаціями у системі цінностей суспільства, руйнуванням інститутів влади, управління, обслуговування населення, з виникненням аномалій (тобто ігноруванням правових і моральних норм) і порушенням сформованого порядку взаємин між людьми. По суті,

саме таку картину ми спостерігали на початку 90-х рр. в українському суспільстві.

Попередити виникнення конфлікту, звичайно, розумніше й корисніше як із соціальної, так і з індивідуальної точок зору. Тому на попередження конфліктів спрямовані великі зусилля суспільства й держави. В основному це пов'язано з кримінальними конфліктами, що загрожують життю, здоров'ю, майнові громадян, суспільним інтересам і цінностям. У 90-і рр. у нашій країні, та й у деяких інших європейських країнах, почали звертати серйозну увагу на попередження міжнаціональних конфліктів. Правда, цей напрямок державної діяльності набув загальноновизнаного значення вже порівняно пізно – коли міжнаціональні конфлікти розгорнулися повною мірою. Попередженню міждержавних конфліктів постійно приділяють увагу такі суб'єкти світового співтовариства, як Рада безпеки і Генеральна асамблея ООН.

Не можна не зазначити, що ефективність попередження конфліктів у всіх названих напрямках украй незначна. Це пояснюється тим, що проблема втручання в конфлікт має двобічний характер. З одного боку, таке втручання (особливо при ранньому попередженні), як зазначалося, соціально корисне, часто потрібне і, в усякому разі, продуктивніше, ніж безпристрасне чекання розв'язки.

З іншого ж боку, конфлікт нерідко розглядається (і не без підстав) як приватна справа сторін. З позицій гуманізму і невтручання в чужі справи, нав'язувати своє рішення, а тим більше – примушувати сторони до згоди або певному поведженню – неетично і неправомірно. Тому і виходить, що втручання в конфлікт (в попередження – одна з форм втручання) неможливе лише тоді, коли конфлікт переростає рамки особистих (групових) відносин і стає за масштабами інтенсивності, суспільно значимою подією, об'єктом тощо.

Попередження конфлікту полягає у впливі на його елементи, учасників, мотиви їх поведження, використовувані сили і засоби. Тому в залежності від характеру конфлікту попереджувальна діяльність може бути дуже різноманітною. *Зупинимося на деяких її аспектах.*

Найефективнішою формою попередження конфлікту є усунення його причин. Ця діяльність можлива на різних рівнях.

У психологічному й індивідуальному плані усунення причин конфлікту тісно пов'язане з впливом на мотивацію учасників і

припускає висування контрмотивів, які б заблокували первинні агресивні наміри конфліктуючого учасника. У юридичному конфлікті таку профілактичну роботу можуть проводити органи прокуратури, міліції, громадські організації.

Суб'єкти конфлікту, якщо вони розуміють його безперспективність або недоречність, перебудовують своє поведіння таким чином, щоб уже не стільки досягти первісної мети, через яку виник конфлікт, скільки знизити соціальну напругу, сформовану ситуацією.

Зміна мотивації дуже важлива й перспективна для профілактики кримінальних конфліктів.

Аналіз мотивів злочину в процесі розслідування, що є відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства обов'язковою складовою частиною розслідування, нерідко обмежується найзагальнішою вказівкою на мотиви, позначенні в традиційних юридичних категоріях безвідносно до їх справжнього психологічного змісту. В результаті часто констатується «безпричинність» вчинених злочинцем дій.

Глибокий аналіз суті конфліктної ситуації допоміг би уникнути зайвих загальних і просто помилкових формулювань і більш диференційовано підійти до вирішення питання про кримінальну відповідальність. Визначення мотивів поведінки як злочинця, так і жертви на різних етапах розвитку інциденту, ролі кожного з них в ескалації конфлікту, виявлення характеру оцінок ситуації кожним у різні моменти взаємодії сприяли б точнішому визначенню ступеня провини злочинця. У цій діяльності можуть бути конкретно використані знання про соціально-психологічні детермінанти криміногенного розвитку ситуації, отримані в ході дослідження.

Це стосується в основному фахівців-психологів, які залучаються до участі в карному судочинстві. При проведенні судово-психологічної експертизи може виявитися корисною типологія міжособистісних протиріч, використання якої дозволило б чіткіше визначити суть конфліктної ситуації, характер мотивів і психологічних станів суб'єктів.

Знання структурних розходжень між кримінальними конфліктами дозволяє диференціювати заходи їх попередження. Діагностика типу міжособистісних протиріч, що послужили причиною виникнення гострого конфлікту, стадій його розвитку, ролі кожного з учасників у його ескалації, дає

можливість конкретизувати об'єкти профілактичного впливу, вчасно втрутитися в процес криміногенного розвитку ситуації.

Кожен конфлікт на виробництві, у побуті тощо виникає з конкретних причин і в конкретних умовах. Разом з тим це конкретне нерідко відображає загальніші проблеми і протиріччя тієї чи іншої сфери життя. Аналіз об'єктивних причин виникнення окремих випадків, характеру в основі міжособистісних протиріч є подальше статистичне узагальнення даних, які можуть відіграти важливу роль у визначенні кола соціальних проблем, що потребують невідкладного вирішення. Для того, щоб зупинити конфлікт, знайти шлях його погашення, бажано насамперед усунути протиборство сторін, припинити ескалацію й утримати супротивників від крайніх форм боротьби. Ця мета досягається шляхом інституціоналізації конфлікту, тобто постійних або тимчасових форм, у яких ведеться боротьба сторін, – таких форм, які не призводять до знищення супротивників, а прийнятні для суспільства і допомагають розв'язанню спірного питання.

Сама соціальна структура містить гарантії єдності внутрігрупових відношень перед лицем конфлікту: це інституціоналізація конфлікту і визначення ступенів його допустимості. Соціальні структури відрізняються одна від одної, зокрема, дозволеними способами вираження антагоністичних домагань і рівнем терпимості стосовно конфліктних ситуацій.

Не можна не помітити істотних змін, що відбулися у названій галузі, що відбулися в нашій країні за роки перебудови. У тоталітарному суспільстві, говорячи в самому узагальненому вигляді, ніякі конфлікти не заохочувалися. Конфлікти індивіда з державою передбачали репресії, з посадовою особою – дозволялися самими ж чиновниками; побутові конфлікти ставали предметом розгляду партійних і профспілкових організацій, товариських судів; конфлікти на національному ґрунті були практично виключені.

За роки перебудови не лише зросло число конфліктних ситуацій, але й були створені різноманітні інститути, призначені для їх розв'язання. Введено право оскарження в суд незаконних дій не лише посадових осіб, але й колегіальних органів. Гласність і багатопартійна система дали можливість відкрито обговорювати політичні конфлікти найширшому суспільному рівні. Така ж можливість відкрилася і для представницьких органів влади. Практично припинилися репресії з політичних

мотивів. Усе це в загальному створило сприятливе підґрунтя для попередження конфліктів і їх мирного розв'язання.

Разом з тим, створюючи інститути, спрямовані на попередження небажаних форм протидії, треба врахувати всю складність цієї проблеми. Соціальні системи можуть дуже відрізнятися одна від одної рівнем толерантності і інституціоналізації конфліктів. Немає таких суспільств, де будь-яка антагоністична вимога могла б проявитися безперешкодно і негайно. Але в нашому суспільстві в 90-ті рр. намагалися досягти цього неможливого становища.

Будь-яким «віддушинам», створюваним для збереження соціальної структури, властива функціональна незавершеність. Вони здатні дати звичайно лише частковий регулюючий ефект. Правоту цього не важко бачити, якщо згадати про невдалі спроби шляхом видання указів забезпечити здачу населенням зброї, або за допомогою введення надзвичайного стану припинити міжнародну боротьбу. Створення інститутів для розв'язання конфліктів – справа тривала, важка і копітка. Але це треба робити, звичайно, з урахуванням місцевих умов і обставин сьогодення.

Говорячи про інституціоналізацію конфліктів, потрібно особливо підкреслити значення нормативного підходу до їх регулювання. Норми поведінки можна у певному розумінні також вважати інституційним утворенням: в усякому разі, інститути без норм не діють.

Конфлікт, як і будь-які відносини між людьми, тією чи іншою мірою регулюється нормами суспільного поведінки. При цьому діють норми різного роду і змісту: правові, моральні, релігійні, політичні тощо. Нормативне регулювання конфліктів, на відміну від тимчасово діючих інститутів, робить систему стабільнішою, визначає довгостроковий порядок розвитку і розв'язання конфліктів і тим самим є найефективнішим для стабільних суспільних систем.

Використання норм різної природи для врегулювання конфліктів має свої особливості, обумовлені як природою норм, так і тим, що вони діють у специфічній обстановці протидії. Очевидно, найбільше значення при регулюванні конфліктів мають моральні норми поведінки людей.

Майже будь-який конфлікт так чи інакше торкається моральних уявлень: про добро і зло, правильне і неправильне поведінки, честь і достоїнство, справедливість і порядність.

Моральні норми, у тому числі й стосовно конфліктів, звичайно ніде не записані і взагалі чітко не сформульовані. Хоча, втім свого часу існував дуельний кодекс, який визначав підстави і порядок виклику на двобій і правила його проведення. Базою такого кодексу були уявлення про дворянську честь і моральність.

Конфлікт може регулюватися релігійними нормами. Особливо характерно це для тих релігій, де, подібно мусульманству, релігійні правила поширюються, крім чисто церковних відносин на досить широкі галузі цивільного життя (шлюб, родина, навчання тощо). Конфлікт може мати і міжрелігійний характер (наприклад, відносини між православними і католиками в Україні). Тут врегулювання конфлікту істотно утруднюється і самих лише релігійних норм для цього стає замало.

Важливе значення для нормативної характеристики конфліктів мають норми права. На відміну від моральних і релігійних правил, правові норми однозначні, вони закріплені в законах та інших нормативних актах і санкціоновані державою.

З цього випливає, що правова оцінка конфлікту має офіційний характер і не може бути змінена під тиском однієї із сторін під впливом суспільних настроїв і пристрастей. Повною мірою це стосується і конфліктів, що підпадають під дію норм міжнародного права. Тому юридичне регулювання є одним з найдієвіших способів розв'язання і попередження конфліктів.

Нагадаємо й про політичні норми, що не мають юридичного характеру. Часто говориться про те, що той чи інший міжнародний конфлікт мусить бути улагоджений мирними, політичними засобами. Маються на увазі переговори, зустрічі глав держав, взаємні поступки й інші акції, у тому числі й не оформлювані в юридичному (міжнародно-правовому) порядку. Політичні норми розв'язання конфліктів містяться в статутах політичних партій, рухів та інших документах громадських організацій.

Нормативний характер мають і різного роду правила, що діють в гуртожитках для регулювання різноманітного роду відносин. Не всі з них можна віднести до норм моральності. Наприклад, у спорті існують правила проведення різних змагань. Деякі із змагань, ігор, безсумнівно, є конфліктами, хоча й своєрідними, штучно створюваними і законно визнаними (бокс, шахи, футбол і багато чого іншого). Сама участь у цих конфліктах являє собою задоволення як двох

сторін, так і болільників. Але правил їх проведення учасники повинні суворо дотримуватися.

Звернімо також увагу на механізм впливу норм на поведінку учасників конфлікту. Це питання зручніше розглянути на прикладі впливу правової норми, механізм якої досить добре вивчений.

Правова норма, так само як і будь-яка інша соціальна норма, має кілька каналів (чи ліній) впливу на поведінку людей. Це, по-перше, інформаційний вплив: норма пропонує індивідууму (соціальній групі) варіанти поведінки, схвалювані державою, попереджає про наслідки того чи іншого вчинку. По-друге, вона здійснює ціннісний вплив, оскільки декларує цінності, визнані суспільством і державою. Нерідко в цьому зв'язку говорять про виховний вплив права. По-третє, правова норма володіє примусовою силою стосовно тих, хто ігнорує її вимоги. При порушенні норми вступає в дію правозастосовний механізм, починають функціонувати установи й посадові особи, зайняті застосуванням права.

За різними каналами право впливає: а) на причини конфлікту; б) на його розвиток, в) на результати конфлікту; г) на наслідки завершення конфлікту, включаючи долю учасників.

Розглянемо ці питання дещо детальніше.

Причини конфлікту піддаються нормативному регулюванню як в аспекті мотивації конфлікту, так і з погляду впливу на об'єктивні обставини, що сприяють його появі. Наведемо приклад. Якийсь А. вступив у сварку зі своїм начальником Б. і через те був, на думку А., несправедливо позбавлений премії. В установі, де вони працювали, порядок преміювання співробітників не був визначений і рішення з цього питання нерідко викликали невдоволення і дорікання. Очевидно, що чітке визначення порядку й основ преміювання зняло б напруженість у колективі. Нормативні акти з питань преміювання існують, як відомо, на більшості підприємств.

Протиправна мотивація насильницьких конфліктів може бути відвернена чи, в усякому разі, істотно ослаблена при проведенні профілактичної роботи на місцевому (регіональному) рівні. Йдеться про запобігання сімейних та інших побутових сварок, бійок, склок у колективах тощо. Легше змінити корисливу мотивацію конфлікту тоді, коли вона ще не переросла у фактичну дію сторін.

Розвиток конфлікту піддається нормативному регулюванню в тому змісті, що право (й інші нормативні системи) вказує дозволені форми конфліктних взаємин і заохочує інші, що не виходять за допустимі межі. Законний шлях розв'язання майже будь-якого конфлікту завжди існує, наприклад, звертання до суду. Досить ефективні третейські суди, коли арбітрів обирають самі учасники конфлікту. Але проблема полягає в тому, що в багатьох випадках конфліктуючі сторони самі прагнуть уникнути втручання інших посередників, намагаючись розв'язати конфлікт самостійно і притому, природно, на свою користь.

Результати конфлікту підлягають правовій оцінці в тих випадках, коли при фактичному розв'язанні конфлікту постраждала та чи інша сторона, або були порушені громадські чи державні інтереси.

Зрозуміло, усунення причин конфліктів, які допускають втручання юристів, психологів, працівників соціальної сфери аж ніяк не ліквідує загальних причин конфліктної обстановки, пов'язаної з економічними труднощами, політичною нестабільністю чи організаційним хаосом. У цьому плані ми ще перебуваємо в перехідному періоді, при якому конфліктів у побуті, на виробництві й у суспільному житті не уникнути.

Література до теми 10

1. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.

2. Бандурка А. М. Конфликтология / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Х., 1997.

3. Бобровник С. Правовий конфлікт : поняття, ознаки, природа та різновиди / С. Бобровник // Вісник Акад. правових наук України. – Х. : Право, 2011. – № 1(64). – С. 26-33.

4. Бурлай Є. Методологічне значення категорії «конфлікт» і проблема праворозуміння (до основ конфліктологічної проблеми права / Є. Бурлай // Право України. – 2014. – № 6. – С. 149–157.

5. Ворожейкин И. Е. Конфликтология / И. Е. Ворожейкин, А. Я. Кибамаев, Д. К. Захаров. – М., 2001.

6. Горещька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горещька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
7. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58-77.
8. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : [підруч.] / Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 563 с.
9. Дмитриев А. В. Конфликтология / А. В. Дмитриев. – М., 2001.
10. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.
11. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии / Д. П. Зеркин. – Ростов-на-Дону, 1998.
12. Кудрявцев В. И. Юридический конфликт / В. И. Кудрявцев // Государство и право. – 1995. – № 9.
13. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.
14. Курганов С. И. Социология для юристов : [учеб. пособие] / Курганов С. И., А. И. Кравченко – М., 2000.
15. Лунеев В. В. Соотношение криминальных реалий и теорий права в России // Актуальные аспекты анализа и обобщения современного правоведения : сб. науч. тр. / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2015. – № 4. – С. 110–114.
16. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.
17. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.
18. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [моногр.] / Н. П. Свиридюк. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2012. – 203 с.

19. Соколов С. В. Социальная конфликтология / С. В. Соколов. – М., 2001.
20. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
21. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
22. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. – № 5. – С. 35–45.
23. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.
24. Юридический конфликт: процедуры разрешения. – М., 1995.
25. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

Тема 11. Закон та громадська думка

1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві
2. Ефективність законодавства
3. Соціологія громадської думки

1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві

Соціалізація – процес накопичення знань про оточуюче нас соціальне середовище, засвоєння системи цінностей суспільства та найближчого соціального оточення, отримання навичок соціально-схвалюваної (нормативної) поведінки. Це поняття можна сформулювати дещо й інакше: соціалізація – процес засвоєння властивих певному суспільству закономірностей взаємодії між спільнотами, групами та індивідами на рівні внутрішніх переконань особи, як єдино можливих взірців взаємодії (інтерацій). В цьому контексті правову соціалізацію в ідеалі ми можемо визначити як такий стан, коли особа засвоює нормативну систему права на рівні власних переконань і дотримується її не під загрозою санкцій, а тому, що не бачить альтернативи взірцям поведінки, що їх запропонувало право.

Зауважимо, нормативні системи не є константою, тобто постійними. Вони весь час змінюються у відповідності із змінами суспільних відносин. При цьому питома вага норм, що реформуються або замінюються, значно нижча норм, які функціонують стабільно. Інакше настає «суспільний хаос» і, як наслідок, стан аномії.

Для адаптування нормативних систем до змін суспільних відносин, що відбуваються в суспільстві, існують спеціальні інститути. Зокрема, нормативну систему права санкціонує наймогутніший інститут суспільства – держава. Звичайно, не весь державний апарат покликаний займатися проблемами адаптації нормативних систем до змін суспільних відносин. У межах держави передбачено розподіл влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Саме законодавча гілка влади безпосередньо займається названими вище проблемами. В той же час у межах держави також існує могутній інститут – правоохоронні органи. З самої назви цього інституту зрозуміло, що він покликаний захищати нормативну систему права, тобто

стежити за дотриманням особами, які мешкають на певній території, встановлених офіційних норм поведінки.

Обов'язковість дотримання норм усіма членами певного соціуму передусім пов'язана з поняттям соціального очікування. Кожна людина, яка діє у межах встановлених норм, вправі розраховувати, що й інші особи соціуму, який продукував певну норму, діятимуть саме в цих межах, а отже можна передбачити відповідну реакцію у кожній конкретній взаємодії. В системі правових наук давно виведено жорстку пропорцію між правами та обов'язками у взаємодії між суб'єктами відносин і, насамперед, правовідносин. Ще в роботі Гоббса «Левіафан...» доведено необхідність кожному членові соціуму відмовитись від другорядних особистих потреб заради реалізації життєво важливих потреб у процесі суспільної діяльності.

Отже в процесі соціалізації людина мусить навчитися відмовлятися від реалізації другорядних власних потреб, якщо в процесі їх реалізації наноситься збиток життєво важливим потребам інших осіб. При цьому норми допомагають особі обрати варіант поведінки, який забезпечить недоторканність інтересів найближчого соціального оточення.

У будь-якому випадку нормативні системи обмежують реалізацію наших потреб нижчих порядків заради задоволення потреб вищих порядків. Але виникає запитання: хто ж визначає рейтинг потреби особи і, відповідно, формує нормативну систему? Це питання надто актуальне у зв'язку з легітимацією нормативних систем в цілому, і окремих норм – зокрема. Проблема співвідношення легального і легітимного не нова. Її прояви в дещо іншій модифікації ми зустрічаємо ще в античності. Загальновідома богиня правосуддя Феміда на важелях терезів зважає законність та справедливість. Співвідношення термінів «легальний» і «легітимний» легше зрозуміти давши їх визначення.

Легальний (лат. *legalis*) – законний, що відповідає чинному законодавству. *Легітимний* має той же латинський корінь і означає – визнаний законним.

Відповідно можна виділити три варіанти співвідношення легальної та легітимної поведінки. Певний взірець поведінки закріплений нормою закону, прийнятого уповноваженим органом у межах компетенції, передбаченої чинним законодавством, буде, безумовно, легальним. Але при цьому такий еталон поведінки може не визнаватися справедливим,

доцільним, а, можливо, і навпаки – визнаватися певною категорією населення шкідливим. У цьому разі така норма буде визнана нелегітимною. Як правило, наявність таких норм у конкретному законі викликає відчуження до закону в цілому. Отже, *перший варіант* – коли норма або закон є легальним, але нелегітимним. *Другий варіант*, коли норма або закон легальні і легітимні. Такий варіант, безумовно, є ідеальним. *Третій варіант*, коли певний еталон поведінки укорінився як доцільний та загальноприйнятий, тобто легітимний. Але при цьому такий еталон поведінки не закріплений законом, або, навіть, чинним законодавством передбачено інший взірць поведінки. В цьому разі еталон поведінки, що дістав значного поширення, буде легітимним, але нелегальним.

Серед наведених вище варіантів співвідношення легальності та легітимності закону ідеальним, звичайно, є другий варіант, коли населення усвідомлює його легальність і визнає легітимним. У цьому разі процес інтерналізації норм права відбувається дуже легко. Тому великого значення набуває питання легітимації кожного закону. По суті, від рівня легітимності закону залежить його ефективність.

2. Ефективність законодавства

Під *ефективністю закону* розуміють рівень реалізації його регулюючої функції. Відповідно під ефективністю законодавства розуміють рівень урегульованості основних суспільних відносин. Існує й інший підхід до визначення ефективності норми, закону та законодавства, при якому враховують не лише рівень досягнення поставленої мети, але й порівнюють його з об'ємом затрачених ресурсів.

Наведені вище визначення свідчать про те, що проблема ефективності законодавства надто актуальна. Тому, починаючи з 70-х років ХХ ст., кримінологи та соціологи права поставили за мету створити апарат емпіричних досліджень ефективності законодавства. На перший погляд, це питання досить просте: достатньо створити методику оцінки реалізації регулюючої функції закону і порівняти отримані дані із затратами. Але такий підхід лише на перший погляд відповідає реальній ситуації. Справа в тому, що відносини, які регулюються законодавством, дуже різноманітні. При цьому треба враховувати не лише

розмаїття суспільних відносин, але й суб'єктів, які в ці відносини вступають, а також їх ставлення до сформованих форм взаємодії. Наприклад, якщо певний вид суспільних відносин вже сформувався, є доцільним і визнаний легітимним основною масою населення і, що головне, суб'єктами цих відносин. Законодавцві доводиться лише підняти на вищий рівень формалізацію цих відносин, тобто законодавчо закріпити їх. З цього прикладу зрозуміло, що існує цілий ряд факторів, що полегшують або ускладнюють процес ефективного законодавчого врегулювання суспільних відносин. Спеціалісти в галузі соціології права стверджують, що інтегральним показником, який полегшує або ускладнює ефективність законодавчого врегулювання суспільних відносин, є рівень конфліктності. Відповідно коли цей показник інтегральний, то він має ряд власних показників, що визначають його рівень.

Щоб детальніше розглянути фактори, які сприяють або стають на перешкоді ефективного законодавчого врегулювання суспільних відносин, потрібно пригадати основні положення теорії конфлікту. Відомо, що конфліктологи виділяють два типи конфлікту: вертикальний, або «конфлікт позиції», та горизонтальний, або «конфлікт джерела». Під конфліктом позиції розуміють конфлікт, який виникає внаслідок прагнення індивіда, соціальної групи або спільноти посісти вищу сходинку в ієрархії соціальної структури. Як правило, соціальну структуру зображають у вигляді піраміди. Зрозуміло, що будь-яка спроба, пов'язана з вертикальною мобільністю, викликає опір як з боку представників вищої позиції, оскільки комусь з них доведеться опуститися вниз, так і сусідів по позиції, оскільки вони теж прагнуть зайняти вищу сходинку. Вказана піраміда переконливо свідчить, що по мірі вертикального просування зростає опір вертикальній мобільності, оскільки зростає дефіцит позиції, тобто кожна наступна сходинка стає вужчою і на всіх бажаючих її просто не вистачить.

Під конфліктом джерела розуміють конфлікт, який виникає між індивідами, соціальними групами та спільнотами з приводу будь-якого дефіцитного ресурсу. При цьому конфліктологи стверджують, що конфлікт був, є і буде в суспільстві завжди, оскільки в ньому завжди існують ресурси, яких не вистачатиме для задоволення потреб суб'єктів суспільних відносин.

Детальніше зупинимось на факторах, що визначають рівень конфліктності. На наш погляд, ці фактори можна поділити на дві групи – за характером суспільних відносин та за суб'єктами цих відносин.

За характером відносин ми можемо виділити такі фактори рівня конфліктності:

- важливість для суспільства цього виду відносин;
- рівень протиріч, тобто наскільки дефіцитний та життєво потрібний продукт, який став джерелом конфлікту;
- рівень антагонізму задоволення потреб учасників конфлікту;
- рівень соціально несправедливого поділу продукту, що став джерелом конфлікту.

Відповідно за суб'єктами ми можемо виділити такі фактори рівня конфліктності:

- позиції, що їх обіймають суб'єкти відносин, і відповідно – їх можливості щодо зміни форми цих відносин;
- рівень усвідомлення групою ураження власних інтересів у процесі відносин;
- згуртованість соціальної групи, як суб'єкта відносин;
- рівень суб'єктивізму в процесі тлумачення власних інтересів.

Остання позиція, на наш погляд, потребує пояснення. Справа в тому, що досить часто група сприймає певну потребу як життєво важливу. Але об'єктивно ця потреба відноситься до категорії другорядних, у той час як для іншого суб'єкту відносин вона є життєво важливою. Досить часто конфліктна ситуація складається в результаті суб'єктивізму оцінки об'єктивної ситуації. Таким чином ми бачимо, що впливовим фактором легітимації, а відтак і ефективності законодавства є громадська думка. Теоретико-прикладними питаннями цієї проблеми займається галузь соціології, що дістала назву «Соціологія громадської думки».

3. Соціологія громадської думки

Соціологія громадської думки – галузева соціологічна наука, предметом вивчення якої є закономірності і механізми формування і функціонування оціночного ставлення великих

соціальних груп, верств, класів, народу в цілому до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес.

Термін *«громадська думка»*, що виник в Англії у другій половині XII ст., з кінця VIII ст. став загальноприйнятим.

Під **громадською думкою** розуміється сукупність думок людей стосовно питань, що мають суспільний інтерес. Вона завжди пов'язана з ціннісними відносинами, отже в різних випадках може розглядатися через єдиного суб'єкта – носія. Спеціалісти зауважують: те, що ми називаємо громадською думкою, розуміючи під цим цілісного суб'єкта, і теоретично і практично не відповідає дійсності, оскільки в суспільстві ніколи не було, немає і не може бути єдиного інтересу, як і єдиних оцінок та цінностей. Отже, і суб'єкт-суспільство не може мати єдиної громадської думки, оскільки воно таким виступає лише в абстракції, тоді як у реальному житті воно є диференційованою сукупністю системоутворюючих елементів, кожен з яких відрізняється власними інтересами, потребами, цінностями, оцінками. Тому і громадська думка є *«середньоарифметичним»* віддзеркаленням оцінок, суджень і уявлень різноманітних елементів соціальної структури.

При розв'язанні проблеми суб'єкта громадської думки потрібно розрізнити поняття *«суб'єкт»* і *«виразник громадської думки»*. В якості виразника можуть виступати окремі особи та групи людей. Стосовно суб'єкта громадської думки, то в цій якості виступає суспільство в цілому, народ, партії, міжнародна громадськість. Отже, не будь-яка групова, колективна думка стає чи є суспільною, а лише та, яка відповідає критеріям – соціальний інтерес, дискусійність, компетентність. А її виразники – соціальні групи, верстви, класи, народ. Думку можна класифікувати на: індивідуальну, групову або загальну думку громадськості, тобто суспільну.

Визначний німецький філософ Г. Ф. Гегель виділив ряд структурних елементів громадської думки:

- умови існування громадської думки;
- об'єкт (зміст) громадської думки;
- носій громадської думки;
- характер судження, яке виступає в якості громадської думки;
- співвідношення *«всезагальної»* і *«особливої»* думки, поєднання і протилежність у явищі елементів істини і брехні.

Різноморність у суспільній думці, її пластичність і мінливість зумовлюють соціальні потреби в постійному і оперативному її вимірі.

Відомий російський соціолог Б. Грушин вважає, що дослідження об'єкта громадської думки треба вести з таких позицій:

- аналіз загальної здатності судження громадської думки з точки зору специфіки віддзеркалення в ньому дійсності;
- виділення деяких критеріїв, передусім формальних, в силу яких те або інше явище, незалежно від його конкретного змісту, стає об'єктом громадської думки.

Перші спроби прикладного вивчення громадської думки виникли у США в XIX ст. у зв'язку з потребами в одержанні інформації з проблем ринку і політичних питань, пов'язаних з виборами, конкуренцією партій тощо. Започаткували їх власники журналів і газет з особистої ініціативи. У 1824 р. журналісти газет «Херрісберг Пенсільвенієм» та «Ролей старт» у штатах Делавер та Північна Кароліна незалежно одні від одних провели опитування громадян і політичних діячів стосовно кандидата, який перемає в даному регіоні з чотирьох претендентів на крісло президента США. У 1851 р. в штаті Міссісіпі було проведено обстеження громадської думки в 17 округах і опитано 800 осіб. На цій підставі зроблено прогноз наслідку виборів, які засвідчили, що у 15 округах він виявився правильним. Отже, ще тоді зароджується так звана **псефологія** – наука, що займається прогнозуванням наслідків голосування людей на виборах.

Масове вивчення громадської думки у США та інших країнах розгортається у XX ст. після виходу в світ праці німецького соціолога Ф. Тьонніса «Критика громадської думки» (1922 р.). Всесвітньо відомою стала, наприклад, діяльність у цьому плані журналу «Літерарі дайджест» (США), який розіслав мільйон бюлетенів своїм передплатникам і правильно передбачив результати виборів у 1924, 1928 і 1932 рр. У 30-х рр. з відкриттям Інституту Д. Геллапа у вивченні громадської думки посилюються професіоналізм, вводиться у практику науково обґрунтована вибірка, ретельніше розробляються анкети, створюються спеціальні соціологічні центри, котрі займаються збиранням інформації з проблем ринку, реклами, споживання тощо. У 60-х рр. в США створюється Інститут С. Харріса, який

проводить цілий ряд не лише загальнонаціональних, але й серію міжнародних опитувань.

Щодо вивчення вітчизняної громадської думки, то до 60-х рр. воно майже не проводилось, хоча в межах радянської соціальної науки в 20-х рр. було здійснено ряд опитувань громадської думки з проблем побуту, використання позаробочого часу, читацької діяльності тощо. Наприклад, у роботі В. Кузьмичова «Організація громадської думки» (1929 р.) були поставлені проблеми діалектичного зв'язку і взаємовпливу суспільної, групової та індивідуальної думок, переходу кількісних змін у становленні громадської думки в якісні, стрибкоподібності в її розвитку, свідомого впливу на її формування, боротьби з незрілою, хибною думкою.

У працях 60-х рр. громадська думка характеризувалася як:

- один зі станів свідомості суспільства (А. Уледов);
- масова свідомість (Б. Грушин).

Ці два підходи, які дістали широке поширення у вітчизняній і зарубіжній літературі, продовжують залишатися предметом дискусій та обговорень. Це пояснюється тим, що громадська думка має складну природу, пов'язану з різними станами та духовними принципами, містить цілу гаму раціональних, емоційних, вольових елементів і одночасно є оцінювальним і ціннісним судженням.

У сучасній науковій літературі підкреслюється, що соціологічний підхід до вивчення громадської думки мусить базуватися як на розумінні її в якості структурного елемента свідомості, так і на фіксації її ролі в системі соціальних відносин і розгляду всього контексту «свідомість – соціальне середовище». (В. Осовський, М. Чурилов, О. Якуба, Є. Головаха, Н. Паніна). Цей підхід відображає духовно-практичний характер громадської думки як свідомості, що переходить у дію, реальну активність, норму поведінки і відіграє роль регулятора.

Українські науковці сформулювали деякі концептуальні положення щодо особливостей розвитку громадської думки в умовах перехідного періоду і формування громадянського суспільства, її рівнів, типів, функцій, методики і техніки вивчення. Можна говорити про три основні етапи розвитку громадської думки: її виникнення, формування і функціонування.

На першому етапі знання про нове явище зіставляється з власним інтересом та інтересами інших членів суспільства (тобто відбувається ідентифікація себе з соціальною спільнотою).

На етапі формування в процесі спілкування, зіткнення різних думок виникають єдині спільні судження, позиції.

На третьому етапі громадська думка орієнтує, регулює, диктує певну поведінку, дію і взаємодію.

На розвиток громадської думки впливають найрізноманітніші фактори і, зокрема:

- рівень розвитку демократії;
- рівень інституціоналізації громадської думки;
- стан соціально-економічних відносин у країні;
- моральна атмосфера в суспільстві;
- наявність реальних свобод та прав особистості – свобода слова, друку, мітингів, страйків тощо.

Як багатосуб'єктне явище, громадська думка характеризується плюралізмом. Тому для соціології важливим завданням і напрямом є вивчення і аналіз думок різних соціальних груп, класів, верств, категорій населення, визначення її видів, рівнів, показників зрілості, функцій.

Думки можуть бути панівними і опозиційними, публічними та анонімними, офіційними й неофіційними, істинними і хибними, чіткими і розпливчатими, мати повсякденний та науковий характер. Побутовують також думки новаторські і консервативні, прогресивні й реакційні, зрілі і незрілі, породжені суперечливістю інтересів соціальних груп тощо.

Основними рисами громадської думки є стабільність, вагомість, інтенсивність, поширеність, результативність, компетентність, соціальна спрямованість тощо.

Щодо основних функцій громадської думки, то в їх числі можна назвати оцінювальну, орієнтовну, виховну, регулятивну, соціального контролю, регламентації, захисну та директивну. Всі ці функції тісно пов'язані між собою.

Інтенсивне вивчення громадської думки в Україні розпочалося в 90-і рр., що було обумовлено створенням і зміцненням правових основ її вираження, конституційними гарантіями прав і свобод громадян. Значно розширилось поле і напрями її досліджень, зникли теми, які раніше були закриті для вивчення. Активно вивчають громадську думку Інститут соціології НАН України, Центр «Соціальний моніторинг» Українського інституту соціальних досліджень, «СОЦІС-Геллап», Фонд «Демократичні ініціативи», соціологічні лабораторії провідних університетів країни (Київського

національного, Харківського, Одеського, Волинського, Чернівецького, Львівського та ін.).

Головними тематичними напрямками досліджень українських соціологів цієї галузі соціології є теоретичне і прикладне вивчення громадської думки у зв'язку з діяльністю засобів масової інформації, переходом до ринкової економіки, діяльністю основних гілок влади, політичних партій, введенням нової виборчої системи, а також з проблем злочинності, екологічної безпеки, відносин з Росією, приватизації землі, електоральної поведінки громадян тощо.

Основними каналами вивчення громадської думки є референдуми, листи виборців до народних депутатів, вивчення питань, що надходять під час прямої телефонної лінії до представників влади, політичних і економічних оглядачів, матеріалів, форумів, нарад, засобів масової інформації, прикладних конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Аналіз громадської думки має не лише вагоме практичне, але й теоретичне значення, сприяючи розвитку наук про суспільство. Соціологія, юридичні і політичні науки, економічні й етичні теорії не можуть обійтися без такого аналізу, намагаючись знайти відповідь на запитання: «Що з того чи іншого приводу думає народ, українська нація?» і т. п. Правильні відповіді на подібні запитання допомагають пов'язувати наукову роботу з життям, теорію з практикою, гарантують від помилок в узагальненнях та оцінках.

Активне вивчення, формування і використання на практиці громадської думки є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства. Без вмілого вловлювання, глибокого аналізу громадської думки неможлива ніяка серйозна політика.

Література до теми 11

1. Адомайт К. Нормативная логика – теория метода – юридическая политология / К. Адомайт // Общественные науки за рубежом : Сб. ст. по теории права. Сер. Государство и право – 1988. – № 3.

2. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.

3. Бабаева Л. В. Социальная справедливость в зеркале общественного мнения / Л. В. Бабаева, А. В. Дмитриев. – М., 1989.
4. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
5. Бова А. А. Громадська думка про окремі проблеми боротьби зі злочинністю / А. А. Бова // Уряду України. – К., 1999. – Т. 18. – С. 236–244.
6. Бова А. А. Правосвідомість і громадська думка про право і концептуальні засади / А. А. Бова // Уряду України. – К., 2001. – Т. 22. – С. 623–631.
7. Вебер М. «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век. Антология. – М., 1995.
8. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990.
9. Горещька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горещька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
10. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О. : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.
11. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослухняної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.
12. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.
13. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Карась А. Г. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького., 2014. – 16 с.

14. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. – М., 1995.

15. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. Житомир, 2013. – 20 с.

16. Лапаєва В.В. Социология права / под ред. Академика РАН, д.ю.н., проф В. С.Нерсисянца. – М., 2000.

17. Луців О. М. Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Луців. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 16 с.

18. Мейхью Л. Социология права // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Метод / пер. с англ. – М., 1972.

19. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / [А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др.]. – К. : Наукова думка, 1993.

20. Ошеров М. С. Общественное мнение и право / М. С. Ошеров, Л. И. Спиридонов. – Л., 1978.

21. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.

22. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

23. Рабинович П. М. Общественное мнение о праве: теоретические вопросы / П. М. Рабинович // Проблемы правоведения. – К., 1989. – Вып. 50. – С. 3–8.

24. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.

25. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю.П. Коваленко, Н.И. Щипанов, Р.Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.

26. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

27. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
28. Стегній О. Г. Проблема забезпечення законності в громадській думці / О. Г. Стегній // Уряду України... – К., 1999. – Т. 18. – С. 444–446.
29. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права : Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.
30. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.
31. Ярмаш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмаш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

Тема 12. Соціологія правозастосування

1. Правозастосування як вид соціальної діяльності
2. Суб'єкти правозастосовчої діяльності
3. Умови правозастосовчої діяльності: загальні, спеціальні, індивідуальні
4. Фактична діяльність правозастосовувачів. Соціальні критерії її оцінки

1. Правозастосування як вид соціальної діяльності

Другим за хронологією (але не за значенням) етапом у процесі правового регулювання суспільних відносин є реалізація правових норм. І якщо у випадку, де процес правореалізації залежить безпосередньо від учасників правовідносин, на ефективність дії правової норми головним чином впливає її якість (тобто точність, повнота, відповідність норми права суспільним відносинам тощо), то найважливіші суспільні відносини регулюються *опосередковано* через державні органи у процесі правозастосування. Ця особлива форма реалізації права знаходить прояв у владно-організуючій, процедурно-процесуальній та юридично оформленій, творчо-інтелектуальній діяльності уповноважених державою органів або посадових осіб з вирішення конкретних правових справ шляхом співвіднесення фактичних обставин справи з нормами права та юридичного закріплення отриманого результату у вигляді індивідуально-правового акту.

Через застосування права держава забезпечує належну реалізацію права, владно втручаючись у вирішення соціально значимих для суспільства й особи індивідуально-конкретних життєвих ситуацій. І в такому разі на перший план виходить правильність тлумачення і застосування до реального конкретного випадку вимоги закону. Від індивідуально-правового владного рішення, в якому втілюються вимоги правових норм, у кінцевому рахунку залежить доля людини, а справедливе вирішення людської долі – це, по суті, той ключовий результат, що характеризує місію та призначення права як регулятора суспільних відносин.

З цієї причини винятково від держави залежить вирішення питання про те, у яких випадках правозастосування обов'язкова,

а в яких – факультативна стадія розвитку й організації матеріальних відносин у загальному механізмі здійснення права; які межі правозастосування у сфері регулювання і захисту матеріальних відносин, яке коло суб'єктів, що застосовують право. Тобто цілком правомірно визнавати застосування права однією з форм державної діяльності, спрямованою на реалізацію правових приписів у життя, владною формою забезпечення реалізації нормативних приписів.

Завдяки особливим, визначеним процесуальним законом формам правозастосовчий процес стає цілеспрямованим, значною мірою захищеним від впливу випадкових факторів і непередбачених рішень, що сприяє зміцненню законності та правопорядку в суспільстві, забезпечує належний захист інтересів особи. Це дуже важливо з тих міркувань, що мета застосування права – задоволення не особистих потреб правозастосовників і не лише потреб осіб, котрі реалізують права та обов'язки, а потреб та інтересів всього суспільства. Тому правозастосовча діяльність має підвищену соціальну значимість у порівнянні з іншими формами реалізації права.

Однак не тільки цими обставинами зумовлюється інтерес до правозастосовчого компоненту юридичної практики з боку соціології права. Слід мати на увазі, що в ході правозастосування можуть виправлятися недоліки правових норм і заповнюватися виявлені прогалини у праві. Водночас, якщо застосування норм права відбувається надто повільно або з помилками, то зусилля найвправніших законодавців зводяться нанівець, а найдосконаліші норми права не здатні виконувати свою функцію належним чином.

Вагомість правозастосування зумовлюється надзвичайно високою ціною помилки при його здійсненні (особливо у сфері кримінально-правового регулювання). Неприпустимим є і невинуватене затягування правозастосовчого процесу – в обох випадках права людини зазнають відчутної шкоди. Швидке прийняття правильного, обґрунтованого, справедливого правозастосовчого рішення є виразником ефективності функціонування всієї правової системи.

Зважаючи на особливий статус правозастосовчої діяльності, в науковому середовищі вивчаються можливості підвищення її ефективності, розробляються шляхи її інтенсифікації. Вітчизняними теоретиками права були сформульовані вимоги до правильного правозастосування, які

могли б слугувати орієнтирами як безпосередньо для правозастосовчої практики, так і для подібної дослідницької діяльності. Так, С.Л. Лисенков вважає, що застосування норм права буде правильним та ефективним лише тоді, коли цей процес відповідатиме таким умовам:

а) буде законним. Це означає, що весь процес застосування конкретної норми права повинен здійснюватися тими суб'єктами, на тих підставах і відповідно до тих процедур, які встановлені відповідними правовими нормами;

б) буде обґрунтованим, тобто застосовуватиметься норма права, передбачена для даного конкретного випадку. Обґрунтованість правозастосування передбачає точне і своєчасне виконання вимог правових норм, виключення випадків свавілля правозастосовувачів, немотивованість правозастосовчих рішень.

Вимога законності правозастосування знаходить прояв у основних засадах судочинства, принципах діяльності всієї системи державних органів та передбачає обов'язковий державний контроль за цим процесом, котрий покладається на органи прокуратури України і, згідно з Конституцією України, полягає у здійсненні «нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство» і «нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян» (пп. 3 і 4 ст. 121 Конституції України).

Вимога обґрунтованості в тому числі спрямована і на виконання одного з ключових завдань кримінального процесу в нашій державі – забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Деякі інші автори переконані у необхідності доповнення цього переліку. Вони визначають вимоги до застосування норм права як юридичні правила (умови), за допомогою котрих правозастосовчий орган (суд, адміністрація державних органів) втілює в життя принципи права. Такий підхід дозволяє сформулювати чотири основні вимоги до правозастосування:

1) Законність – здійснення у суворо встановленому законодавством порядку, належне додержання законних процедур. Правозастосовчий орган при вирішенні справи

повинен ґрунтуватися на конкретній нормі права чи сукупності норм, які прямо стосуються розглянутої справи, та дотримуватися їх точного змісту, діяти в рамках своєї компетенції, не виходити за межі повноважень, передбачених законом, у разі їх порушення нести юридичну відповідальність, завжди застосовувати правові норми, коли виникають обставини, передбачені нормою, не ухилятися від застосування норми, а також не припиняти дію норми з будь-якого приводу (застарілість, невідповідність місцевим умовам тощо) або під впливом особи (органу), не уповноваженої на те законом. Доки норма права не скасована, не змінена або не припинена у встановленому законом порядку, вона є обов'язковою для правозастосовчого органу.

2) Обґрунтованість – винесення рішення лише на підставі повного та всебічного вивчення обставин справи. Правозастосовчий орган при вирішенні справи повинен виявити всі факти, що стосуються справи, ретельно і неупереджено (об'єктивно) вивчити факти та визнати їх достовірними, а також відкинути всі сумнівні факти і факти, що не стосуються справи.

3) Доцільність – відповідність діяльності правозастосовчих органів і осіб у рамках закону конкретним умовам місця і часу, обрання оптимального шляху реалізації норми в конкретній життєвій ситуації, тобто урахування особливостей даної ситуації, в умовах якої відбувається правозастосування, та особливостей особи, стосовно якої приймається рішення. Правозастосовчий орган при вирішенні справи повинен у межах змісту норми (яка передбачає межі в рамках одного рішення, можливість вибору між різними рішеннями, можливість застосувати норму або утриматися від її застосування) обрати рішення, яке найповніше та найправильніше відображає зміст закону, крім того, при однаковому і неухильному виконанні юридичних розпоряджень діяти ініціативно, з урахуванням місця і часу виконання, розумно розподіляти сили і засоби, а також зважувати на індивідуальні особливості справи, соціальну значущість застосовуваної норми та її відповідність духу права.

4) Справедливість – прийняття рішення на підставі норм права, але з урахуванням існуючих у даному суспільстві норм моралі. Правозастосовчий орган при вирішенні справи повинен неупереджено ставитися до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь у ній, до остаточного рішення, крім того,

прийняти рішення, яке узгоджується з принципами моралі, загальнолюдськими цінностями, особистісними моральними нормами і моральними переконаннями суспільства в цілому.

Кожна з цих вимог може стати предметом окремого теоретико-правового та соціологічно-правового дослідження. Приміром, справедливість як загальнолюдська цінність є ключовою правовою категорією, якій присвячені фундаментальні наукові праці. Поняття справедливості розглядали ще давні греки – Піфагор (відплачування іншому рівним), Платон (кожен соціальний прошарок займається своєю справою, а в державі панує правопорядок), Арістотель (розподіл всіх благ між членами суспільства та зрівнювання того, що становить предмет обміну, середина між надлишком і нестачею, рівномірність), Епікур (не шкодити та не терпіти шкоди) та інші. Справедливість «в очах давніх виступала як міра, закон і принцип», богиня ж Діке (Дікеосіне), що була уособленням справедливості, повідомляла свого батька Зевса про тих, що порушували закони правди, а у золотому віці начебто правила світом під іменем Астрєя.

Навколо сутності та змісту категорії справедливості досьогодні точаться суперечки. Однією з причин неузгодженості серед науковців є те, що ця «ментальна конструкція ... суперечливо поєднує в собі ідеї рівності та нерівності». Найкраще це видно з найкоротшої універсальної римської формули справедливості «кожному своє» («*suum cuique tribuere*»), в якій слово «кожному» відображає ідею рівності, а «своє» – нерівності. Історичний характер та певну відносність ідеї справедливості вдало ілюструють слова Л. В. Кравченка: «Не було, нема і, мабуть, ніколи не буде справедливості вічної, незмінної, раз і назавше даної, придатної для всіх часів і народів». З іншого боку, заслуговують на увагу три елементи поняття справедливості, виділені О. Гьоффе: а) справедливість має природу морального обов'язку; б) найближче вона стоїть до обов'язків, що визнаються добровільно і варті більшого, ніж простий примус; в) її міра полягає у дистрибутивній користі – справедливим є корисне кожній людині.

Узагальнивши проблемні ланки правозастосовчого процесу та орієнтуючись на згадані вище вимоги, можна визначити декілька «векторів впливу» на правову реальність, що відображають групи основних напрямів удосконалення

правозастосування: нормативно-правовий, організаційний, матеріально-технічний та просвітницький.

За умови недостатньої системності і скоординованості законотворчих процесів відповідальність правозастосовника помітно зростає, оскільки він нерідко покликаний переборювати протиріччя між нормами права і матеріальними умовами життя людей (для судді або працівника правоохоронних органів це питання на сьогодні є надзвичайно актуальним). Адже спектр правових відносин, в яких здійснюється правозастосовча діяльність судовими та правоохоронними органами, є надзвичайно широким – це конституційно-юрисдикційні, цивільно-правові, цивільно-процесуальні, арбітражні, арбітражно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративні (як зовнішні, так і внутрішні), виправно-трудові, виконавчі, оперативно-розшукові й охоронні правовідносини. Правозастосовче тлумачення часто виявляється найважливішим, а іноді – практично єдиним засобом оперативної адаптації закону до суспільних відносин, що постійно виникають і динамічно розвиваються.

Недаремно у найвідоміших давньоримських юристів, які гартували принципи права, котрими користується весь сучасний світ, знаходимо вирази на кшталт вислову Павла про те, що «коли відсутній чіткий правовий припис, бажано вирішувати справи за справедливістю» (Д. 39.3.2.) або Ульпіанівського «коли право суперечить справедливості, слід обрати останню» (Д. 15.1.32.). Вирішальне слово у всі часи залишалося за людиною-правозастосовником, адже правова норма – це догма, і як будь-яка догма не завжди здатна адекватно відобразити мінливе суспільне життя, тому заклик вирішувати справи «за духом», а не за «за буквою» закону не є пропагандою правового нігілізму, а відображає ті глибинні принципи, на яких у свій час будувалися перші закони, і примушує допитливого дослідника звернутися до надскладної проблеми ідеї права.

Правозастосовча діяльність (і, зокрема, правозастосовче тлумачення) дозволяють уникнути «збоїв» у механізмі правореалізації під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Правозастосовник як суб'єкт механізму правореалізації є більш оперативним, ніж законодавець. Саме правозастосовник у першу чергу стикається в повсякденній діяльності з багатьма проблемами, і тому від ефективності застосування права, від обґрунтованого врахування правозастосовником соціальних факторів, правових принципів і

принципів правової політики залежить ефективність реалізації права в цілому. Тому правозастосування є найрухомішою і, можливо, найбільш значущою частиною механізму забезпечення правореалізації, яка дозволяє подолати «жорсткість» загальнорегулювального регулювання та забезпечити облік і доведення до законодавця суспільних потреб, що виникають. В умовах широкомасштабної правової й суспільної реформи та зростання впливу цілого комплексу політичних і соціальних факторів на упорядкування суспільних відносин, така властивість застосування права набуває особливо гострого соціального звучання.

2. Суб'єкти правозастосовчої діяльності

Суб'єктами, які здійснюють правозастосовчу діяльність, виступають або органи (державні чи місцевого самоврядування), або посадові особи. При цьому посадова особа є первинним суб'єктом, який здійснює правозастосовчу діяльність. У випадках, коли правозастосування здійснюється державним органом, його матеріальним субстратом все ж таки виступають певні люди, які виражають волю громадянського утворення і через яких здійснюється діяльність цього утворення як єдиного цілого.

Таким чином, як рішення, що приймається посадовою особою, так і рішення, яке виходить від органу держави, приймається посадовою особою з тією лише різницею, що в першому випадку воно приймається одноособово, а в другому – колегіально. Тому успіх правозастосовчої діяльності залежить передусім від людей, які за своїми професійними якостями, ціннісними орієнтаціями і іншими морально етичними якостями, психологічними характеристиками здатні здійснювати владні повноваження посадової особи, готувати і приймати закони, обґрунтовані і справедливі правозастосовчі акти. Сучасна наука і практика сформулювали перелік якостей, наявність яких є необхідною умовою успішної діяльності посадової особи в сфері правозастосування. В числі цих якостей найчастіше називають професіоналізм, високу міру відповідальності, захопленість і задоволеність роботою, престиж закону і законності, дисциплінованість і охайність.

Професіоналізм являє собою сукупність глибоких спеціальних, у тому числі й юридичних знань, навичок і вмінь,

які дозволяють посадовій особі забезпечувати успішну реалізацію всіх цілей правозастосування, тобто достовірно і повно встановлювати потрібні по справі життєві обставини, дотримуватися законності і поважати права і свободи громадян, інших осіб, а також приймати рішення, які відповідають вимогам законності, доцільності і справедливості. В зв'язку з тим, що правозастосування має творчий характер, вимагає оперативного прийняття рішень інколи в нестандартних, екстремальних умовах, правозастосовувач повинен володіти відповідними якостями – вмінням логічно мислити, інтуїцією, мати гарну пам'ять.

Плідний вплив професіоналізму на результати роботи найповніше проявляється в поєднанні з такою рисою правозастосовувача, як висока відповідальність за доручену роботу. Посадова особа при здійсненні державно-владних повноважень мусить повною мірою усвідомлювати значимість цих повноважень і втілювати їх у своїх діях, не допускати фактів спрощеного підходу до здійснення тих чи інших передбачених законом процедур, не приймати рішень на основі неповних, або не до кінця перевірених, фактів.

Правозастосовувач, як і будь який інший працівник, тим успішніше досягає позитивних результатів у роботі, долає труднощі, чим більше він захоплений роботою і задоволений її наслідками. Тому захопленість і задоволеність роботою є важливою умовою успішної діяльності правозастосовувача.

Особливе значення в роботі правозастосовувача має прагнення підтримувати престиж закону і законності, що є вираженням важливої ціннісної орієнтації. Правозастосування, покликане конкретизувати загальну норму з врахуванням реальних життєвих ситуацій, досягає своєї мети лише у випадку, коли правозастосовчі акти є законними як за формою, так і за змістом, тобто відповідають застосованій у справі нормі права. Посадова особа не лише визнає закон і законність як особливу соціально-юридичну цінність, але й беззастережно керується ними в своїй діяльності. Так, він не надає особам права і пільги, які не передбачені законом, не звільняє винних осіб від юридичної відповідальності, не бере хабарів.

Для того, щоб правозастосовувач міг з успіхом справлятися з великою кількістю документів, юридичних справ, що постійно проходять через його руки, він мусить бути дисциплінованим і акуратним. Зрозуміло, що факти тяганини, пропуску встановлених законом строків для проведення тих чи інших

правозастосовчих дій, втрати справ або окремих документів є серйозними дисциплінарними проступками, які негативно впливають на ефективність діяльності правозастосовчого органу в цілому. Дисциплінованість особливо важлива для правозастосовувачів, діяльність яких суворо регламентована процесуальними нормами кримінального, цивільного та адміністративного судочинства.

На вирішення завдань формування кадрового складу посадових осіб, здатних належним чином здійснювати правозастосовчу діяльність, спрямована складна і багатопланова кадрова політика держави. Основи такої політики закріплюються в законах, нормативно-правових актах органів державної виконавчої влади. Серед них особливого значення набуває концепція кадрової політики, яка приймається президентом країни чи урядом і визначає наукові засади вирішення кадрових проблем держави, структуру і принципи державної кадрової політики на тривалій період, раціональні методи підбору і розстановки кадрів, пріоритетні напрямки роботи з ними.

В процесі підбору і розстановки кадрів правозастосовувачів, підвищення їх кваліфікації і розвитку професійних здібностей застосовуються такі методи:

- ускладнений порядок заміщення посад правозастосовувачів;

- створення відповідних умов для підвищення професійного рівня шляхом самоосвіти, навчання в спеціальних навчальних закладах підвищення кваліфікації;

- встановлення нормативів правозастосовчої діяльності і рівномірний розподіл службового навантаження між окремими правозастосовувачами;

- функціональний розподіл праці; правозастосування виступає формою реалізації норм практично в усіх галузях права: цивільного, кримінального, адміністративного, фінансового тощо. Через те в органі, який здійснює правозастосовчу діяльність з широкого кола питань, практикується спеціалізація правозастосовувачів на окремі вузькі категорії справ, що справляє позитивний вплив на результати роботи;

- розподіл праці між різними органами. Найповніше і послідовно цей принцип втілюється в кримінальному судочинстві;

- забезпечення правозастосовувачу додаткових гарантій права на самостійну і незалежну від стороннього втручання діяльність.

3. Умови правозастосовчої діяльності: загальні, спеціальні, індивідуальні

Ефективна правозастосовча діяльність залежить не лише від професійних та інших особистісних якостей правозастосовувача, але й від конкретно-історичних умов, за яких здійснюється ця діяльність. Загальновідома теза про те, що право не може бути вищим за економічний і обумовлений ним культурний рівень розвитку суспільства. Це положення повною мірою поширюється і на правозастосовчу діяльність. Остання відчуває на собі вплив усієї системи конкретно – історичних умов, в яких вона функціонує, і, в кінцевому підсумку визначається ними.

Кризовий стан української економіки, політична нестабільність, відсутність у країні сильної влади визначають і кризовий стан кадрового складу апарату державного управління, у тому числі й правозастосовувачів. Криза апарату державного управління проявляється в його нестабільності, частих реорганізаціях, прагненні відповідальних працівників лише імітувати бурхливу діяльність, свавілля в кадровій політиці.

Конкретно-історичні умови, які безпосередньо впливають на правозастосовчу діяльність, за сферою їх дії можна поділити на три види: загальні, галузеві, локальні.

Під *загальними умовами* правозастосовчої діяльності маються на увазі ті умови, які діють на всій території України. В сукупності цих умов особливого значення набувають рівень розвитку економіки, політики, науки, освіти і культури.

Стан економіки, її здатність створити матеріальні блага на рівні, що задовольняє потреби більшої частини членів громадянського суспільства, створює сприятливі умови для правозастосовчої діяльності. В цих умовах більша частина населення має можливість самостійно, своєю працею забезпечити потрібний чи високий рівень життя. Відповідно скорочується сфера правозастосовчої діяльності, пов'язаної з розподілом соціальних виплат верствам населення з низьким рівнем доходу, скорочується кількість правопорушень, а люди, які здійснюють правозастосовчу діяльність, отримують за свою працю гідну винагороду. В ситуації, яка склалася в сучасній Україні, цього, на жаль, не спостерігається, а це, в свою чергу, породжує корупцію, плінність кадрів і низький професіоналізм державних службовців.

В системі політико-правових чинників, які найінтенсивніше впливають на правозастосовчу діяльність, можна виокремити форму правління і політико-правовий режим держави, її здатність керувати справами суспільства, заходи, що проводяться державою і суспільством по вдосконаленню політико-правової сфери країни, ступінь активності політичних партій і громадських об'єднань, форми і методи їх участі в справах держави.

Особливо значний вплив на правозастосовчу діяльність справляє стан законодавства, здатність діючих норм права повно і послідовно регулювати суспільні відносини, адекватно відображати потреби і інтереси суспільства.

Сфера освіти забезпечує правозастосовчі органи кваліфікованими кадрами, здатними працювати на високому професійному рівні. Однією із необхідних вимог до правозастосовувачів є наявність вищої професійної освіти. Але сукупність знань, навичок, вмінь, що їх отримують особи в процесі навчання, багато в чому залежить від матеріальних і кадрових можливостей навчальних закладів, їх здатності залучати до викладання висококваліфікованих, які по сучасному мислять, спеціалістів, і гідно оплачувати їхню працю. Якщо в країні навчальні заклади, як і економіка, перебувають у кризовому стані, то і особи, які залучаються в сферу правозастосовування, не мають потрібних професійних якостей і змушені набувати їх у процесі роботи, або перейти на іншу, менш відповідальну.

Правозастосовування, як і будь-який складний комплексний соціальний інститут, у сучасних умовах може з успіхом вдосконалюватися і розвиватися лише в тісній взаємодії з наукою і при оперативній реалізації її напрацювань у своїй діяльності. При цьому наукові дослідження повинні охоплювати всі сфери правозастосовування – від кадрової політики до діяльності з виконання правозастосовчих рішень. Поглибленому науковому аналізу підлягають і нормативно-правові засади правозастосовування, вся система діючого в цій сфері законодавства.

Правозастосовування неминуче включає в себе елементи погляду правозастосовувача, його право приймати рішення з врахуванням конкретних обставин, керуючись власною правосвідомістю, нормами моралі, етики, звичаїв. Саме тому рівень моральності і культури правозастосовувача прямо і безпосередньо впливає на результати його діяльності. Разом з

тим вказані особисті якості правозастосовувача, які формуються в процесі його життєдіяльності, багато в чому визначаються рівнем, якого досягло в своєму розвитку суспільство в цілому. Недостатньо високий рівень політичної, правової культури, моралі певної частини населення України з усією очевидністю проявляється і в діяльності осіб, які здійснюють правозастосовчу діяльність.

Локальні умови – це безпосереднє середовище, в якому діє окремий правозастосовчий орган або посадова особа. Ці умови є сукупним результатом дії загальних і галузевих умов на певній обмеженій території, на яку розповсюджується юрисдикція відповідного правозастосовчого органу або посадової особи. Це може бути територія міста, іншого населеного пункту, іншої адміністративно-територіальної одиниці. Якщо регіони країни за своїм географічним положенням, рівнем розвитку економіки, культури, національним складом і деякими іншими показниками можуть суттєво відрізнятися один від одного, то і локальні умови діяльності правозастосовчих органів будуть різними.

Локальні умови діяльності правозастосовчих органів можна поділити на чотири види:

- територіально-географічні умови, які включають в себе географічне розташування регіону, природно – кліматичні умови, вид населеного пункту, в якому діє правозастосовчий орган;

- соціально-демографічні умови, що характеризують чисельність і кількість населення регіону, його національний склад, структуру, зайнятість населення, рівень злочинності та інших правопорушень, розвиненість засобів комунікації і інших об'єктів інфраструктури;

- соціально-економічні умови, що характеризують матеріальний бік діяльності правозастосовчого органу, в тому числі приміщення, яке він займає, санітарно-гігієнічні умови праці, забезпечення органу транспортними засобами, комп'ютерами та іншими засобами організаційної техніки, рівень заробітної плати працівників, інші соціальні пільги і гарантії;

- організаційні умови діяльності включають в себе структуру і кадровий склад правозастосовчого органу, порядок його діяльності, розподіл функцій між його окремими структурними підрозділами і посадовими особами, а також форми і методи координації діяльності цих підрозділів і посадових осіб, інтенсивність роботи.

Таким чином, правозастосовчий орган, посадова особа в процесі своєї діяльності відчують постійний, а інколи досить інтенсивний вплив конкретно-історичних умов, зовнішнього середовища. З нього надходять різного роду управлінські команди, які варто враховувати правозастосовувачу в своїй роботі (закони, підзаконні акти, оперативно-розпорядчі вказівки вищестоящих органів). Середовище виступає і джерелом матеріального забезпечення органу (приміщення, оргтехніка, засоби комунікації), а також його кадрового складу (заробітна плата, соціальні пільги). Середовище постачає і предмет діяльності, а інколи і створює екстремальні ситуації. Реагуючи на всі ці зміни зовнішнього середовища, правозастосовувач прагне належним чином здійснювати свої функції і зберегти себе як соціально потрібну ланку державного механізму.

4. Фактична діяльність правозастосовувачів. Соціальні критерії її оцінки

Під фактичною діяльністю правозастосовувачів маються на увазі конкретні дії, які здійснюються правозастосовчими органами і посадовими особами в процесі розв'язання юридичних справ і винесення правозастосовчих актів.

Фактична діяльність складається з окремих дій, тобто конкретних актів поведінки, що здійснюються при виконанні окремих завдань. В правозастосовуванні, як і в будь якій іншій складній творчій діяльності, кінцевий результат досягається шляхом постановки і розв'язання ряду окремих питань. Перш ніж винести рішення з юридичної справи, правозастосовувач повинен зібрати достовірні докази, оцінити їх, дати юридичну кваліфікацію, мотивувати свою позицію по справі тощо. Акти перевірки правозастосовувача, спрямовані на вирішення окремого правозастосовчого завдання і досягнення певних розумових чи матеріальних результатів, розуміються як дії.

В залежності від завдань, які вирішуються, правозастосовчі дії поділяються на три види:

- рухові дії. Здійснюються з метою досягнення будь-якого матеріального результату, наприклад, обшук, виїмка документів, конфіскація майна, написання протоколу, допит свідка;

– пізнавальні, розумові дії. Здійснюються з метою отримання правозастосовувачем знань про обставини справи, їх оцінка і прийняття рішення по справі;

– соціально – комунікативні дії. Спрямовані на встановлення соціальних зв'язків з іншими учасниками юридичної справи, що розглядається. Серед цих зв'язків профілюючими є зв'язки правозастосовувача із заявником, потерпілим, іншою особою, яка виступає ініціатором розгляду відповідної справи, свідками, експертами, правопорушниками, а також державними органами і посадовими особами, які беруть участь у справі.

Характерна особливість правозастосовчої діяльності полягає в тому, що вона здійснюється в спеціальній процесуальній формі, закріпленій законами чи іншими нормативно-правовими актами. Найдетальніше регулювання правозастосовчої діяльності здійснюється в сфері правосуддя, пов'язаної з розглядом кримінальних, цивільних і адміністративних справ. Процесуальна форма покликана забезпечити прийняття законних і обґрунтованих правозастосовчих актів шляхом покладання на правозастосовувача обов'язку здійснити всі передбачені законом дії і процедури. При цьому закріплені законом процедури визначають порядок збору, закріплення і оцінки доказів, строки і терміни здійснення окремих юридичних дій, права і обов'язки осіб, які беруть участь у справі, процесуальні гарантії, що дозволяють забезпечити використання цих прав і належне виконання обов'язків.

Недотримання правозастосовувачем процесуальної форми, як правило, негативно впливає на кінцевий результат розгляду справи. Без проведення потрібних по справі дій правозастосовувач найчастіше виявляється нездатним встановити повно і всебічно фактичні обставини, оцінити їх, правильно застосувати норму матеріального права, допускає інші помилки. І не випадково законодавець розглядає істотні порушення норм процесуального закону як самостійну підставу відміни винесених рішень з кримінальних і цивільних справ.

В залежності від ставлення до встановленої процесуальної форми діяльності, а також і до норм матеріального права, ступеню правової активності, можна умовно виділити чотири типи правозастосовувачів.

Законник. Для правозастосовця цього типу характерні активна і результативна діяльність, неухильне дотримання діючих норм матеріального і процесуального права. Правозастосовчі акти, що ним приймаються, не мають помилок і повною мірою відповідають принципам законності, доцільності і справедливості.

Перестраховщик. Правозастосовувачі цього типу прагнуть зняти з себе особисту відповідальність за хід розгляду справи і прийняті результати; більшу частину своїх дій і рішень приймають лише за згодою свого керівництва або вищестоящих органів, а від учасників справи вимагають надання документів, які навіть не відносяться до справи, або виконують зайві дії. В кінцевому результаті все це призводить до тяганини та бюрократизму.

Юридичний нігіліст. В діяльності правозастосовувачів цього типу допускаються відступи від діючих процесуальних норм з метою спрощення порядку розгляду справи і прискорення по ній провадження. Свої відступи від процесуальної форми правозастосовувач мотивує тим, що він, як професіонал, здатен швидко оцінювати суть справи, володіє потребою інтуїцією і не потребує проведення всіх процедур, яких вимагає закон.

Корупціонер. Це правозастосовувач, який за хабар у вигляді грошей, цінних паперів, іншого майна або вигоду майнового характеру, свідомо допускає порушення норм матеріального і процесуального права, приймає необґрунтовані на законі рішення на користь особи, яка дала хабара. Дії цієї категорії правозастосовувачів несумісні з цілями законодавчої і правозастосовчої діяльності, наносять суттєву шкоду інтересам суспільства і держави, а також інтересам особистості. У випадку виявлення фактів корупції винні особи підлягають кримінальній і дисциплінарній відповідальності.

В соціології права юридична оцінка фактичних дій правозастосовувача органічно доповнюється їх соціальною оцінкою. При цьому суттєвого значення набувають два показники: 1) міра відповідності фактичної діяльності і правозастосовчого рішення соціальним нормам; 2) ступінь соціальної результативності правозастосовчої діяльності.

Юридична форма в правозастосовчій діяльності відображає лише найголовніше, потрібне. Тому при реалізації владних повноважень посадової особи, оцінці її фактичних дій

істотну роль відіграють не лише правові, але й етичні, моральні норми. Соціологічні дослідження переконливо показують прямий і безпосередній вплив рівня моральності посадових осіб на суспільну оцінку держави, її здатності вирішувати поставлені цілі, а також соціальний настрій суспільства.

В числі невід'ємних моральних якостей правозастосовувача особливого значення набувають чесність і гідність, принциповість, добropорядність, чуйність у стосунках з людьми. Одночасно в роботі посадової особи мусять бути відсутніми такі, що суперечать уявленням про моральність, риси, як задирилість, зарозумілість, надмірна самовпевненість, нетерпимість стосовно іншої точки зору тощо.

Моральні якості мають соціальну цінність не самі по собі, а тою мірою, якою вони проявляються в діяльності посадової особи і тих рішеннях, які вона приймає. Тому при завершенні соціальної оцінки правозастосування використовується критерій, який дозволяє виявити результати цієї діяльності, її здатність впливати на існуючі суспільні відносини. В соціології права в якості такого критерію найчастіше розглядається ефективність правозастосовчої діяльності.

Правозастосування визнається ефективним, якщо воно характеризується: 1) одночасним досягненням юридичних і соціальних цілей; 2) мінімізованими матеріальними витратами; 3) досягненням результатів у найкоротші терміни.

Фактичні правозастосовчі дії досить рідко задовольняють всі названі параметри ефективності. Нерідко та чи інша мета залишається не досягнутою, економічність недостатня, а строки бувають невинуватено затягнутими. В залежності від ступеня відповідності ознакам ефективності правозастосовчі дії можуть визнаватися недостатньо ефективними, мало ефективними або повністю неефективними.

Ефективна дія правозастосування є актуальною проблемою, вирішення якої вимагає застосування тривалих і цілеспрямованих зусиль контролю з боку держави, політичних партій та інших компонентів політичної організації суспільства, підвищення рівня професійної підготовки економістів і юристів, правової і політичної культури населення, вдосконалення методів підбору, розстановки і виховання кадрів правозастосовників.

5. Реалізація права та його соціальна ефективність

Норми права, володіючи значною соціальною цінністю, є важливим інструментом впливу на суспільні відносини лише за умови їх утілення в життя, адже кінцевим результатом правового регулювання є втілення приписів правових норм у реальній діяльності суб'єктів права, перетворення їх вимог у правомірну поведінку. Таким чином, для реального регулювання суспільних відносин окрім правотворчості необхідний інший динамічний елемент правової системи – правореалізація, тобто втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, в їх практичній діяльності.

Як вважає О. Ф. Скаун, реалізувати нормативні розпорядження, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає «втілити в життя – у суспільні відносини, поведінку громадян – волю законодавця й інших суб'єктів правотворчості, спрямовану на встановлення правопорядку. Без такої реалізації право втрачає своє соціальне значення і призначення». За словами С. Л. Лисенкова, «сутність права, його соціальне призначення полягають у тому, що воно відіграє в суспільстві роль особливого регулятора між людьми. Це призначення права реалізовуватиметься лише тоді, коли приписи норм права (заборони, дозволи, зобов'язання, заохочення) втілюватимуться у поведінку відповідних суб'єктів, або, інакше кажучи, коли поведінка суб'єктів здійснюватиметься за правилами, що їх встановлюють норми права».

Поняття реалізації права охоплює декілька способів і форм впливу на поведінку суб'єктів права, які становлять значний інтерес для соціології права, оскільки відображають механізми втілення ідеї права у правових відносинах. Зокрема, за рівнем (глибиною) реалізації розпоряджень, що містяться в нормативних актах, можливі:

- 1) реалізація загальних установлень – втілення в життя загальних настанов, які містяться в преамбулах законів, статтях, що фіксують загальні завдання і принципи права та правової діяльності. Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації його загальних установлень, завдань і принципів може бути чималим, але вона позбавлена юридичної специфіки і скоріше має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його «букву»;

2) реалізація загальних правових норм поза правовідносинами – втілення в життя загальних норм, які встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єктів права, тобто безперешкодне використання суб'єктивних юридичних прав і свідоме виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права. Є дві форми такої реалізації:

- *активна* – припускає реалізацію загальних правових норм, якими користуються суб'єкти права щодо всіх інших суб'єктів. Цим правам відповідають обов'язки всіх інших суб'єктів не робити дій, які б могли перешкодити їх здійсненню;

- *пасивна* – припускає реалізацію норм, що містять заборони, через утримання суб'єкта від дій, за які встановлюється юридична відповідальність. Вона полягає в додержанні обов'язків, непорушенні заборонних норм, узгодженні своєї поведінки зі змістом норм права, які встановлюють юридичну відповідальність;

3) реалізація правових норм у конкретних правовідносинах – втілення в реальні відносини конкретних норм.

Відповідно до прийнятої у загальній теорії права класифікації, форми реалізації права за складністю і характером дій суб'єкта (за участю чи без участі держави) такі:

1) проста, безпосередня (без участі держави) – додержання, виконання, використання. Суб'єктами додержання, виконання і використання є державні та громадські об'єднання, їхні органи, посадові особи та громадяни України, іноземні громадяни, особи з подвійним громадянством та особи без громадянства. Ці форми називають формами безпосередньої реалізації, тому що суб'єкти права реалізують приписи правових норм безпосередньо і самостійно в процесі своєї діяльності з метою досягнення тих чи тих матеріальних або ідеологічних результатів. При цьому вони не потребують втручання будь-яких додаткових механізмів, що конкретизують розпорядження, владні веління тощо;

2) складна, опосередкована (за участю держави) – застосування.

Така класифікація дозволяє визначити реалізацію норм права як втілення правових норм у діяльність суб'єктів права шляхом використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків, дотримання заборон та застосування норм права. Кожна форма реалізації права є цікавим для дослідників –

філософів та соціологів права – втіленням правосвідомості у поведінці суб'єктів права, правових відносинах. Коротко розкриємо сутність зазначених форм правореалізації, послугуючись розробками вітчизняних правознавців.

Використання норм права – це форма реалізації уповноважуючих норм права, за якої суб'єкт використовує права, надані йому відповідно до приписів правових норм, що знаходить свій вираз у здійсненні тими чи іншими суб'єктами повноважень, наданих їм нормами права. Вона полягає у використанні можливостей, наданих правовими нормами, у здійсненні суб'єктивних прав для задоволення власного інтересу, тобто в активній (коли повноваження полягає у праві здійснювати певні дії) чи пасивній (коли повноваження полягає у праві не робити певних дій) поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їх власним бажанням. Особливістю використання норм права є те, що суб'єкт сам вирішує, використовувати суб'єктивне право, що йому належить, чи утриматися від цього. Тому, на відміну від додержання і виконання норм права, які можуть бути як добровільними, так і примусовими, використання їх може бути тільки добровільним. Прикладом використання норм права може слугувати реалізація громадянином України права на вищу освіту, передбаченого чинним законодавством.

Виконання норм права – форма реалізації зобов'язуючих (зобов'язальних) юридичних норм, за якої суб'єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов'язують приписи норми права. Вона полягає в обов'язковому вчиненні дій, що наказуються нормами права в інтересах правомочної сторони, виконанні юридичних обов'язків, тобто в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їх власного бажання. Прикладом виконання норм права може бути реалізація законодавства про державні податки – своєчасне заповнення та подання до податкової інспекції декларації про доходи, або трудового законодавства – неухильне виконання працівником своїх трудових обов'язків.

Додержання (дотримання) норм права – форма реалізації забороняючих (заборонних) юридичних норм, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права. Вона полягає в суворому додержанні встановлених заборон, тобто у пасивній поведінці суб'єкта, утриманні від заборонених діянь незалежно від його власного бажання. Як приклад додержання правових

норм можна навести непорушення водіями транспортних засобів обмежень щодо швидкості руху або утримання громадянина від спроб вивезти за межі країни предмети, заборонені для вивозу.

Реалізація норм права може бути індивідуальною та колективною, як особливий процес її можна розглядати з об'єктивного та суб'єктивного боку. Об'єктивний бік реалізації норм права являє собою виконання правомірних діянь у місцях і в терміни, передбачені нормами права, тобто з об'єктивного боку реалізація норм права завжди здійснюється правомірною поведінкою відповідних суб'єктів. Такий зовнішній бік правореалізації в діяльності державних органів (зокрема, правоохоронних), має найбільше значення, оскільки діяльність суб'єктів права, які дотримуються вимог правових норм, виконують або використовують приписи, що в них містяться, завжди можна відстежити та оцінити відповідним чином з точки зору законодавства.

Суб'єктивна сторона правореалізації представляє дослідницький інтерес не тільки для соціології права та філософії права, але й для юридичної психології, оскільки виявляє ставлення суб'єкта до правових вимог і його емоційно-вольовий стан у момент здійснення дій, що вимагаються правом. У даному випадку суто юридичні методи не можуть бути застосовані, оскільки такого роду феномени знаходяться за межею позитивістсько-юридичної оцінки – як казали давні юристи: «*Cogitationis poenam nemo patitur*» (з лат. «Ніхто не несе відповідальності за свої думки»).

Прихильники екзистенціалістського підходу до осмислення права абсолютизують цей аспект правового буття, який пов'язаний не лише з усвідомленням суті правової вимоги, але з визначенням місця права і соціуму взагалі в світі істинних особистісних інтенцій (прагнення до ніщо, чи до Бога тощо). В екзистенціалізмі істинне існування людини – «буття-у-світі» – протиставляється його неістинному існуванню у світі об'єктивацій (у сфері культури, суспільства, держави, закону), а екзистенція трактується як вихідне (дораціональне та дорефлексивне) переживання й осягнення людиною свого місця у світі. Таким чином, ставлення людини до вимог правової норми відображає тенденції загального пошуку її місця у світі. Приміром, відповідно до поглядів німецького вченого-правознавця В. Майгофера, буття людини у світі містить два

моменти: момент одиничності та неповторності буття людини та момент впливу на людське буття того світу, в якому здійснюється це буття.

При цьому ця «екзистенційна» сторона реалізації права має не менш важливе значення для належного функціонування елементів правової системи, адже при зникненні бажання щодо забезпечення відповідності своєї поведінки до правових вимог припиняється процес реалізації права. Водночас, без втілення правових приписів у життя «мертвими» стають самі норми права, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне призначення. «Право ніщо, – стверджує Л. С. Явіч, – якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей і їхніх організацій, у суспільних відносинах. Не можна зрозуміти право, якщо не зважати на механізм його реалізації в житті суспільства». Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасна й точна, правильна і повна, неухильна і «прозора» реалізація правових норм – найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку, утвердження принципу верховенства права в Україні.

Література до теми 12

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. – М., 2000.
2. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
3. Бабосов Е.М. Прикладная социология : [учеб. пособие]. – Минск, 2000.
4. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
5. Бобровник С. Правовий конфлікт : поняття, ознаки, природа та різновиди / С. Бобровник // Вісник Акад. правових наук України. – Х. : Право, 2011. – № 1(64). – С. 26–33.
6. Бурлай Є. Методологічне значення категорії «конфлікт» і проблема праворозуміння (до основ конфліктологічної проблеми права / Є. Бурлай // Право України. – 2014. – № 6. – С. 149–157.

7. Вебер М. Избр. Произведения: пер. с нем. – М., – 1990.
8. Гіденс Е. Соціологія – К., 1999.
9. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л.: Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.
10. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. – Л., 1987.
11. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58–77.
12. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: [підруч.] / Л. Й. Гуменюк. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 563 с.
13. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О.: Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.
14. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.
15. Завадская Л. Н. Теоретические вопросы применения права // Теория права. Новые идеи. – Вып. 1. – М., 1991. – С. 88.
16. Зубрицький В. В. Соціально-моральні засади правослужняної поведінки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Зубрицький. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 19 с.
17. Кабальський Р. О. Нормативність права в умовах суспільства, що трансформується / Р. О. Кабальський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Спец. вип. № 2. – [у 2-х ч. Частина 1]. – С. 56–65.
18. Казмер М. Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. – Рига, 1980.
19. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Карась А. Г. – К.: НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2014. – 16 с.
20. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986.

21. Кобан О. Г. Возможности использования социологического подхода Евгена Ерліха у здійсненні правосуддя / О. Г. Кобан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 4. – С. 56–62.
22. Котан В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М. : 1983.
23. Кравченко А. И. Социология. Хрестоматия для студентов вузов. – Екатеринбург, 1998.
24. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. – К., 1998.
25. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. Монографія. – К. : Молодь, 1998. – С. 8.
26. Кудрявцев В. В., Казимирчук В. П. Современная социология права. – М., 1995.
27. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.
28. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права. Казань: Издательство Казанского университета, 1982. – С. 64.
29. Лунеев В. В. Соотношение криминальных реалий и теорий права в России // Актуальные аспекты анализа и обобщения современного правоведения : сб. науч. тр. / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2015. – № 4. – С. 110–114.
30. Луців О. М. Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Луців. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 16 с.
31. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права / С. И. Максимов // Известия вузов. Правоведение. – 2014. – № 6. – С. 41–54.
32. Маркина Е.А. Социально-политические аспекты применения норм права: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Челябинск, 2000.
33. Марченко М. Н. Понятие и предмет социологии права / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2012. – № 5. – С. 21–37.
34. Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л., Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. – М., 1973.

35. Нерсисянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 625–626.
36. Оболенский А.В. Человек и государственное управление. – М., 1987.
37. Основы социологии : [учеб. пособие]. – М., 2000.
38. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. – М., 2000.
39. Павлишин О. В. Основні напрямки вдосконалення застосування норм права в Україні // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 4. – С. 32–36.
40. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.
41. Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.
42. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права»/ З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.
43. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М., 1979.
44. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. – К., 2000.
45. Правознавство: підруч. за ред. В. В. Копейчикова. – 6-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 98–99.
46. Рабінович П. М. Філософія права : [навч. посіб.]. – [Ч. 1–2]. Філософія права як наука; гносеологія права / Петро Мойсейович Рабінович. – Л. : Галицький друкар, 2014. – 230 с.
47. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. – М., 1996.
48. Ролз Дж. Теорія справедливості. – К. : Основи, 2001.
49. Савчук К. Соціологічна школа міжнародного права В. М. Корецького / К. Савчук, О. Кресін // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 580–583.
50. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [моногр.] / Н. П. Свиридюк. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 203 с.

51. Сивова С. А. Проблемы построения курса «Социология права» для юридических вузов / С. А. Сивова // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 60–66.
52. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 388.
53. Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; відп. ред. А.О.Білецький. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 42, 87.
54. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский]; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М.: Мысль, 1990. – 446 с.
55. Соціологія права: [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
56. Соціологія: [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
57. Степаненко Р. Ф. Социально-психологические и юридические механизмы детерминации правовой маргинальности / Р. Ф. Степаненко // Гос-во и право. – 2016. № 5. – С. 35–45.
58. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – С. 454.
59. Теорія держави та права: навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 92.
60. Теорія держави та права: навч. посіб. / За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 211.
61. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий, Е. Эрлих: два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 77–96.
62. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права: Л. Петражицький, Є. Ерліх / О. Тимошина // Право України. – 2014. – № 1. – С. 195–202.
63. Тревиньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права: американский контекст / А. Х. Тревиньо // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 5. – С. 26–47.
64. У відомій праці «Тезисы о Феембахе» (див.: К.Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 3. – С.3) вживається термін «ансамбль», а не «сукупність», що внаслідок неточного перекладу перетворилося в формулу без смислу. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 386.

65. Удовик Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.

66. Удовик Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Г. Удовик. – К. : Нац. акад. внутр справ, 2014. – 42 с.

67. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації : [навч. посіб.]. / Д. В. Андрєєв, В. М. Вовк, Ю. В. Івченко, О. В. Павлишин. – К., 2012. – 223 с.

68. Філософія права: Навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. редакцією О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 220.

69. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / Культурология : [учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений]. – М., 1996.

70. Хеффе О. Политика, право, справедливость: Основоположения критической философии права и государства. – М. : «Гнозис», 1994; Філософія права: навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. редакцією О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 223.

71. Чубко Т. П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т. П. Чубко. – К. : Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – 16 с.

72. Шкода В. Заздрість – мати справедливості // День. – 2001. – 12 вересня. – С.5.

73. Эффективность закона: Методология и конкретные исследования / под ред. В. М. Сырых и Ю. А. Тихомирова. – М., 1997.

74. Юридическая социология: Учебник для вузов. – М., 2000.

75. Явич Л. С. Общая теория права. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1971. – С. 201.

76. Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 134–140.

77. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Тема 13. Право як об'єкт емпіричного соціологічного дослідження. Методологія та методика соціологічних досліджень

1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень
2. Дослідження сутності зв'язків правової системи
3. Характеристика методів вивчення суспільної думки
4. Організація і структура соціолого-правових досліджень
5. Метод експерименту у соціолого-правових дослідженнях

1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень

Складна ієрархічна структура соціологічного знання обумовлює домінування того чи іншого виду узагальнення на різних рівнях пізнань. Для конкретно-соціологічних досліджень найхарактерніший перший вид узагальнень (узагальнення на основі емпіричного матеріалу). Звичайно, на цьому рівні використовуються й інші види узагальнень у тих випадках, коли досить розвинута відповідна спеціальна теорія досліджуваної проблеми. Однак специфікою конкретно-соціологічних досліджень є узагальнення емпіричного матеріалу, отриманого на етапі збору соціологічних даних. На вищих рівнях пізнання цей вид узагальнення не використовуються; конкретні дослідження поставляють їм результати своїх узагальнень для глибшого теоретичного аналізу.

Узагальнення фактологічного матеріалу в конкретних дослідженнях не можна розглядати як спосіб простого упорядкування результатів первинного наукового опису, як чисто формальну процедуру. Цей етап – розумова діяльність, пов'язана вже не з асиміляцією даних «живого споглядання» у системі прийнятих у науці абстракцій і позначень, а з одержанням нового, вищого рівня знання на підставі фактофіксуючих суджень-узагальнень, емпіричних законів, залежностей, класифікацій, емпіричних типологій тощо.

Це нове значення хоча й виходить як результат логічної обробки фактів, але відображає вже інформацію про об'єкт, цілком зводиться не до зовнішніх емпіричних проявів. Воно виявляє латентні (сховані) структури, що визначають властивості явищ, які спостерігаються.

Узагальнення фактів є процесом їх систематизації, тобто угруповання, поділу на класи, включення в класи нових

визначальних ознак. Воно дозволяє виділяти деякі властивості об'єктів як істотні ознаки, на підставі яких здійснюються названі процедури з фактами. Одним з видів такої систематизації виступає класифікація емпіричних даних.

Класифікація є розподіл безлічі предметів на класи за певною загальною для кожного класу ознакою так, що класи безлічі складають систему. Класифікація даних, отриманих на етапі збору емпіричної інформації, – необхідна умова цілісного наукового опису об'єкта. Вона переводить вихідні первинні дані до такого виду, при якому стає можливий їх теоретичний аналіз. Наукова класифікація – це відображення об'єктивного взаємозв'язку явищ, перший етап у русі знання від явища до сутності.

За своєю логічною природою класифікація є розподілом, тобто розкриттям обсягу родового поняття через перелічення усіх видів понять. Щоб класифікація не була штучною, підставою розподілу мусить бути істотна ознака. Обґрунтування істотності ознаки – завдання теоретичного аналізу. При відсутності строго теоретичної моделі об'єкта ознак класифікація може носити гіпотетичний характер. Класифікація в практиці соціологічних досліджень права нерідко здійснюється емпіричним шляхом, особливо в багатомірному аналізі. Але й у цьому випадку теоретичне обґрунтування ознаки, виявленої в угрупованні, надалі потрібне.

Класифікація будується за певними правилами (єдність підстави, адекватність, відсутність пересічних угруповань тощо). Розповсюдженим способом класифікації соціологічних фактів виступають статистичні угруповання. Метод угруповань дозволяє вирішувати такі дослідницькі завдання: виявляти типи соціальних явищ, вивчати структури соціальних об'єктів, аналізувати залежності між явищами. Відповідно, виділяють типологічне, структурне й аналітичне угруповання.

Завдання угруповання – упорядкувати й класифікувати результати первинного опису даних за ознакою тотожності і розходження. Ознака угруповання виводиться теоретично, або формулюється у вигляді гіпотези. Іншими словами, введення цієї ознаки заздалегідь передбачається. Угруповання, у яких наявна підстава класифікації, називають органічними. Наприклад, при вивченні юридичних знань населення можна оцінити розходження в цих знаннях по галузях права (угруповання по галузях). Можна також досліджувати рівень правових знань у

різних груп населення (угруповання за соціальними й соціально-демографічними ознаками). Тут підстави угруповань із самого початку дістають пояснення. У першому випадку обґрунтування угруповання міститься в концепції системи права; у другому – у теорії соціальної структури.

Поряд з органічними класифікаціями в конкретно-соціологічних дослідженнях використовуються і так звані еклектичні угруповання. У них ознака угруповання на першому етапі не має пояснення, а виявляється емпіричним шляхом в результаті перехресного аналізу. Проте, еклектичні угруповання мають пізнавальну цінність. Вони використовуються для виявлення схованих (латентних) властивостей об'єкта, що визначають варіацію і зв'язок ознак, які спостерігаються. У юридичній соціології багатомірні класифікації з використанням методів таксономії, факторного аналізу і т.ін., нерідко виступають спочатку як еклектичні угруповання. Відомо, що після теоретичного обґрунтування еклектичного угруповання воно може розглядатися як органічне. Іншими словами, еклектичні угруповання – проміжний етап наукового опису фактів у багатомірних класифікаціях

У залежності від числа ознак розрізняють прості й складні угруповання. У простому угрупованні класифікація проводиться за однією ознакою; у складному – за двома і більше ознаками одночасно.

Процедура простого угруповання достатньою мірою висвітлена в юридичній літературі. Тому немає потреби зупинятися на ній докладно. Наголосимо лише на деяких вимогах до неї з погляду завдань конкретно-соціологічного аналізу.

Відомо, що вихідна інформація в простих угрупованнях уявляється в формі абсолютних і відносних частот. Однак робота навіть з такими елементарними видами статистичної інформації вимагає раціонального осмислення і теоретичного обґрунтування. Інакше коректні з формально-статистичної точки зору процедури будуть необґрунтованими. Як приклад неадекватної роботи з вихідною інформацією простих угруповань можуть бути дані про рецидивну злочинність. Відомо, що критерієм ресоціалізації злочинців, як правило, обирають дані про рецидив. Однак, як зазначає А. Б. Сахаров, розрахунок цього показника на практиці не обґрунтований. Відносні частоти рецидиву розраховують стосовно всього масиву засуджених, через що особисто попереджуванні ефекти

покарання виходять досить високими (близько 80 %). У той же час у масиві засуджених частина злочинів має незначну імовірність рецидиву (так звані «випадкові злочини»). Було б вірніше виключити їх із загального масиву при розрахунку даних рецидиву. У такому випадку показник ефективності покарання значно б знизився. Але він був би адекватнішим.

Поряд з частотами, велику користь в узагальненні інформації роблять середні величини, що являють собою типову характеристику всієї сукупності.

Існують різні види середніх величин, медіана, середнє арифметичне й ін.

При цьому немає універсального виду середньої, котру можна було б застосовувати в будь-яких випадках. Тому в кожному випадку потрібно обирати цей тип середнього, котрий не лише найбільш адекватний з погляду завдань аналізу, але й узгодиться з розподілом і видом варіаційного ряду.

Але не завжди існує подібна можливість вибору. Справа в тому, що рівень виміру ознаки накладає обмеження на використання середніх величин в аналізі. Отже, у цьому питанні удосконалювання методів первинного виміру в юридичній соціології – передумова збільшення розмаїтості використовуваних в аналізі процедур.

При аналізі простих угруповань варто робити розрахунок варіації не лише кількісних, але і якісних перемінних. Коефіцієнти варіації якісних ознак дозволяють суворіше проводити порівняння характеристик різних об'єктів, обмірюваних за номінальною шкалою (розходження в структурі злочинності, наприклад). Шкода, що ці прийоми аналізу порівняно рідко використовуються в соціології права.

Поряд із простим угрупованням, засобом наукового опису фактів служать складні угруповання, у яких дані класифікуються за двома чи більше ознаками. Складні угруповання – більш поглиблений метод аналізу соціологічної інформації. Вони не лише упорядковують первинний матеріал, але й створюють передумову для виявлення залежностей між досліджуваними явищами.

Найбільше розповсюдженими сьогодні є двомірні угруповання, що також досить детально описані в методичній літературі.

Методи багатомірної класифікації дозволяють систематизувати первинний матеріал за цілою системою ознак у

кількох вимірах одночасно. Істотна та обставина, що методи багатомірної класифікації дозволяють систематизувати величезні за числом перемінні масиви даних. За цих умов, звичайно, використовують середні варіації, коефіцієнти парної кореляції тощо.

Можливість зведення (редукції) багатомірного масиву даних без істотної втрати інформації до меншої за числом ознак системи обумовлена характером первинного емпіричного матеріалу. Останній має інформаційну надмірність з погляду відображення властивостей об'єкта. Як зазначається в літературі, у подібних багатомірних інформаційних системах параметри є лише непрямими характеристиками досліджуваного явища

Багатомірна класифікація може бути спрямована на угруповання об'єктів з подібними сполученнями ознак або на угруповання ознак, взаємозалежних одне з одним. У першому випадку ми маємо справу з використанням таких методів, як автоматична класифікація, таксономія тощо. У другому випадку – із широким набором процедур аналізу схованих факторів, що обумовлюють взаємозв'язок ознак, які спостерігаються. Методи багатомірної класифікації можна згрупувати і за іншою підставою, з огляду на їх розходження в механізмі згортання вихідної інформації. Перша група методів заснована на побудові нових ознак, що пояснюють поведінку перемінних (наприклад, факторний аналіз). У методах другої групи з вихідних ознак відбираються ознаки найбільш інформативні.

У теоретико-методологічному змісті багатомірна класифікація – вищий рівень узагальнення фактів. Вона може виступати засобом емпіричної типологізації соціальних об'єктів.

У результаті систематизації даних досягається збільшення знання про об'єкт дослідження (характеристики явищ усередині групи, особливості групи, деякі відносини між групами). Складніше завдання конкретних досліджень – виявлення залежностей між досліджуваними явищами. Встановлені залежності є фактологічною основою для пошуку більш глибоких причинних структур, пояснення фактів на рівні вже теоретичного аналізу. Але аналіз залежностей припускає використання суворіших методів, ніж при угрупованні фактів.

Головне завдання будь-якого наукового дослідження – розкриття причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами. Остаточно виконати це завдання здатний лише теоретичний аналіз; на емпіричному ж рівні пізнання

виявляються лише залежності, що самі мають потребу в теоретичному поясненні. Проте пошук залежностей – один із етапів виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Емпіричні залежності (у граничному випадку – емпіричні закони) дозволяють виявляти в різноманітті фактів загальні, стійкі, повторювані риси, що є відображенням глибинних причинно-наслідкових зв'язків.

2. Дослідження сутності зв'язків правової системи

У змістовному плані розрізняють три блоки зв'язків правової системи: генетичні, тобто зовнішні стосовно права, але які визначають його зміст; зв'язки всередині правової системи; зворотні зв'язки права із суспільними відносинами, що розкривають організуючі і регулятивні функції правової системи.

Говорячи про завдання аналізу цих зв'язків, маються на увазі не лише установлення фундаментальних взаємодій права та економіки, права і соціальних відносин, але й «конкретні зчеплення між ними, виражені в певних механізмах взаємодії і взаємовпливу». Встановлювані в соціологічних дослідженнях залежності проясняють питання про конкретний механізм дії зв'язків правової системи.

Зовнішні зв'язки правової системи в конкретно-соціологічних дослідженнях набувають вигляду соціальних факторів (соціальна структура, соціально-демографічні характеристики умови життя тощо, на правову свідомість і поведінку людей, внутрішніх зв'язків правової системи. Вони також набувають конкретної форми в емпіричних дослідженнях (правові орієнтації і правове поведінку, діяльність юстиції і престиж закону тощо) Зворотні зв'язки правової системи вивчаються в конкретних дослідженнях, у першу чергу при аналізі ефективності юридичних норм.

Залежності, що встановлюються в конкретно-соціологічних дослідженнях, можуть бути вихідною інформацією для розкриття в теоретичному аналізі законів розвитку, функціонування і структури правової системи. Так, фактологічний матеріал про розвиток правової діяльності фіксується в конкретних дослідженнях при вивченні тенденцій, прогнозуванні тощо.

Кореляційний і багатомірний аналіз, моделювання прояснюють питання структури правових явищ і взаємозв'язки між елементами структури правової системи (функціональний аспект).

Розрізняють два типи залежностей: функціональну і статистичну.

Під функціональною залежністю між перемінними розуміється такий зв'язок, який за допомогою математичної формули може бути виражений для кожного конкретного випадку. Тут кожному значенню однієї величини відповідають одне або кілька певних значень залежної перемінної. Для соціальних же явищ характерніші статистичні залежності. У них зв'язок між величинами виявляється не в кожному конкретному випадку, а як тенденція, що характеризує всю сукупність аналізованих випадків.

Принцип спільного прояву подій свідчить, що постійний парний прояв двох ознак дає підставу припускати наявність зв'язку між ними. Для визначення цього типу залежностей може використовуватися коефіцієнт асоціації.

Друга група методів заснована на принципі коваріації, тобто рівнобіжної зміни в рядах досліджуваних перемінних. Якщо для двох рядів кількісних змін дані в одному з них узгоджуються зі змінами в іншому, є підстава припустити про наявність зв'язку між цими рядами. Принцип коваріації не може використовуватися для перемінних, обмірюваних на номінальному рівні.

У випадку порядкового шкалювання застосовуються коефіцієнти рангової кореляції. Розрахунок коефіцієнта кореляції дозволяє установити ступінь зв'язку між двома явищами.

У юридичній соціології при використанні коефіцієнтів рангової кореляції обмежуються, як правило, оцінкою зв'язку між двома рядами (двома перемінними). Однак складність соціально-правових явищ вимагає застосування адекватнім процедур. У випадку порядкового шкалювання ширше використовуються множинні коефіцієнти рангової кореляції, що дозволяє вимірювати зв'язки великого числа ранжування перемінних.

Для аналізу зв'язків, обмірюваних на метричному рівні (інтервальна шкала і шкала відносин), широко використовується кореляційний аналіз, заснований на розрахунку відхилень крапок від лінії регресії. Чим більший розкид крапок, тим

слабкіший зв'язок. Кореляційний аналіз найширше використовується у кримінологічних дослідженнях.

Сьогодні в соціологічному аналізі використовують також ентропійні міри зв'язку між перемінними. Ентропія характеризує міру невизначеності передбачення про поведінку даної величини. У випадку слабого зв'язку між двома перемінними важко передбачити значення однієї перемінної при фіксованому значенні іншої; при посиленні зв'язків невизначеність передбачення зменшується; відповідно зростає значення коефіцієнта зв'язку.

Рівень виміру ознак накладає обмеження на застосування тих чи інших прийомів установлених зв'язків. Так, на найнижчому рівні виміру соціальних характеристик (номінальне шкалювання) використовуються коефіцієнти співвідносності. У випадку виміру ознак за шкалою порядку, до цих коефіцієнтів додається коефіцієнт рангової кореляції, що стосується методів установлення залежностей (коефіцієнт кореляції Пірсона, кореляційне відношення тощо), де вони застосовні, лише починаючи з інтервального рівня вимірів. Таким чином, чим суворіший рівень виміру ознак, тим багатіший і точніший арсенал статистичних засобів аналізу залежностей, що свідчить про потребу розробки методів кількісного опису правових явищ.

Залежності між двома перемінними при всій їх важливості для конкретно-соціологічного аналізу дають реальну картину взаємозв'язку правових явищ. Багатофакторна обумовленість соціально-правових процесів вимагає розкриття цілого комплексу взаємозв'язків. Парні кореляції не претендують на цю роль у соціологічному аналізі. У той же час вони можуть бути вихідною базою для використання складніших методів пошуку зв'язків між багатьма перемінними.

Так, до цих методів можна віднести множинний коефіцієнт рангової кореляції, що вимірює зв'язки між ранжованими рядами кількох перемінних одночасно.

Ішим прийомом багатоперемінного аналізу є побудова графіку, що дозволяє виявити структуру взаємодії усієї системи перемінних і являє собою найпростішу модель об'єкта. Так, у формі графіка може бути подана структура взаємозв'язку між компонентами правової свідомості. У цьому випадку вершинами графіку будуть компоненти правосвідомості (знання права, оцінки, установки тощо). Ребра графіку відобразять картину зв'язків цих елементів.

Розглянуті методи у певних ситуаціях можуть використовуватися при аналізі складних причинних структур. Однак і вони не в змозі розкрити всього багатства зв'язків між соціальними явищами. Для цього в конкретній соціології застосовують спеціальні методи багатомірного аналізу. Їх розробка і впровадження в дослідницьку практику (зокрема, і в сферу юридичної соціології) – реакція науки на складність і необмеженість вихідного емпіричного матеріалу. За допомогою цих методів дослідник із широкого набору ознак виділяє обмежене число характеристик, потрібних і достатніх для пояснення досліджуваного явища.

Одним із таких методів є таксономія (розпізнання образів). Таксони можуть інтерпретуватися як стійкі соціальні типи. Незважаючи на те, що вони виявлені шляхом емпіричної типологізації, є серйозні підстави вважати, що розподіл об'єктів на однорідні, що відрізняються один від одного, класи, викликані розходженнями в істотних властивостях соціальних явищ. Звичайно, подібний висновок у кожному конкретному випадку мусить бути теоретично обґрунтованим, оскільки виявлення істотних властивостей об'єктів у кінцевому підсумку здійснюється лише на рівні теоретичного аналізу. Таксономія – початковий пункт, а не підсумок теоретичної інтерпретації емпіричних даних великого обсягу, і значною мірою складний.

Завдання таксономії – пошук прихованих закономірностей шляхом угруповання об'єктів з подібними ознаками. Інший клас багатоперемінних процедур спрямований на встановлення причинних залежностей за допомогою угруповання ознак, взаємозалежних між собою. Основними методами тут є факторний аналіз, багатомірне шкалювання і кластерний аналіз.

Факторний аналіз дістав все більше застосування в конкретно-соціологічних дослідженнях права. Ідея методу полягає в тому, що взаємозв'язок (чи варіація) ознак, які спостерігаються, розглядається як результат дії обмеженого числа прихованих причинних факторів. Факторний аналіз призводить до виділення певного числа основних факторів, що лежать в основі розрахованих кореляцій. Виділення таких основних фундаментальних впливів факторів дозволяє продовжити дослідження взаємозв'язку ознак і тих закономірностей, яким вони підкоряються.

Наприклад, використання факторного аналізу дозволило узагальнити дані про вплив кількох десятків демографічних і

економічних характеристик на стан злочинності. В результаті аналізу було виділено чотири укрупнених фактори, що роблять вплив права на порушення. Причому перший фактор (рівень урбанізації) пояснив взаємозв'язок 8 ознак, другий фактор (структура зайнятості населення) – взаємозв'язок 14 ознак.

Розроблено два основні різновиди методів факторного аналізу: центроїдний метод (більш традиційний) і метод головних компонентів. Перший метод заснований на аналізі кореляцій між ознаками; другий – на аналізі дисперсій. Однак теоретико-методологічний зміст цих процедур є загальним, що і дозволяє нам надалі не зважати на їхні конкретні особливості.

В соціологічних дослідженнях права використовуються обидва методи. Наприклад, Ю. Д. Бояджієва застосувала центроїдний метод при вивченні злочинності неповнолітніх (див. : Бояджієва Ю. Д. Математичні методи в кримінологічних дослідженнях (Кореляційний і факторний аналіз). – М., 1977); метод головних компонентів використовувався при аналізі правових знань населення (див. : Андрукович П.Ф. Застосування методу головних компонентів у практичних дослідженнях. – М., 1973). У методі головних компонентів виділяється, як правило, 5–10 факторів, у той час як число вихідних ознак у кілька разів більше. Ці приклади свідчать про те, якою могутньою здатністю надлишкових даних володіє факторний аналіз. Звичайно, подібне зведення даних повинне здійснюватися без істотних втрат інформації, що містить у вихідній безліч ознак.

Одночасно факторний аналіз не просто усуває надлишкову інформацію, що затушовує загальну картину. Він дозволяє відокремити істотні ознаки від несуттєвих шляхом переходу від зовнішніх властивостей об'єкта до його внутрішніх, прихованих характеристик, що безпосередньо не можна виміряти в даному експерименті.

У той же час достоїнства методу не повинні затуляти ті слабості та обмеження, що йому властиві. У протилежному випадку можливі серйозні помилки в інтерпретації матеріалів факторного аналізу. Особливе місце в дослідженнях займають моделі. Існують різні класифікації моделей. У залежності від розв'язуваних проблем розрізняють функціональні і структурні моделі; з погляду завдань – евристичні й прогностичні моделі; за методами побудови моделей – метричні й не метричні тощо. У соціології права використовуються різні конкретні моделі цих класифікацій.

Досвід показує, що конкретні методи дослідження повинні сприяти одержанню об'єктивних і повних даних про досліджуваний об'єкт, змістовної і достатньої за обсягом інформації, дослідженню думки різних груп людей. Вони мусять також відповідати завданням і цілям дослідника, особливостям досліджуваного об'єкта і реальним можливостям організатора та дослідника. Будь-який інший підхід був би однобічним, оскільки в цьому випадку дослідник використовує конкретні методи, які не в змозі розкрити достатньою мірою сутність і особливості досліджуваної проблеми. У той же час накопичений досвід свідчить, що з успіхом можуть застосовуватися такі конкретні методи: спостереження, аналіз документів, загальні обговорення, науково-теоретичні конференції, аналіз практичної діяльності людей, інтерв'ю, анкетування. В залежності від характеру, цілей і завдань конкретного дослідження можуть бути використані ті чи інші конкретні методи.

Ефективність будь-якого методу залежить від того, які сторони, моменти й особливості вивчаються, які мета і завдання ставляться перед дослідником. Якщо, наприклад, досліджується ступінь поширення функціонування суспільної думки, то одним із найефективніших конкретних методів може бути анкетування. Але якщо його зміст вивчається лише за допомогою анкетування, то не завжди можна одержати досить повну інформацію. Тому варто використовувати масове спостереження, аналіз документів і практичну діяльність людей. Жоден із зазначених конкретних методів не може вважатися найпридатнішим, найефективнішим і науково обґрунтованим. Кожний з них по-своєму ефективний і результативний.

3. Характеристика методів вивчення суспільної думки

Важливе теоретичне і практичне значення має наукова класифікація конкретних методів, які застосовуються при вивченні суспільної думки.

У науковій класифікації як критерій звичайно використовуються об'єктивно обґрунтовані принципи і передумови, а не окремі елементи, що характеризують об'єкт. От чому в цьому випадку йдеться не про угруповання систематизації конкретних методів, що має своє самостійне значення, а про розкриття тих загальних і специфічних

особливостей і ознак, що поєднують їх у логічну залежність і обумовленість. Наукова класифікація конкретних методів дозволяє розкрити подібність, розходження і напрямки дослідження процесів і явищ, розмежувати ознаки і привести їх у певний порядок.

Як критерії класифікації конкретних методів можуть виступати різні сторони і моменти досліджуваного предмета: його сутність як соціально-психологічного явища, характер дослідження, об'єкт, завдання, засоби, особливості функціонування, технічні передумови тощо. Саме ці різноманіття ускладнюють вибір основного критерію. Якщо, наприклад, виходити з характеру об'єкта, то методи можуть бути загальними, приватними і локальними, а якщо виходити з того, хто проводить дослідження, то варто застосовувати конкретні методи: інтерв'ю, анкетування, спостереження тощо. Саме тому кожен окремо взятий критерій може бути основою класифікації конкретних методів. Але головне полягає в тому, щоб визначити можливість більш цілісного логічного обґрунтування і взаємозв'язку між окремими методами, визначити, наскільки відповідна класифікація дозволяє зафіксувати конкретніше і точніше сутність проблеми в цілому.

Класифікація конкретних методів дає дослідникові можливість використовувати ті з них, які здатні забезпечити потрібну за обсягом і змістом інформацію, головним чином про характер досліджуваного об'єкта., визначити основні групи методів вивчення суспільної думки. У першу групу входять методи аналізу зовнішніх об'єктивних фактів свідомості, тобто дії, поведінки і ставлення людей до процесів, явищ, фактів.

Другу групу складають методи, що вивчають відображення безпосередніх фактів свідомості, тобто ту думку, яка не дістала об'єктивного відображення в діях і поведінці людей.

Методи вивчення відображення об'єктивних фактів свідомості такі: спостереження – масове, стихійне, організоване, відкрите, однократне, багаторазове; вивчення документів – особистих, суспільних; всенародні обговорення – регіональні, колективні, професійно-демографічні; теоретичні конференції – науково-теоретичні, теоретико-практичні, пропагандистські.

Методи вивчення відображення безпосередніх фактів свідомості: спостереження, інтерв'ю – вільне, напіввільне, стандартне, по телефону; анкетування – пряме, непряме.

За своїм характером і сутністю спостереження – складний об'єктивний психологічний процес відображення дійсності. Його складність обумовлюється тим, що процеси і явища спостерігаються в безпосередній і природній обстановці. Крім того, місце і роль дослідника, як спостерігача, впливає на те, що спостерігається, на підбір і узагальнення інформації. Але в більшості випадків роль дослідника пасивна, оскільки він лише фіксує думку, що проявилася, чи ставлення людей до процесів, фактів і явищ. Використання спостереження як методу дає можливість у найширшому плані вивчити суспільні процеси і явища.

Одним із конкретних методів дослідження проблеми є вивчення документів. У соціології існують різні погляди на це поняття. Одні автори звужують, а інші занадто розширюють його зміст. У письмових документах думка виражена в більш визначеній формі. Але значну і багату інформацію можна одержати також і з аналізу фотознімків, записів, телевізійних передач тощо. Вони також є документами.

Практика показує, що без аналізу змісту досліджуваних документів неможливо розкрити ні думки, що виражена в них, ні специфічних особливостей їх формування і функціонування.

Як конкретний метод, вивчення документів характеризується деякими специфічними особливостями, що визначають і його місце в соціально-психологічних дослідженнях.

Саме за допомогою документів розкриваються й уточнюються деякі характерні риси формування, функціонування способу і прояву колективної, групової та індивідуальної думки, успішно з'ясовуються місце і значення окремих об'єктивних і суб'єктивних факторів формування поведінки, механізм його утворення і зміцнення. Дослідник має можливість вивчати, зіставляти й аналізувати виявлені факти триваліший час, у тих самих чи різних умовах і соціально-демографічних групах.

При вивченні функціонуючої думки особлива увага приділяється її інтенсивності і поширенню. З'ясування цього має важливе практичне значення для правильного управління процесом формування суспільної думки, оскільки його сила обумовлюється не лише діапазоном охоплення, навіть не стільки тим, що фактично виявлено його суб'єктом і виразником,

скільки політичною і правовою активністю мас, їх реальною участю в розв'язанні конкретних завдань.

Таким шляхом можна точніше з'ясувати, серед яких категорій населення, яким чином формувалася відповідна думка, які її спрямованість і суспільна сила.

Для вивчення відображення безпосередніх фактів свідомості застосовуються конкретні методи – інтерв'ювання та анкетування. Характерно, що при використанні цих методів отримана інформація звичайно надходить у формі словесного чи письмового судження і повідомлення. Вона дає можливість розкрити деякі моменти, пов'язані з внутрішньою мотивацією суб'єкта, з його конкретними вчинками в минулому і сьогоденні, планами, ідеями тощо. Це особливо важливо для аналізу змісту і специфічних особливостей функціонуючого закону, права.

Інтерв'ю та анкетування дозволяють дослідникові розкрити нові сторони проблеми. У порівнянні з іншими методами, конкретні методи дозволяють реципієнтам вільніше, точніше і відвертіше висловлювати свою думку і ставлення до запитань. Вони створюють великі можливості для ілюстративності, оперативності і широти охоплення дослідження.

Безсумнівно, ці методи дуже важливі при вивченні проблеми, але вони, на наш погляд, не можуть бути провідними і визначальними. Справа не в тих сторонах і моментах кожного конкретного методу, що деякою мірою обмежують чи розширюють його пізнавальні можливості, зміст, сутність і особливості дослідження. При визначенні того чи іншого методу в першу чергу варто виходити з програми емпіричного соціологічного дослідження, їхнього характеру і джерел інформації, зі складу досліджуваної сукупності людей і особливостей та можливостей кожного конкретного методу. Ці вимоги є обов'язковими і при використанні окремих методів соціологічних досліджень.

Як і інші конкретні методи, інтерв'ю та анкетування мають деякі специфічні недоліки, що найяскравіше виявляються при їх самостійному використанні. Йдеться про ступінь суб'єктивізму інформації, її ефективність, «престиж», «анонімність», про доцільність цієї інформації і ряд інших передумов, що їх потрібно з'ясувати та уточнити ще на підготовчому етапі.

4. Організація і структура соціолого-правових досліджень

Організація і структура соціологічних досліджень за своєю сутністю є комплексною, цілеспрямованою і науково обґрунтованою програмою дій, зі своїми закономірностями та особливостями реалізації, які потрібно попередньо з'ясувати. Незалежно від характеру та особливостей суспільної думки як соціально-психологічного явища, основні принципи організації його дослідження не відрізняються істотно від принципів емпіричних соціологічних досліджень, але й не ідентичні їм. Загальні принципові положення конкретизуються, «модифікуються» і «спеціалізуються», відображають специфіку дослідження.

Підготовка і проведення емпіричних соціологічних досліджень, у тому числі й з метою вивчення суспільної думки, реалізуються в трьох взаємозалежних етапах: перший етап – підготовка, пробне дослідження; другий етап – проведення дослідження, і третій етап – обробка отриманого матеріалу.

Кожний з цих трьох етапів володіє своєю внутрішньою структурою й особливостями. Підготовка конкретного соціологічного дослідження включає:

- програму, у якій ставляться мета і завдання дослідження, вказується, яка інформація повинна бути забезпечена, якими мусить бути об'єкт і суб'єкт дослідження, різні організаційні питання,
- проект обробки, у якому з'ясовуються спосіб і методи обробки отриманої інформації;
- організаційний план, що містить питання, пов'язані з організаційною і технічною підготовкою проведення відповідного дослідження;
- документацію для проведення дослідження і реєстрації результатів.

Таким чином, на етапі підготовки осмислюється цілісний план конкретного дослідження. Найважливішим на цьому етапі є вироблення програми. Усі ці моменти тісно взаємозалежні й обумовлюються процесом самого конкретного дослідження вже на етапі його проведення.

Експериментальна перевірка наукових гіпотез – одна з найістотніших форм впливу конкретних досліджень на розвиток теорії. Останнє обумовлене місцем і роллю гіпотез у науковому пізнанні.

Висування і перевірка гіпотез є необхідною умовою розвитку наукового знання на будь-якому етапі науки. Для теорії, що перебуває в стадії становлення, розгорнуті системи гіпотез можуть бути прообразом її майбутніх концептуальних схем. Для зрілих теорій гіпотетичні побудови – засіб асиміляції нових фактів, перегляд їх застарілих положень.

Гіпотези – це науково обгрунтовані припущення про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків цих об'єктів, про механізм їхнього функціонування і розвитку. Гіпотези в конкретних дослідженнях права висуваються на етапі розробки програми як спосіб розв'язання наукової проблеми. Відповідно вони виступають фактором, що конституює увесь процес дослідження.

У той же час висування гіпотез – це і своєрідний підсумок теоретичної діяльності дослідника при розробці програми. Справді, гіпотези безпосередньо пов'язані з постановкою проблеми, оскільки ступінь її змістовності багато в чому визначає і наукову плідність гіпотез. Вимоги емпіричної перевірки гіпотези пов'язують її з таким етапом, як інтерпретація понять, оскільки лише строгість операційних визначень забезпечує можливість зіставлення виведених з гіпотез наслідків з досягнутими даними. І, нарешті, системний аналіз предмету дозволяє окреслити коло перемінних і основних зв'язків між ними, стосовно яких висуваються деталізовані гіпотези.

Зв'язок гіпотези з концепцією дослідження пояснює роль теоретичного аналізу в її обгрунтуванні. Однак гіпотеза, на відміну від теоретичного висновку, не впливає з логічною необхідністю з теоретичного знання. Гіпотеза і теоретичний висновок відрізняються за істинністю вихідних посилок. У гіпотезах правильність вихідних посилок проблематична доти, поки вона не буде перевірена досвідом. Принцип емпіричної перевірки гіпотези вимагає дотримання правил логічного висновку наслідків з гіпотез.

Логічною схемою підтвердження гіпотези є редукція. При її порівнянні з дедуктивною схемою виявляється відмінна риса висновку про істинність гіпотези – він не носить бажаного характеру. Справді, дедукція здійснюється за такою схемою: «Якщо щире висловлення А., то щире висловлення В; А. істинне, отже В. істинне». Істинність впливає з необхідністю з умовного висловлення й істинності А. Редукційна схема інша: «Якщо істинно А., істинно В.,

В. істинне, імовірне, А. істинне». Тут висновок робиться щодо істинності А. (у нашому випадку – гіпотези) з умовного висловлення про істинність В. Вона носить імовірний характер.

Імовірні висновки мають різні градації. Тому ступінь обґрунтованості висновку за редукційною схемою потрібно оцінювати з урахуванням кожного конкретного випадку. Найбільша імовірність істинності виникає, коли виявляються раніше невідомі, але передбачені гіпотезою факти.

Найкращим способом перевірки наукових гіпотез є експеримент. Пізнавальна сила експерименту обумовлена тим, що він, як діяльність, виступає видом людської практики (наукової), що в цілому є критерієм істини.

5. Метод експерименту у соціолого-правових дослідженнях

Експеримент у науці виступає як єдність пізнавальної і практичної діяльності. Роль експерименту, як однієї з форм наукової практики, зростає в умовах перетворення науки в продуктивну силу суспільства. Це справедливо не лише для природничонаукових, але й для соціальних експериментів. Останні використовуються в практиці соціального планування й управління для вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень (творчий експеримент). В галузі права експеримент все частіше виступає компонентом нормотворчого процесу. Так, розробка концепцій нових нормативних актів неможлива без їх всебічної і серйозної експериментальної перевірки. Однак на практиці нерідко пропозиції для нових законів даються вченими без належного обґрунтування. Потрібно використовувати наявні в юридичній науці широкі можливості для проведення експериментів по підвищенню ефективності правотворчої діяльності.

Експеримент, як наукова процедура, – це метод одержання знання про об'єкт шляхом впливу на нього керованих і контрольованих факторів.

У соціологічних дослідженнях права ця проблема виступає як специфічне завдання вичленовування дії:

- правового фактора з усієї системи детермінації, що найгостріше постає перед дослідниками ефективності;
- юридичних норм.

Так, одним із показників ефективності правової норми може бути ступінь досягнення її цілей. Однак сам по собі це дуже умовний показник, оскільки норма діє не ізольовано, а в системі з іншими соціальними факторами. Позитивний ефект може бути досягнутий і за рахунок дії інших, неправових факторів при слабкій ефективності норми. Таким чином, потреба обліку впливу всієї системи умов при вивченні дії правового фактора не виключає можливості проведення експерименту в юридичній науці. При цьому зазначимо, що сам правовий фактор є складною системою. Тому, наприклад, при вивченні ефективності законодавства, що регламентує виробничу діяльність, багато експериментів є, власне кажучи, економіко-правовими, де економіка і право виступають разом. За аналогією, можна говорити про політико-правові, культурно-правові й інші експерименти. В цьому виявляється єдність матеріального змісту і юридичної форми закону, який можна розірвати лише в абстракції, але не в реальному експерименті. Іншими словами, поняття власне правового експерименту – це повною мірою ідеалізація.

Складність зв'язків детермінації виявляється не лише в множинності причин, але й у множинності наслідків (залежних перемінних). Як правило, соціальні дослідження мають справу не з одним елементарним наслідком, а із системою наслідків, з яких вони можуть охопити лише деякі фрагменти. Звідси – труднощі експериментальної перевірки гіпотези, оскільки підтвердження цього наслідку не дозволяє повною мірою судити про обґрунтованість гіпотези. Можливо, що цей наслідок належить кільком гіпотезам. Вихід з цієї ситуації – перевірка якомога більшого числа наслідків з гіпотезою. Але це відповідно ускладнює експериментальну процедуру.

В залежності від змісту експериментального фактора, в юридичній соціології ми можемо виділити дві групи експериментів. У першій групі експериментальної перемінної самі правові норми не виступають; у другій – право є експериментальним чинником. Так, до експериментів першої групи можна віднести дослідження ефективності правової пропаганди і правового виховання населення, ефективність профілактики правопорушень і т.ін., якщо ці дослідження проводяться з урахуванням вимог експериментальних процедур. Однак найбільший інтерес являють експерименти другої групи,

коли дослідним шляхом на локальному об'єкті перевіряється новий законодавчий акт.

У соціології розрізняють активно спрямовані і природні експерименти. В активному досліді дослідник сам вводить у дію експериментальний фактор як гіпотетичну причину передбачуваних наслідків. У природному експерименті імпульс зміни об'єкта не вводиться соціологом, а виникає як результат природного ходу подій.

Завдання дослідника визначити, якою мірою очікувані відповідно до його гіпотези наслідки збігаються з реальними змінами об'єкта. Законодавчий експеримент є активно спрямованим, оскільки досліджувана норма завжди вводиться в життя з метою перевірки її ефективності. Однак і природні експерименти являють собою велику пізнавальну цінність. Вони немов би ставляться самим життям і відкривають широкі можливості для дослідника права. К. Кульчар справедливо зауважує, що «можна вважати введення в дію будь-якої правової норми досвідом, проведенням у природному середовищі, якщо вдасться виділити з неї суспільні наслідки, безпосередньо пов'язані з цією «незалежною перемінною». Природні експерименти не зводять дослідника до ролі пасивного спостерігача. Вони припускають його активну творчу діяльність».

Пізнавальні можливості законодавчого експерименту можуть бути реалізовані лише при дотриманні всіх наукових вимог експериментальної процедури. Однак на цьому шляху маються труднощі об'єктивного і суб'єктивного плану.

Усе сказане вище про специфіку і проблеми соціальних експериментів повною мірою відноситься і до законодавчих експериментів. До цього варто додати, що для останніх особливо важливий добір типових локальних об'єктів для перевірки нормативного акта. Крім того, потрібно, щоб умови проведення експерименту залишалися нормальними. Так, наприклад, при проведенні деяких господарських експериментів створюються пільгові умови для їх учасників, що є порушенням принципу об'єктивності. Порушує чистоту експерименту і погіршення умов для учасників експерименту (посилення контролю і вимогливості, підвищення відповідальності за результат експерименту, обстановка нервозності, дефіцит часу тощо). Варто враховувати і психологічні особливості законодавчих експериментів. Як зазначається в літературі, законодавчий експеримент пов'язаний з очевидними незручностями.

Отже, використання експерименту, як способу перевірки наукових гіпотез, істотно підвищує статус конкретних досліджень у соціології права, розширює їх пізнавальні можливості. Без висування гіпотез не може розвиватися теоретичне знання. Однак перевірка їх обґрунтованості здійснюється в площині емпіричного рівня знання шляхом зіставлення виведених з гіпотез наслідків з науковими даними. Евристична цінність експерименту полягає в тому, що він є прийомом активної взаємодії дослідника з об'єктом, різновидом наукової практики. З його допомогою створюються умови, що відповідають логіці перевірки гіпотез, здійснюється реальний вплив на об'єкт і вимірюються результати дії гіпотетичного причинного фактора. Ніякий інший метод не в змозі забезпечити виконання всіх цих умов. Соціологія права має у своєму розпорядженні певні можливості для проведення реальних експериментів. Вона також може використовувати і процедури уявного експериментування шляхом розробки причинних моделей, ретроспективного аналізу, моделювання тощо. Тим самим наукова перевірка гіпотез дістала надійніший фундамент.

Література до теми 13

1. Антонов М. В. Социология права Георгия Давидовича Гурвича / М. В. Антонов // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218–234.
2. Бабосов Е. М. Прикладная социология : [учеб. пособие] / Бабосов Е. М. – Минск, 2000.
3. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : [навч. посіб.]. / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Л. : Львів. Держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 411 с.
4. Гаврилов О. А. Математические методы и модели в социально-правовом исследовании / О. А. Гаврилов. – М., 1980.
5. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / Гаврилов О. А. – М., 1993.
6. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / Х. В. Горецька. – Л. : Львів. держ ун-т внутр. справ, 2014. – 19 с.

7. Гречихин В. Г. Лекции по методике и технике социологических исследований / В. Г. Гречихин. – М., 1988.

8. Громицарис А. Правовая коммуникация в современной правовой системе / А. Громицарис, В. Кравиц, К. Федделер // Известия вузов. Правоведение. – 2013. – № 6. – С. 58–77.

9. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / О. П. Донченко. – О. : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 18 с.

10. Жуков В. Н. Изменение и развитие как категории социологии права / В. Н. Жуков // Государство и право. – 2012. – № 11. – С. 47–59.

11. Козлов В. А. Конкретно-социологические исследования в области права / В. А. Козлов, Ю. А. Суслов. – Л., 1981.

12. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Куліченко. – Житомир, 2013. – 20 с.

13. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / В. В. Лапаева. – М., 1987.

14. Лютынский Я. Вопрос как инструмент социологического исследования / Я. Лютынский // Социол. исследования. – 1990. – № 1. – С. 89-97.

15. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. А. Павловська-Кравчук ; МОН України; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.

16. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження : Курс лекцій / Н. В. Паніна. – К., 1996.

17. Петрович З. З. Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / З. З. Петрович. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ., 2015. – 18 с.

18. Правовой эксперимент и совершенствование законодательства / под ред. В. И. Никитинского и И. С. Самощенко. – М., 1988.

19. Социология [учеб. пособие] / [Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский] ; за заг. ред. Г. В. Осипова. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
20. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
21. Соціологія : [навч. посіб.] / под ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002. – 559 с.
22. Суслов Ю. А. Конкретные исследования и развитие социологии / Ю. А. Суслов. – Л., 1983.
23. Шаленко В. Н. Программа социологического исследования / В. Н. Шаленко. – М. : Изд-во МГУ, 1987.
24. Эффективность закона: Методология и конкретные исследования / под ред. В. М. Сырых и Ю. А. Тихомирова. – М., 1997.
25. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования : Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998.
26. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. С. Яцино. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – 18 с.

Зміст

Передмова	3
Тема 1. Предмет соціології права	5
2. Методологічні підстави соціології права. Її об'єкт, предмет і структура.....	7
3. Об'єкт, предмет і структура соціології права.....	11
4. Соціологія права в системі соціально- гуманітарних і юридичних наук.....	13
5. Функції соціології права.....	14
Література до теми 1	17
Тема 2. Виникнення та розвиток соціології права	21
1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права	21
2. Соціологія права в концепціях О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших.....	23
3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін	39
Література до теми 2	44
Тема 3. Історія вітчизняної соціології права.....	48
1. Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX століття.....	48
2. Соціологія права в сучасних умовах розвитку України	69
Література до теми 3	71
Тема 4. Соціологія законодавства і правотворчий процес.....	75
1. Соціологічний підхід до вивчення правотворчого процесу	75
2. Соціологія законотворчості.....	79
Література до теми 4	87

Тема 5. Соціальна дія права.....	90
1. Соціальні функції права	90
2. Механізм соціальної дії права.....	96
3. Фактори реалізації права	104
4. Механізм переконання і примусу	108
5. Співвідношення права та влади та його вплив на соціальну дію правових норм	114
Література до теми 5	120
Тема 6. Особливості правової соціалізації особистості	125
1. Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації	125
2. Основні концепції соціалізації.....	129
3. Особливості правової соціалізації	137
Література до теми 6	142
Тема 7. Правова свідомість і правова поведінка.....	146
1. Вивчення в соціології правової свідомості	146
2. Правова поведінка: особливості вивчення в соціології	153
3. Поняття соціальної солідарності та її правовий зміст.....	158
Література до теми 7	166
Тема 8. Соціологія девіантної поведінки	170
1. Девіація. Суть поняття.....	170
2. Норма і відхилення від неї	171
3. Типологія відхилень.....	174
4. Теорія девіантної поведінки.....	176
5. Профілактика девіантної поведінки як передумова ранньої профілактики злочинності	180

Література до теми 8	183
Тема 9. Соціологія злочинності	186
1. Соціологічний підхід до злочинів	186
2. Специфіка соціального аналізу злочину	189
3. Сучасна кримінальна ситуація в Україні	199
4. Прогноз розвитку злочинності в Україні та в світі	217
5. Кримінальна особа як суб'єкт злочину	221
6. Функція кримінального покарання.....	227
7. Субкультура злочинного світу.....	232
8. Довічне позбавлення волі	244
Література до теми 9:	248
Тема 10. Соціологія правового конфлікту.....	256
1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»	256
2. Внутрішня структура юридичного конфлікту.....	259
3. Типологія конфліктів	266
4. Кримінальний конфлікт	268
5. Завершення конфлікту	277
Література до теми 10.....	285
Тема 11. Закон та громадська думка.....	288
1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві.....	288
2. Ефективність законодавства	290
3. Соціологія громадської думки	292
Література до теми 11	297
Тема 12. Соціологія правозастосування	301
1. Правозастосування як вид соціальної діяльності.....	301
2. Суб'єкти правозастосовчої діяльності	307

3. Умови правозастосовчої діяльності: загальні, спеціальні, індивідуальні 310

4. Фактична діяльність правозастосовувачів. Соціальні критерії її оцінки 313

5. Реалізація права та його соціальна ефективність. **Ошибка! Закладка**

Література до теми 12 3211

Тема 13. Право як об'єкт емпіричного соціологічного дослідження. Методологія та методика соціологічних досліджень..... 32727

1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень..... 32727

2. Дослідження сутності зв'язків правової системи..... 33232

3. Характеристика методів вивчення суспільної думки..... 33737

4. Організація і структура соціолого-правових досліджень..... 34141

5. Метод експерименту у соціолого-правових дослідженнях 34343

Література до теми 13 34646